

LIETUVOS TSR MOKSLŲ AKADEMIJA
ISTORIJOS INSTITUTAS

P. KULIKAUSKAS, R. KULIKAUSKIENE, A. TAUTAVICIUS

LIETUVOS ARCHEOLOGIJOS BRUOŽAI

VALSTYBINĖ
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA
VILNIUS — 1961

Redagavo:

K. JABLONSKIS

P. KULIKAUSKAS

PRATARMĖ

Visapusiškai vystantis Tarybų Lietuvos liaudies ūkiui, atitinkamos kultūros ir mokslo įstaigos užsibrėžė uždavinį sistemingai ir plačiai ištyrinėti krašto archeologinius paminklus. Iki tarybinės santvarkos atkūrimo Lietuvoje archeologiniai tyrinėjimai nebuvo įgavę platesnio užmojo, jų būta ribotų, atsitiktinių, ir jie vykdyti daugiausia tik pavienių žmonių iniciatyva. Todėl nenuostabu, kad apie seniausių Lietuvos teritorijos gyventojų istoriją, jų buitį ir kultūrą teturėta menkokas supratimas, itin stokota platesnių žinių. Šią spragą stengiamasi užkimšti archeologiniais tyrinėjimais, vykdomais Tarybų Lietuvos teritorijoje. Jau 1940 m. pradėti plačiai tyrinėti archeologiniai paminklai Vakarų Lietuvoje, o pokario metais — rytinėje jos dalyje, Užnemunėje ir kitur. Šiuos tyrinėjimo darbus atlieka Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas, talkininkaujamas respublikos muziejų ir Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto. Jei iki tarybinės santvarkos atkūrimo Lietuvoje tebuvo beveik išimtinai kasinėti tik kapinynai, tai šiuo metu didžiausias dėmesys skiriamas senovinėms gyvenvietėms, piliakalniams, pilims ir viduramžių miestams tyrinėti. Tačiau nemaža kasinėjama ir pilkapynų bei kitų laidojimo paminklų. Užtenka paminėti, kad vien 1948—1960 metais ištyrinėta apie 94 įvairūs archeologiniai paminklai. Jų tarpe tyrinėta 13 piliakalnių, 4 pilys, 33 plokštiniai kapinynai, 25 pilkapynai, be to, toliau kasinėjama daugelis kitų paminklų. Žymūs tyrinėjimo darbai vyksta Kauno, Trakų pilyse, Vilniaus buv. Žemutinės pilies teritorijoje ir kt.

Ištyrinėjus Lietuvos teritorijos archeologinius paminklus, sukaupta gausi ir visiškai nauja archeologinė medžiaga, įgalinanti pilnutiniau ir išsamiau pažinti seniausių Lietuvos teritorijos gyventojų istoriją. Tapo būtina tą praeitį nušviesti teisingai, istoriškai, remiantis marksizmo-leninizmo mokslu apie visuomenę bei jos vystymąsi.

Ruošiant šią knygą, pasinaudota pagrindine archeologine medžiaga, esančia tiek mūsų respublikos muziejuose, tiek ir už jos ribų bei žinoma tik pagal literatūros šaltinius. Vis dėlto daugiau-

sia remiamasi paskutinių tyrinėjimų duomenimis, kurie iki šiol spaudoje nebuvo plačiau skelbti.

Šią knygą paruošė autorių kolektyvas, o kas kurį skyrių parašė nurodyta jos turinyje.

Darbas „Lietuvos archeologijos bruožai“ yra pirmasis mėginimas parašyti mūsų krašto archeologijos apybraižą. Suprantama, jog Lietuvos archeologijoje dar daug yra spragų, baltų dėmių, ir nušviesti visiems jos laikotarpiams dar neturima pakankamų ir lygiaverčių šaltinių. Tai ypač būdinga šimtmečiams iki mūsų eros. Tuo tarpu nuo pirmųjų mūsų eros amžių archeologinė medžiaga jau yra palyginti gausi ir pakankama, o ateityje, sukauptus dar daugiau archeologinių šaltinių bei medžiagos, tų spragų žymiai sumažės. Todėl autorių kolektyvas iš anksto dėkoja visiems tiems draugams, kurie kokių nors būdu prisidės prie šio darbo kritikos ir tolesnio archeologinės medžiagos kaupimo.

Knyga „Lietuvos archeologijos bruožai“ skiriama mūsų krašto archeologijai praktiškai studijuoti, todėl čia gana plačiai aprašomi archeologiniai šaltiniai bei paminklai. Visa tai padės besidomintiems Lietuvos archeologija, ypač kraštotyrininkams ir muziejų darbuotojams, susivokti radinių chronologijoje, susirasti dirbinių pavadinimus bei nustatyti jų paskirtį. Kiekvieno šios knygos skyriaus pradžioje aptariami vieną kurį laikotarpį apibūdiną archeologiniai paminklai, dirbiniai, o jo pabaigoje apibendrinamos išvados, supažindinančios skaitytoją su istorinėmis vieno ar kito laikotarpio problemomis. Be to, kiekvienas knygos skyrius pailiustruojamas atitinkamais žemėlapiais, kasinėjimų ir radinių fonotruaukėmis. Pagrindinė archeologinė literatūra nurodoma knygos išnašose ir žemėlapius paaiškinančiuose sąrašuose.

I. ĮVADAS

1. ARCHEOLOGIJOS MOKSLO OBJEKTAS IR ŠALTINIAI

Archeologijos mokslas yra istorijos mokslo šaka, tyrinėjanti seniausią žmonių visuomenės istoriją pagal įvairius daiktinius paminklus. Daiktiniai paminklai — senųjų statinių, buvusių sodybų liekanos ar kitos senienos yra archeologinių tyrinėjimų objektas. Šituos paminklus sukūrė kažkada gyvenusi visuomenė, juose atsispindi pirmiausia tos visuomenės materialinė kultūra, todėl archeologija kartais vadinama ir materialinės kultūros istorija.

Seniausieji žmonių gyvenimo pėdsakai siekia labai tolimą praeitį. Iš tų laikų išlikę įvairūs žmonių darbo įrankiai, ginklai, papuošalai bei kitos senienos yra vadinami archeologiniais paminklais, arba šaltiniais. Didelė archeologinių paminklų dauguma yra išlikusi žemės paviršiuje, tačiau jų esti ir žemės sluoksniuose.

Pagrindiniai Lietuvos teritorijos archeologiniai paminklai yra įvairios senovinės gyvenvietės — stovyklavietės, sodybvietės, piliakalniai, taip pat įvairūs laidojimo paminklai, senoviniai keliai, pylimai, kulgrindos, senoviniai miestai ir kt.¹ Savo ruožtu senovinės gyvenvietės dar skirstomos į neįtvirtintas ir įtvirtintas gyvenvietes.

Prie neįtvirtintų gyvenviečių, kur žmonės gyvendavo laikinai, priskiriamos stovyklavietės. Stovyklavietės atpažįstamos iš jose randamų puodų šukių, gyvulių kaulų, ugniaviečių liekanų, skaldyto titnago gabalų, titnago, akmens ir kitokių dirbinių. Iki mūsų dienų senovinės stovyklavietės geriausiai išsilaikė nedirbamoje žemėje, smėlingose upių ir ežerų pakrantėse. Tarybų Lietuvos teritorijoje jos aptinkamos Merkio, Nemuno, Neries, Šventosios bei kitų upių arba ežerų pakrantėse ir Kuršių Neringoje (17, 25 pav.).

Su atskiromis stovyklavietėmis susiduriama ir kai kuriuose durpynuose, todėl jos vadinamos durpyninėmis stovyklavietėmis. Mat, savo metu dabartinių durpynų vietose tyvu-

¹ Zr. R. Volkaitė-Kulikauskienė, Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai, Vilnius, 1958.

liavo ežerai, kuriuose būdavo gausu žuvies, o jų pakrantėse veisdavosi daug vandens paukščių. Prie tų ežerų žmonės įsirengdavo savo stovyklas. Keičiantis klimatui, vandens lygis kildavo, gyvenvietės apsemdavo vanduo, o žmonės išsikeldavo kitur. Pagaliau kai kurie ežerai išsekdavo, apželdavo ir pavirsdavo durpynais. Tokiu būdu buvusios stovyklavietės atsidurdavo durpyno pakraščio dugne.

Lietuvoje šitokių durpyninių stovyklaviečių aptikta Galubalio durpyne prie Balsupio km. (Kapsuko raj.), keliose vietose Kirsnos upės pakrantėse ir Turlojiškių durpyne (Kalvarijos raj.). 1958 m. šitokia stovykla surasta Ronžės upelyje (Palanga).

Sodybvietėmis vadinamos tokios senovės žmonių gyventos vietos, kur jie pastoviai yra gyvenę ilgesnį laiką. Šitos sodybvietės atsirado tada, kai žmonės gamyboje jau buvo žymiai pažengę į priekį, kai jie pradėjo verstis gyvulininkyste ir žemdirbyste. Tokioje sodybvietėje jau stovėdavo gyvenamųjų ir ūkinių pastatų, ji paprastai užimdavo didoką žemės plotą. Lietuvoje sodybvietės geriausiai išsilaikė arti piliakalnių, ir jų vietos lengvai atpažįstamos pagal tamsesnę žemės spalvą, gausiai randamus gyvulių kaulus, puodų šukes, geležies gargažes ir kt. liekanas.

Savo metu kai kurios bendruomenės sodybas įsirengdavo atskirose kalvose — piliakalniuose. Paprastai tokios sodybos dar būdavo aptveriamos įvairiomis tvoromis, sustiprinamos pylimais ir grioviais, todėl archeologai jas vadina įtvirtintomis gyvenvietėmis, arba sodybvietėmis.

Iki šiol nėra paaiškėjęs klausimas, ar Lietuvoje buvo paplitusi vadinamoji sijinė, polinė, arba kalstinė, statyba prie vandens ar virš vandens. (Šitokia statyba geriausiai yra iširta Alpių kalnų srityje.) Sijinės statybos liekanos, aptiktos Kaliningrado srityje ir kitose vietovėse tarp Vislos ir Nemuno, rodo, kad ji galėjo būti paplitusi ir Lietuvoje. Be to, atliekant melioracijos darbus ties Janapole (Varnių raj.), Reškotos ir Virvyčios upių santakos pievose, susidurta su neišaiškintos paskirties medinių statinių liekanomis, akmens ir žalvario dirbiniais, žmogaus kaukole ir gyvulių kaulais. Žuklijų (Trakų raj.) ir Daugų (Alytaus raj.) ežeruose buvę aptikta sukaltų į ežerą polių. Iki šiol archeologai tų vietų nėra ištyrinėję, bet atrodo, kad tai turėtų būti sijinės statybos liekanos, į kurias archeologai turėtų atkreipti dėmesį.

Piliakalniai Labiausiai žinomų archeologinių paminklų grupę sudaro įvairūs piliakalniai. Lietuvoje piliakalnių yra užregistruota apie 700, tuo tarpu kai Tarybų Latvijoje jų priskaitoma apie 350, o Tarybų Estijoje — šiek tiek daugiau, negu 100. Todėl Lietuva ne veltui yra vadinama piliakalnių kraštu.

Piliakalniai Lietuvoje dar mažai tyrinėti (žr. 264 pav.), todėl juos kol kas sunkoka suklasifikuoti. Paprastai atskirose kalvose įrengti piliakalniai yra vadinami kalvinio tipo piliakal-

niais, o jeigu jie stūkso upių krantų iškyšuliuose, tai — k r a n t i n i o tipo piliakalniais. Tačiau ir vieni, ir antri turi tiek ir tam tikrų bendrybių, tiek ir tam tikrų skirtumų.

Be to, piliakalniai klasifikuojami ir pagal savo paskirtį. Manoma, kad vieni jų yra buvusios įtvirtintos gyvenvietės, antri — slėptuvės, į kurias žmonės subėgdavo pasislėpti, gresiant kokiam

1 pav. Dūkšto piliakalnis (Ignalinos raj.)

nors pavojui, o dar kiti — tvirtovės-pilys, feodalų buveinės. Tikrąją piliakalnio paskirtį ir naudojimo laiką tegalima nustatyti, tik nuodugnai jį ištyrus.

Išorinės piliakalnių žymės būna labai įvairios. Čia nurodysime tik jų skirtingumus. Dažniausiai piliakalniai būdavo įrengiami gamtos kliūčių gerai apsaugomose, sunkiai prieinamose vietovėse, apsuptose gilių daubų ar griovių, upelių ar pelkių. Pasitaiko jų ežerų ar upių pakrantėse, durpynų pakraščiuose ir kitose sunkiau prieinamose vietovėse.

Lietuvoje piliakalniais dažnai vadinamos ir paprastos kalvos, kuriose aptinkama senienų. Paprastai tokie piliakalniai neturi kokių nors didesnių sutvirtinimų, jie yra seniausi ir vadinami s o d y b v i e t i n i o tipo, arba b e n d r u o m e n i n i a i s, piliakalniais, pavyzdžiui, tokie yra Skineikių (Zarasų raj.), Kalnočių (Rokiškio raj.), Paršpilio ir kt. piliakalniai. Tačiau daugiausia tokių piliakalnių aptinkama Aukštaitijoje (1 pav.).

Atskirai grupei tektų priskirti kalvose įrengtus piliakalnius, kurie paprastai turi lygią aikštelę ir nulygintus stačius šlaitus. Tokie piliakalniai, matyti, dar nebūdavo sutvirtinami grioviais ir pylimais, pavyzdžiui, Pipiriškės piliakalnis (Vievio raj.), Gabrieliškių-Naukaimio piliakalnis prie Girkalnio ir kt.

Pačią gausiausią piliakalnių grupę sudaro įvairiai pylimais ir grioviais sutvirtinti piliakalniai. Daugiausia pylimas būna supiltaš iš gamtos kliūčių neapsaugotos kalvos pusės. Tačiau yra

[Handwritten signature]

2 pav. Raginėnų piliakalnis (Seduvos raj.)

piliakalnių, kurių grioviai ir pylimai juosia visą tokio piliakalnio aikštelę ar jo papėdę.

Daug kur Lietuvoje susiduriama ir su tokiais piliakalniais, kurie turi pailgą ar ovalo pavidalo aikštelę, viename gale užsibaigiančią pylimu (2 pav.). Paprastai toks pylimas esti tarsi pasagos pavidalo, ties viduriu jis — aukštokas, o į galus — žemėjantis. Kai kurių to tipo pylimų išorinis šlaitas būna išgrįstas akmenimis. Žinomiausieji iš to tipo piliakalnių yra: Apuolė, Puodkaliai (abu Skuodo raj.), Seredžius (Vilkijos raj.), Gondinga (Plungės raj.), Kernavė (Širvintų raj.), Piliakalnio km. piliakalnis (Nemenčinės raj.), Aukštadvaris (Jiezno raj.), Alytus, Vilnius, Rudamina (Lazdijų raj.), Piliakalnis (Kalvarijos raj.) ir kt.

Atskirą grupę sudaro piliakalniai, įrengti kalvos iškyšulyje ir ir nuo likusio jos masyvo atskirti grioviu. Iš kalvos pusės tokius piliakalnius saugojo supiltas neaukštas pylimas. Tokie yra Maniuliškių ir Mielonų (Zarasų raj.) piliakalniai.

Kai kurie atskirose kalvose įrengti piliakalniai turi pailgą, siaurą aikštelę, kurios galai užsibaigia pylimais. Iš tolo žiūrint, atrodo, kad toks piliakalnis yra panašus į balną, todėl žmonės ir vadina jį balnakalniu. Šiam tipui būdingas Šeiminiškėlių (Anykščių raj.) piliakalnis, dažnai vadinamas ir Voruta, bei Staniuliškių (Utenos raj.) piliakalnis (3 pav.) ir kt.

Yra Lietuvoje piliakalnių, įrengtų kalvų krantų iškyšuliuose. Paprastai toks piliakalnis nuo likusio kalvos masyvo būna atskirtas dviem pylimais ir dviem grioviais. Priešingame piliakalnio gale kartais gali būti vienas pylimas ir vienas griovyvys. Šitokie piliakalniai paprastai turi didokas aikšteles (Berzgainiai, Ukmergės raj.; Bartkiemis prie Pabaisko ir kt.).

3 pav. Staniuliškių piliakalnis (Utenos raj.)

Kai kurių piliakalnių aikštelė būna trimis pylimais padalyta į atskiras dalis.

Yra išlikusių ir tokių piliakalnių, kurių šlaitus juosia atskiros pakopos, terasos. Būdingiausias šio tipo piliakalnis yra šalia Kupiškio miestelio. Jam giminingi Gaigalių (Kupiškio raj.) ir Kulonių piliakalniai (Molėtų raj.).

Atskirą grupę sudaro tokie piliakalniai, kurių beveik visa aikštelė apjuosta galingu pylimu (4 pav.). Tokių piliakalnių aikštelė paprastai būna įdubusi ir labai nedidelių matų. Vienas iš gražiausių tos rūšies piliakalnių yra Nagarbos kalnas, taip pat Impiltis (abu Kretingos raj.), Lavariškės prie Aukštadvario, Paukščiškiai (Kaišiadorių raj.) ir kt.

Kai kurių piliakalnių aikštelės pakraščiais eina du pylimai ir grioviai. Vieni iš tokių piliakalnių yra labai ankstyvi, kaip pavyzdžiui, Moškėnų (Rokiškio raj.) piliakalnis, naudotas nuo I tūkstantmečio pr. m. e. vidurio maždaug iki VII m. e. šimtmečio, o kiti — labai vėlyvi, kaip pavyzdžiui, Sprūdės ir Girgždūtos piliakalniai (abu Varnių raj.) ir Degučių miške stūksąs piliakalnis (Zarasų raj.).

Rečiau susiduriama su piliakalniais, kurių aikštelė būna lygi, o jų papėdę juosia pylimas ir griovys. Toks piliakalnis tėra žinomas Treigiuose (Laukuvos apylinkės). Manoma, kad savo metu 2—3 pylimais ir grioviais papėdėje buvęs sustiprintas ir Vėlykuškių piliakalnis (Zarasų raj.)¹.

Pavieniu piliakalniu tenka laikyti Medvėgalį (Varnių raj.), kuris suskirstytas nedidelėmis terasomis ir pylimais kiekviename aukšte. Pats Medvėgalio piliakalnis įrengtas pailgoje, siauroje

¹ Žinios iš P. Tarasėnkos tyrinėjimų. Medžiaga Kauno Valstybiniame istorijos muziejuje (toliau — KVIM).

4 pav. Paukščiškių piliakalnis (Kaišiadorių raj.)

kalvoje, apsuptoje daubų ir pelkių. Savo architektūrinėmis savybėmis jam artimas kaimynystėje esąs Bilionių piliakalnis, apie kurį yra susidariusi terasa.

Retai aptinkami ir vienoje vietoje supilti du piliakalniai, kaip, pavyzdžiui, Norkūnuose (Utenos rajone) (5 pav.).

Iš aptartųjų Lietuvos piliakalnių matyti, kad jie savo architektūrinėmis savybėmis esti labai įvairūs: nevienodai įrengti jų pylimai, grioviai, skirtingos būna jų aikštelės. Yra piliakalnių, turinčių galingus įrengimus ir dideles aikšteles, bet yra ir tokių, kurių aikštelės tesiekia apie 100 m^2 (4 pav.). Iš žinomų piliakalnių didelę aikštelę turi Punios (Jiezno raj.) piliakalnis. Bilionių piliakalnio aikštelė yra 160 m ilgio ir 40 m pločio, o Apuolės piliakalnio aikštelė turi 3640 m^2 plotą. Tuo tarpu Migonių piliakalnio aikštelė tesiekia vos 100 m^2 , o Lavariškių yra dar mažesnė. Įvairūs būna ir mūsų krašto piliakalnių fortifikaciniai įrengimai, rodą, jog piliakalniai turėjo nevienodą paskirtį ir buvo naudoti skirtingu laiku.

Įdomūs tokie piliakalniai, kurių viršuje būdavo įrengiamos kūdros, nekalbant jau apie šulinius. Tokias kūdras turėjo Imbarės prie Salantų, Nagarbos (Kretingos raj.) ir Bražolos (Trakų raj.) piliakalniai. Apie tai, jog piliakalniuose būta kūdrų, sužinome ir iš rašytinių šaltinių, pavyzdžiui, 13 šimtmečio kronikininkas P. Dusburgas savo „Prūsų žemės kronikoje“ rašo: „Skalviai ties Ragaine (Raganita) turėjo pilį, įrengtą ant vieno kalno. Dar prieš devynerių metus iki atvykstant Teutonų ordinui į Prūsų žemę, šitą pilį su didele kariuomene buvo apsiautę rusai (Rutheni). Pailsinti darbo ir išlaidų rusai galop paklausę skalvių, koku maistu šie bemintą. Jie atsakė — „Žuvimis!“ Mat, apsuptieji pilies viduje turėjo įsirengę dvidešimties žingsnių ilgio ir tiek pat pločio žuvų tvenkinį, kur buvo gausu žuvies. Šitos žuvies visiškai pakako apsiaustiesiems išsimaitinti“¹.

¹ Žr. P. Dusburgo kronikos vertimas (rankraštis), 182—183 psl., 181 (176) skyrelis.— LTSR MA Istorijos instituto biblioteka, R. 30.

5 pav. Norkūnų piliakalniai (Utenos raj.)

Daug kur Lietuvos teritorijoje, netoli piliakalnių, yra išlikusių ir kitų archeologinių paminklų — jau minėtųjų senovinių sodybviečių, o taip pat įvairių laidojimo paminklų.

Kultūrinis sluoksnis Nepriklausomai nuo senovės gyvenvietės ar piliakalnio laikotarpio ir pobūdžio, juose susiduriama su vadinamuoju kultūriniu sluoksniu, kuris susidarė, žmonėms ilgesnį laiką pagyvenus kurioje nors vietovėje. Šitokiame sluoksnyje paprastai esti išlikusių įvairių organinių ir statybinių liekanų. Mat, anuo metu, dėl vienokių ar kitokių aplinkybių žmonėms apleidus savo gyvenvietę, žemės paviršiuje pasilikdavo pastatų griuvėsiai, židinių ar krosnių liekanos, pamesti, dažniausiai ir nebereikalingi arba naudoti netikę įvairūs daiktai bei jų dalys, sudaužyti puodai, gyvulių kaulai ir kt. Ilgainiui visa tai apsidengdavo žemėmis, ir žmonės vėl čia apsigyvendavo. Tai galėjo kartotis kelis kartus, ir dėl to kartais susidarydavo labai storas kultūrinis sluoksnis, kuris išlaikė savyje net kelių laikotarpių medžiaginės kultūros likučius. Šitoks kultūrinis sluoksnis išsiskiria tamsesnės spalvos žeme, nes joje pasiliko organinių medžiagų, apdegusių statinių ir kitokių liekanų.

Kultūrinio sluoksnio storis būna labai nevienodas: juo piliakalnis ilgiau gyventas ir intensyviau naudotas, tuo kultūrinis sluoksnis būna storesnis, ir priešingai. Todėl suprantama, kad laikinos stovyklavietės teturi visiškai menką kultūrinį sluoksnį, tuo tarpu kai piliakalniuose jis gana storas. Su itin storu kultūriniu sluoksniu paprastai susiduriama senovinių miestų centruose, pavyzdžiui, Vilniaus miesto centre, ypač prie Gedimino pilies kalno, kur jis pasiekia 2—6 m storį.

Mūsų piliakalnių kultūrinis sluoksnis susidarė labai įvairiai. Paprastai jis, aptinkamas piliakalnių aikštelėse ir šlaituose, būna nuo 20—30 cm iki 2—3 m storio. Šitokį sluoksnį archeologai turi ištirti iki pat žemio, t. y. iki nepajudintos žemės, o tyrinėjimų rezultatai esti vertingi tik tuomet, jei šis sluoksnis nebuvo suardytas.

Senovinėje sodybvietėje ar piliakalnyje gali būti ir keletas kultūrinių sluoksnių, kurie būna susiklostę pagal susidarymo laiką ir atskirti tarp sluoksnių. Paprastai žemesnieji kultūrinio sluoksnio horizontai pateikia ankstyvesnės materialinės kultūros liekanas, o aukštesnieji — vėlyvesnės. Pvz., tyrinėtieji Apulės ir Nemėnčinės piliakalniai parodė, kad žemutinis kultūrinis sluoksnis siekia pirmuosius m. e. amžius, o viršutinis — XII—XIV šimtmečius.

Alkakalniai Archeologiniams paminklams priklauso ir įvairūs alkakalniai. Dabartiniu metu jie atrodo tarsi paprastos kalvos, neturi jokių įrengimų, ir daugiausia apie juos byloja pavadinimai ir padavimai. Klausinėjami žmonės griežtai skiria apeiginius kalnus-alkakalnius ir piliakalnius, jų niekuomet nesutapatina.

Alkakalniai paprastai esti vadinami ir atskiri kalnai, ir lygios vietos lauke, o kartais net ir pievos. Lietuvos alkakalniai nėra ištyrinėti, todėl jų paskirtis, įrengimai ir chronologija nėra galutinai išaiškėję.

Alkakalniai yra buvusios senovės kulto vietos, aukų-maldų kalvos. Pats žodis „alkas“, „elkas“ reiškia „šventą vietą“, „biržį“ arba „gojų“. Latvijoje šalia „elka kalns“ sutinkamas ir pavadinimas „aparu kalns“ — tai yra „aukų kalnas“.

6 pav. Satrijos piliakalnis-alkakalnis (Užvenčio raj.)

Lietuvos TSR teritorijoje tokių kulto vietų gausiai aptinkama Žemaitijoje, ypač Mažeikių, Telšių ir Kretingos, o taip pat Plungės, Tauragės, Raseinių ir Šiaulių rajonuose. Viduriniuose, pietiniuose ir rytiniuose Lietuvos rajonuose alkakalnių rečiau būna arba ir visiškai jų nepasitaiko. Iš labiausiai žinomų senovės kul-

to vietovių yra Alkos kalnas prie Salantų, Šatrijos kalnas (6 pav.), Rambynas, Birutės kalnas Palangoje ir aukų kalnas Kernavėje.

Šatrijos kalnas iš pradžių yra buvęs tvirtovė-saugykla (6 pav.), o vėliau naudotas senovės lietuvių kulto reikalams. M. Valančius savo „Zemaičių vyskupystėje“ pasakoja, kad lietuviai dar XVI šimt-metyje rinkdavęsi „pagoniškomis apeigoms“ Alkos kalne prie Salan-tų ir Šatrijos kalne¹.

Nemaža alkakalnių, taip pat ir piliakalnių, yra minimi rašyti-nių šaltinių. Buvusiais alkakalnių vardais vadinasi daug kaimų, įvairių vietovių. Mūsų liaudyje apie juos yra išlikę daug visokiau-sių pasakojimų, padavimų. Tačiau tikrąją tų kulto vietų paskirtį tegali išaiškinti tik sistemingi archeologiniai tyrinėjimai.

Pilys Pagrindiniams archeologiniams paminklams priski-riamos ir viduramžių pilys. Kai kurios iš jų, pa-vyzdžiui, Vilniaus, Gardino ir Trakų pilys, XIV amžiuje buvo įrengtos piliakalniuose. Iš tų pilių (Veliuonos, Maišiogalos, Uk-mergės, Kernavės ir kt.), kurios teturėjo tik medinius įrengimus, šiandien tėra išlikę vien paprasti piliakalniai. Kai kurias mūrines pilis, pavyzdžiui, Krėvos ir Lydos, buv. Didžiosios Lietuvos kuni-gaikštystės gyventojai įrengė lygioje vietoje, apsuptoje pelkių. Be to, būta mūrinių pilių, įrengtų ir ežero saloje (Trakai) arba upių santakoje (Kaunas).

Prie daugelio žymesnių pilių feodalizmo laikais ėmė kurtis kai-mai ir miestai. Antai, jau IX a. rašytiniai šaltiniai mini Apuolę, kuri tuo metu buvo Kuršių miestas. Buvusios medinės, o vėliau mūrinės, pilys davė pradžią išaugti tokiems miestams, kaip Tra-kai, Vilnius, Gardinas, Lyda, Naugardukas, Klaipėda, Kaunas ir kt. Iki XIV a. Lietuvoje daugiausia būdavo statomos medinės pilys, nors tuo metu jau pradėta statyti ir mūrinės pilys. Prie seniausių mūrinių pilių priskirtinos Medininkų, Naugarduko ir Vilniaus pilys.

Zymią Lietuvos teritorijos archeologinių paminklų dalį sudaro įvairūs laidojimo paminklai, kurie pagal savo išorinius požymius skirstomi į dvi pagrindines grupes: pilkapius ir plokštinius kapynus.

Pilkapiai Tai yra laidojimo paminklai, atsiradę supylus virš palaidoto mirusiojo aukštą sampilą-kapčių (7, 8 pav.). Žemės paviršiuje pilkapiai išsiskiria aukštais kauburė-liais, ir paprastai vietiniams žmonėms jie būna gerai žinomi: apie juos yra išlikę įvairių padavimų, pasakojančių, jog čia esą palai-doti milžinai. Dėl to dažniausiai žmonės juos vadina milžinkapiais, nors kai kur ir „švedkapiais“, „prancūzkapiais“, „kuronais“ ar „kurganais“. Pilkapiai seniai atkreipė į save įvairių mėgėjų-kasi-nėtojų dėmesį, todėl jie yra vieni iš labiausiai suardytų ar tik apnaikintų mūsų krašto archeologinių paminklų.

Paprastai pilkapiai aptinkami vienoje vietoje keli, didesnėmis ar didžiulėmis grupėmis, vadinamomis pilkapynu. Didžiū-

¹ Zr. M. Wołonczewski, Zemaitiu wiskupiste, Wilnius, 1848, 12—13 psl.

7 pav. Alytaus pilkapiai

liame pilkapyne priskaičiuojama iki šimto ar daugiau pilkapių. Didžiausia pasaulyje pilkapių grupė yra Tarybų Sąjungos teritorijoje. Tai Gnezdovo pilkapynas prie Smolensko, kur yra daugiau kaip trys tūkstančiai pilkapių. Lietuvoje pačios gausiausios pilkapių grupės yra išlikusios rytiniuose jos rajonuose. Viena didžiausia tokia grupė, kurią sudarė keli šimtai pilkapių, yra išlikusi Gedžiūnėliuose (Padysnyje) (Ignalinos raj.)¹. Ši grupė guli Dysnos upės pakrantėje esančiame miške. Iki šimto pilkapių savo metu buvo taip pat Sudatos km. laukuose (Svenčionių raj.)². Visą šimtinių pilkapių V. Sukevičius aptiko Pamusyje (Alytaus raj.)³. Dabartiniu metu nemažos pilkapių grupės dar yra Bevandeniškiuose (Trakų raj.), o taip pat daug tokių kapų aptinkama apie Švenčionėlius, Švenčionis, Dūkštą ir Salčininkus (Jasčiūnai, Škubėtai, Stakai ir kt.).

Vidurio Lietuvoje buvę gausūs pilkapynai iki mūsų dienų beveik neišliko, ir apie juos sužinome tik iš mėgėjų-tyrinėtojų kasinėjimų XIX amžiuje ir XX amžiaus pradžioje. Tėra išlikusios, nors ir smarkiai apardytos, pilkapių grupės Berčiūnų kurorto miške (Panevėžio raj.) ir Raginėnuose (Seduvos raj.), kur būta iki 70 ir daugiau pilkapių. Didelė pilkapių grupė buvo Pakalniškiuose (Panevėžio raj.)⁴, kur taip pat savo metu būta iki 70 pilkapių.

Siaurės Lietuvoje, Karpiškių km. apylinkėse (Pakruojo raj.)⁵,

¹ Ф. В. Покровский, Археологическая карта Ковенской губернии, Вильна, 1899, стр. 33.

² Ten pat, 55 psl.

³ Zr. „Światowit“, t. II, Warszawa, 1900, str. 6.

⁴ Zr. ten pat, 92 psl.

⁵ Zr. Ф. В. Покровский, Археологическая карта Ковенской губернии, № 37, Вильна, 1899, стр. 59.

8 pav. Kastiškių pilkapis (Salčininkų raj.)

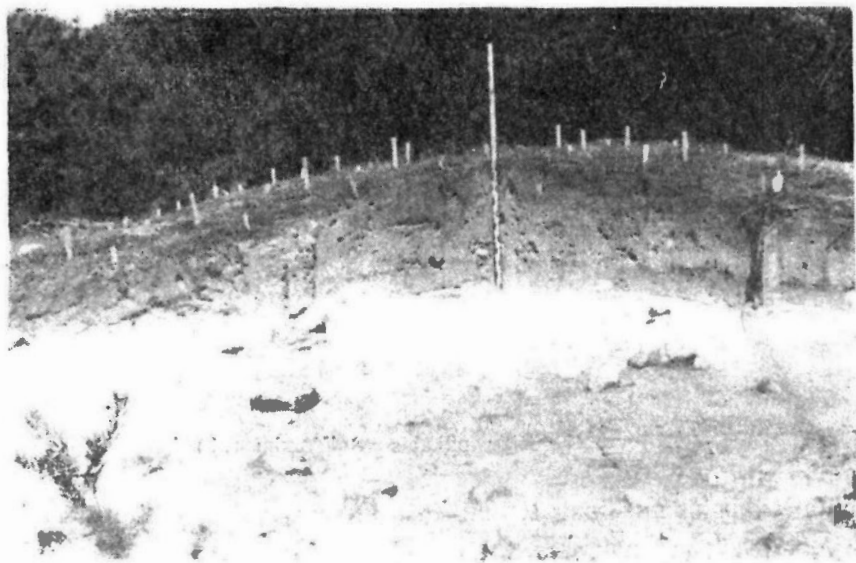
būta išlikusios maždaug 100 pilkapių grupės, tačiau ilgainiui ji taip pat buvo sunaikinta.

Vakariniuose Lietuvos rajonuose aptiktos pilkapių grupės nebuvo gausios, jas sudarė vos keli ar keliolika pilkapių. Pavyzdžiui, dar XIX amžiuje Slažiuose (Klaipėdos raj.) buvo išlikęs seniausias pilkapynas su keletu pilkapių, Kurmaičiuose (Kretingos raj.) buvo žinoma apie 15 pilkapių grupė, Padvariuose (Kretingos raj.) ir šiandien dar tebėra kelių apardytų pilkapių grupė. Tokių pat ankstyvųjų pilkapynų aptinkama Bubliuose (Pagėgių raj.), prie Rambyno ir daugelyje vietovių, esančių netoli Jūros upės.

Pilkapių sampilas — tai iš žemių arba iš žemių ir akmenų supilta apvalaina kalvelė (8, 9 pav.), kuri būna nuo 0,5 m iki 2 m aukščio ir nuo 3—5 m iki 6—12 m ar net iki 18 m diametro. Tame pat pilkapyne gali būti įvairaus didumo pilkapių. Keli pilkapiai paprastai būna žymiai didesni už kitus, o tai sukėlė įvairių aiškinimų. Vieni tyrinėtojai linkę manyti, kad juose palaidoti žymesni asmenys, kiti — kad tai esą kolektyviniai kapai, nes juose aptinkama ne vienas, o keli kapai.

Patys pilkapiai pilkapyne būna išsidėstę įvairiu nuotoliu vienas nuo kito, o kai kur pilkapių pakraščiai net susiduria vienas su kitu.

Prie pilkapių pagrindo dažnai aptinkami akmenų vainikai, iškasti grioviai ar duobės. Tokie pilkapiai, prie kurių pagrindo sudėtas akmenų vainikas, paprastai yra ankstyvesni. Kai kurių pilkapių sampilas gali būti išgrįstas akmenimis. Tokie yra Versekos, Versekėlės, Mickonių (Eišiškių raj.), Bagotosios (Varėnos raj.), Dieveniškės (pilkapis Nr. 1), Kastiškės (Salčininkų raj.) (pilk. Nr. 1), Pučkalaukio (Nemenčinės raj.) (pilk. Nr. 18), Sveicarų (Vilniaus raj.) (pilk. Nr. 4), Skineikių (Zarasų raj.) (pilk. Nr. 2) ir kt. pilkapiai.

9 pav. Pučkalaukio pilkapis kasinėjimų metu (Nemenčinės raj.)

Įvairiai pilkapiuose būdavo įrengiamas ir pats kapas. Tai priklausė nuo laikotarpio, kuriuo pilkapis buvo supiltas, ir nuo tuo metu vyravusių laidojimo papročių.

Pilkapiuose susiduriama su griautiniais (nedegintiniai kapai, kuriuose aptinkami griaučiai) ir degintiniais palaidojimais. Viename pilkapyne randame vieną—du, o kartais net ir šešis—septynis palaidojimus. Jie gali būti nedegintiniai arba degintiniai. Jeigu pilkapyje palaidoti 1 ar 2 nesudeginti mirusieji, tai jie paprastai guli pilkapio sampilo dugne, jo viduryje, arba net ir žemėje iškas-toje duobėje. Jeigu būna didesnis skaičius palaidojimų, tai mirusieji gali gulėti įvairiuose pilkapio sampilo aukščiuose (Papelkiai, Migonys).

Žymiai įvairesni yra degintiniai kapai. Laidojant šituo būdu, mirusysis būdavo sudeginamas kur nors už pilkapio ribų, o iš laužavietės švariai išrinkti jo palaikai sudedami į paprasčiausią duobutę, molinį puodą-urną, į medinį karstelį arba net supilami ant plokščio akmens. Degintinis kapas dažniausiai būdavo apdedamas akmenimis (76 pav.).

Susidurta ir su tokiais pilkapiais, kur drauge su mirusiuoju palaidotas žirgas. Žirgas paprastai būdavo laidojamas nedegintas (Rimšėnai), kai kuriuose pilkapiuose jis būna pakastas duobėje, po sampilu (Kapitoniškės), o kitur — sudegintas drauge su žmogumi. Atskirais atvejais žirgas gali būti palaidotas ir prie pilkapio pritvertame akmenų vainike. Tokie palaidojimai buvo Paviekių (prie Padubysio) pilkapiuose Nr. 14 ir 15.

Plokštiniai kapinynai

Nemaža Lietuvoje aptinkama ir plokštinių kapinynų, t. y. tokių laidojimo paminklų, kur mirusysis guli žemėje iškastoje duobėje. Plokštiniai kapinynai nėra išlaikę jokių išorinių žymių, todėl jie aptinkami atsitiktinai, atliekant įvairius žemės judinimo darbus. Topografinis šitų kapinynų išsidėstymas artimas pilkapynų išsidėstymui. Ankstyvieji plokštiniai kapinynai daugiausia esti netoli upių, dažniausiai smėlėtoje ar žvyruotoje žemėje, tuo tarpu vėlyvieji aptinkami ir kalvelėse. Šitų kapinynų išsidėstymas rodo, jog netoli jų yra buvusios ano meto gyvenvietės. Kai kuriuose tokiuose kapinyuose palaidojimai koncentruojasi tarsi atskiromis grupėmis.

Plokštiniai kapinynai geriausiai yra ištirti Žemaitijoje ir Vidurio Lietuvoje (97, 185, 269 pav.), ir juos galima suskirstyti į dvi atskiras grupes. Pajūrio rajonuose, ypač Klaipėdos ir Kretingos apylinkėse, paplitę pirmųjų m. e. šimtmečių plokštiniai kapinynai, kurių atskiri kapai apdėti akmenų vainikais. Šitie akmenų vainikai šliejasi vienas prie kito ir sudaro tartum vainikų tinklą (186 pav.). Paprastai tokie vainikai būna apvalūs, ovaliniai, pusiau apvalūs arba net ir keturkampiai, ir dažniausiai jie yra žemės paviršiuje, o kartais esti padengti 10—30 cm storio žemės sluoksniu. Daugiausia žinomi yra Kurmaičių, Tūbausių, Lazdininkų, Senkų, Ankštakių (visi Kretingos raj.), Sernų (Klaipėdos raj.), Reketės (Kretingos raj.) ir kt. plokštiniai kapinynai.

Nuo paminėtųjų kapinynų Vidurio Lietuvos plokštiniai kapinynai skiriasi tuo, kad pastarieji neturi akmenų vainikų. Tokie kapinynai jau tyrinėti Sargėnuose, Veršvuose ir Eiguliuose prie Kauno, Seredžiuje (Vilkijos raj.), Upytėje (Panevėžio raj.) ir kitur.

Vidurio Lietuvos plokštiniuose kapinyuose, lygiai kaip ir pilkapiuose, susiduriama ir su degintiniais (193 pav.), ir su nedegintiniais kapais (107, 108, 191 pav.), priklausomai nuo to, kuriuo laikotarpiu buvo laidota ir kokie tuo metu vyravo papročiai. Tačiau daugiausia aptinkama griautinių kapų.

Plokštiniuose kapinyuose, kaip ir pilkapiuose, aptinkama ir žirgų, palaidotų drauge su mirusiuoju (277—280 pav.). Ypač daug pakastų žirgų randama X—XIII a. plokštiniuose kapinyuose. Daugiausia palaidojimų su žirgais aptikta jau tyrinėtuose Veršvų prie Kauno, Graužų ties Labūnava, Pakapių prie Vandžiogalos ir Rimaisų prie Ramygalos kapinyuose. Atsižvelgdami į tai, kad viename kapinyne palaidota daug žirgų, ir kad tie palaidojimai koncentruojasi daugiau atskiroje kapinyne dalyje, archeologai vartoja terminą „žirgų kapinynai“. Tačiau šį terminą tenka vartoti sąlygiškai, nes žirgai atskirai be žmonių nebuvo laidojami.

Pilkapiuose ir plokštiniuose kapinyuose laidojami mirusieji būdavo aprengiami išėginiais drabužiais, padabinami papuošalais. Mirusiajam į kapą dėta ginklai, darbo įrankiai ir kt. dirbiniai. Visa tai ir drauge pakasti žirgai vadinama įkapėmis, kurių kapinyuose, ypač atskiruose kapuose, randama itin gausiai, nors

kai kuriuose kapuose jų būna mažiau arba ir visiškai nepasitaiko. Aptinkamos laidojimo paminkluose įkapės leidžia nustatyti, kuomet mirusysis palaidotas, o taip pat padeda išspręsti įvairius materialinės kultūros istorijos klausimus, pavyzdžiui, apsirengimo, meno, papročių, iš dalies pagrindinių verslų ir t. t. Įkapės taip pat pateikia duomenų religijos istorijos, visuomeninių santykių keitimosi ir etninės istorijos klausimais.

Senoviniai keliai

Archeologiniais paminklais laikomi ir įvairūs senoviniai keliai. Lietuvoje tie paminklai nėra ištyrinėti. Kokią didžiulę reikšmę senovėje turėjo keliai, galime suprasti, skaitydami kryžiuočių aprašymus apie Lietuvos kelius („Wegeberichte“). Juose užfiksuotos visos ano meto svarbesnės gyvenvietės, pilys, girios, upės, brastos, kuriomis keliaujant galima atlikti vieną ar kitą žygį, pasiekti vieną bei kitą pilį arba šiaip didesnę gyvenvietę ar miestą. Kelio ilgis būdavo skaičiuojamas žygio dienomis.

Prie senovinių kelių priskirtinos ir plačiai krašte žinomos kulgrindos. Tai senoviniai slapti, vingiuoti ir su kliūtimis, akmenimis grįsti keliai, kurie būdavo nutiesiami per pelkes bei pelkėtas vietas į piliakalnius ar pilis. Tokiomis kulgrindomis tegalėdavo pereiti pilies rajono gyventojai, ir jos būdavo slepiamos nuo priešo. Daugiausia žinomos kulgrindos yra prie Paršpilio ir Medvėgalio piliakalnių Žemaitijoje.

Akmenys su ženklais

Archeologiniais paminklais tenka laikyti ir įvairius akmenis su ženklais, taip pat akmenis, vadinamus stakuliais, mokaiais ir kt. (10 pav.). Kai kur tokiuose akmenyse būna iškaltos „pėdos“, „įvairūs raštai“, šiaip visokie ženklai, kurių reikšmė iki šiol nėra pa-

10 pav. Antakmenio akmuo (Ignalinos raj.)

aiškėjusi. Daug tokių vadinamųjų „akmenų su velnio pėda“ bei kitais ženklais, žinotų XIX amžiuje, jau nėra išlikusių, nes jie buvo susprogdinti arba panaudoti įvairioms statyboms. Tačiau dar susiduriama su vadinamaisiais mokais, arba mokolais, kurių yra Ukmergės ir Šalčininkų rajonuose. Be to, ne visi akmenys su ženklais yra archeologiniai. Dalis jų Lietuvos teritorijoje atsirado tik XVIII—XIX amžiais¹.

Pavieniai radiniai Archeologiniams paminklams priklauso taip pat ir įvairios paskiros senienos, tokie dirbiniai, kurie nėra kilę iš kurio nors nekilnojamo paminklo, o aptikti atskirai, atsitiktinai. Tai gali būti, pavyzdžiui, pamesta strėlė, apyrankė, ietigalis ar kitas kuris dirbinys. Tačiau dažniausiai toks pavienis radinys būna kilęs iš kurio nors ardomo plokštinio kapinyno, senovinės sodybvietės, piliakalnio ar kito paminklo. Archeologai atsitiktiniams, paskiriems radiniams skiria didelį dėmesį, nes jie gali padėti surasti naują, iki tol visiškai nežinomą, dar niekur neužregistruotą archeologinį paminklą.

Lobiai Archeologiniais paminklais laikomi ir įvairūs lobiai. Lobiai. Lobiai sąvoka archeologine prasme skiriasi nuo įprastinės lobiai sąvokos. Vienoje vietoje rasti keli ar keliolika kokių nors dirbinių, savo metu tyčia paslėptų žemėje, yra laikomi lobiais. Archeologams lobiai gali būti keli akmeniniai kirvukai ar keliolika titnaginių strėlių, keletas žalvario, geležies, sidabro ar kitų dirbinių. Paprastai tokie lobiai aptinkami, arba tyrinėjant senovės miestus, arba šiaip pakasti žemėje. TSRS teritorijoje rasta daug lobių, turinčių didelę reikšmę archeologijos mokslui. Lietuvos TSR teritorijoje šitokie lobiai aptinkami moliniuose puoduose, medinėse dėžutėse, drobiniuose maišeliuose ir pan. Pavyzdžiui, Vaškuose (Pasvalio raj.), moliniame puode, buvo rastas žalvarinis įmovinis Meliario tipo kirvukas, žalvarinis pentinis kirvis su skylė kotui ir žalvarinis miniatiūrinis durklas (67 pav.). Lobiai datuojamas II tūkstantmečio pr. m. e. pabaiga. Žinomi yra vadinamieji kalvių-liejikų, keliaujančių pirklių, monetų ir kt. lobiai. Kalvių-liejikų ir pirklių paslėpti lobiai padeda atsekti senovinius prekybos kelius, įgalina kalbėti apie vietinį metalų apdirbimą ir kitus faktus. Gausūs yra geležies amžiaus lobiai, kurių daug aptikta ir kaimyniniuose kraštuose. Labai dažnai Lietuvoje randami senovinių monetų lobiai, kuriuos sudaro net keliolika tūkstančių vienetų. Lietuvoje seniausi monetų lobiai yra iš Romos monetų, vėlesni — iš lietuviškų ilgujų. Vienas iš didžiausių lietuviškų ilgujų lobių yra vadinamasis Vilniaus lobiai², rastas Vilniaus apylinkėse. Tai buvo apie 50 kg sidabrinių ilgujų. Daug yra aptikta XIV—XVIII a. lobių, iš kurių garsiausi yra Šančių, Aluonos-Sklėrių, Radviliškio, Matelių ir kt. lobiai.

¹ Zr. P. Tarasenką, Pėdos akmenyje. Lietuvos istoriniai akmenys, Vilnius, 1958.

² Zr. P. Karaziją, 1930 m. Vilniaus lobiai, Vilnius, 1932.

**Archeologinių
paminklų
apsauga
ir tyrinėjimas**

Tarybų Sąjungoje archeologinius paminklus, kaip ir kitas istorines vertybes ar kultūros paminklus, saugo įstatymai. Archeologiniai paminklai yra paskelbti visos liaudies turtu bei nuosavybe, jie globojami valstybės, todėl juos ardyti, naikinti ir savivališkai kasinėti griežtai draudžiama. Juos reikia saugoti kaip istorinį archyvą, įgalinantį pažinti seniausią žmonių visuomenės istoriją. Archeologinius paminklus kasinėti turi teisę tik prityrę archeologai. Archeologinių paminklų tyrinėjimams yra skiriamas didelis dėmesys: kasinėjama įvairios senovinės gyvenvietės, pilikalniai, senkapiai, viduramžių miestai, pilys. Archeologiniai tyrinėjimai reikalauja iš archeologo daug sudėtingų būdų bei metodų. Be kasinėjimų, organizuojamos ir žvalgomosios archeologinės ekspedicijos naujiems, iki tol nežinomiems archeologiniams paminklams surasti bei jau surastiesiems paminklams pirmąkart ištirti.

Tačiau senienų rinkimas nėra archeologijos mokslo tikslas. Atastosios senienos tik padeda archeologams tyrinėti istorinę praeitį, jos panaudojamos kaip archyvinė medžiaga. Tuo tarpu buržuaziniai archeologai daugeliu atvejų apsiriboja vien tik tų senienų aprašinėjimu, o tai atveda į formalizmą archeologijos moksle. Tarybiniam archeologui įvairios iškasenos tėra vien tik šaltinis, kurį jis interpretuoja, glaudžiai siedamas su tos epochos kitais reiškiniiais, neapsiribodamas vien sausa faktų registracija. Būtina yra iškasenas istoriškai interpretuoti, susipažinti ir su to meto visuomene, įvairiais jos tarpusavio ryšiais, gamybos būdu, socialiniais ir ekonominiais santykiais, taip pat su jos buitimi, kultūra, papročiais, religija. Įvairios viduramžių senienos yra nevienodos vertės, jos turi būti tyrinėjamos, susiejant su rašytiniais šaltiniais. Praktika parodė, kad archeologiniai paminklai padeda interpretuoti rašytinius šaltinius.

**Pagalbiniai
archeologijos
mokslo
šaltiniai**

Archeologinės senienos dažniausiai priklauso tiems laikams, apie kuriuos jokių rašytinių šaltinių nėra, todėl jas istoriškai interpretuoti nėra lengva. Darrant istorines išvadas bei jas paremiant, naudojama ir kitų mokslų duomenimis. Kiti mokslai, kurie padeda archeologijos mokslui, yra vadinami pagalbiniais, arba šaltiniais, archeologijos mokslo šaltiniais.

Archeologinis radinys yra susijęs su žemės sluoksniais, o žemės praeities istoriją, žemės sandarą tiria geologijos mokslas, kuris padeda archeologinį radinį datuoti. Be geologijos, archeologiniams radiniams datuoti plačiai taikomi kitų gamtos mokslų metodai, kaip: radiokarboninis, žiedadulkių, dendrochronologinis, archajomagnetinis ir kiti. Šiuo metu tikslesnei archeologinių reiškinių chronologijai nustatyti, radinių struktūrai pasekti ir kt. naudojama apie 40 įvairių metodų. Dažnai archeologams yra sunku nustatyti atskiro radinio paskirtį, išaiškinti, kaip jis buvo vartotas. Čia jiems į pagalbą ateina etnografijos mokslas, tyrinėjąs, be kita ko, atsi-

likusias tauteles, kurios išlaikė daug reiškinių, būdingų pirmykštei visuomenei. Be to, archeologijos mokslui vertingi ir etnografiniai feodalizmo laikotarpio tyrinėjimai. Iš kitos pusės, archeologijos mokslas padeda ir etnografams atsekti daugelio reiškinių pradžią ir vystymąsi.

Marksizmas-leninizmas moko, kad visuomenės vystymuisi nemažą reikšmę turi ir geografinė bei gamtinė aplinka. Paleobotanika (gr. paleos — senas, botanika — augmenija), studijuojanti senovės augmeniją ir paleontologija, tyrinėjanti ano meto gyvūniją, kaip tik ir padeda archeologams pažinti sąlygas, kuriose teko gyventi pirmykštės visuomenės žmonėms.

Norint atsekti svarbiausias paties žmogaus raidos pakopas, naudojamosi ir antropologijos mokslo duomenimis. Iš kitos pusės, archeologai ir antropologams pateikia iškastinio žmogaus liekanų, t. y. žmonių skeletus bei jų dalis.

Spręsdamas kalbos, etninės istorijos ir kitus klausimus, archeologijos mokslas naudojasi taip pat kalbotyros duomenimis.

Daug archeologijos mokslui padeda rašytiniai šaltiniai, be kurių tyrinėtojas būtų bejėgis išspręsti etninius klausimus. Iš kitos pusės, archeologai daug kartų yra patvirtinę rašytiniuose šaltiniuose aprašytų įvykių teisingumą.

Daug padeda archeologijos mokslui ir istorijos mokslo šakos: epigrafika (mokymas apie įvairius užrašus akmenyje, medyje, molyje), numizmatika (mokymas apie senovines monetas), sfragistika (mokymas apie antspaudus), heraldika (mokymas apie herbus).

Remdamasis savo pagrindiniais ir šalutiniais šaltiniais, archeologijos mokslas tiria gamybinių jėgų ir gamybinių santykių istoriją. Senovinių darbo įrankių reikšmę istorijos mokslui aiškiai yra pabrėžęs K. Marksas: „Tokią pat svarbą, kokią kaulų liekanų sandara turi išnykusių gyvulių rūšių organizacijai tirti, darbo priemonių liekanos turi išnykusioms visuomeninėms-ekonominėms formacijoms tirti. Ekonominės epochos skiriasi ne tuo, kas gaminama, bet tuo, kaip gaminama, kokiomis darbo priemonėmis. Darbo priemonės yra ne tikrai žmogaus darbo jėgos išsivystymo matas, bet ir rodiklis tų visuomeninių santykių, kuriems esant vyksta darbas“¹. Čia terminu „darbo priemonės“ Marksas supranta gamybos įrankius.

Archeologai gamybos įrankių istoriją tyrinėja, turėdami prieš save pačius gamybos įrankius, naudodamiesi savo tyrinėjimų metodais ir pagalbiniais šaltiniais. Be to, tarybinė archeologija, kaip neatskiriama istorijos mokslo šaka, gamybos įrankius tyrinėja ne mechaniškai, o siedama su jų gamintojais — žmonėmis. Taigi, remdamiesi marksistine metodologija, tarybiniai archeologai seniausią žmonių visuomenę tiria visais sudėtingais jos aspektais, atsižvelgdami į atitinkamos epochos gamybinių jėgų išsivystymo laipsnį.

¹ Zr. K. Marksas, Kapitalas, I t., Vilnius, 1957, 164 psl.

2. LIETUVOS ARCHEOLOGINIŲ PAMINKLŲ TYRINĖJIMŲ APŽVALGA

Atskiri archeologiniai radiniai ir paminklai jau seniai atkreipė kai kurių asmenų dėmesį. XVI amžiuje istorikas M. Strykovskis sumini daugelį apleistų bei ardomų piliakalnių ir kapinynų, juose aptiktus radinius¹. Jau tuo metu netoli Vilniaus, Verkių dvare², sudaromas vienas iš ankstyviausių archeologinių rinkinių, kur pateko įdomesni archeologiniai radiniai. Tačiau tokiais archeologiniais radiniais domėtasi daugiau tik kaip retenybėmis bei keistenybėmis, ir toks požiūris į juos Lietuvoje išliko iki pat XIX a. pradžios.

XVIII a. pabaigoje į Rusijos sudėtį įėjusioje Lietuvoje pradeda sparčiau vystytis kapitalistiniai santykiai, susidaro sąlygos vystytis mokslui, todėl labiau susidomima ir istorija. Atskiri mūsų krašto praeities tyrinėtojai atkreipia dėmesį ir į archeologinius paminklus, visų pirma piliakalnius ir pilkapius, kurie savo išore labiausiai patraukia žmonių dėmesį.

Jau antrajame XIX a. dešimtmetyje D. Poška, pradėjęs kasinėti piliakalnius ir pilkapius Dubysos ir Ventos baseinuose, surenka didesnę kiekį archeologinių radinių ir įsteigia pirmąjį pusiau viešą bei plačiai išgarsėjusį muziejų Baublyje³. Šiek tiek vėliau Lietuvos pilkapius ir piliakalnius kasinėja Diubua de Montpere⁴, L. A. Jucevičius⁵, P. Vilčinskis⁶ ir kt. Jie savo archeologinių kasinėjimų duomenis paskelbia spaudoje, susirašinėja su žymesniaisiais ano meto Rusijos archeologais, o kai kurie iš jų net įstoja į Rusijos archeologų draugijas.

¹ Zr. M. Strykowski, *Kronika Polska, Litewska i Zmódzka*, t. I, Warszawa, 1846, str. 142—143.

² Zr. ten pat, II t., 86 psl.

³ Zr. Wyjatek z Listu Pana Dyonizego Paszkiewicza do Pana K. D., pisanego dnia 5 stycznia 1838 roku.—„Tygodnik Wileński“, V, Wilno, 1818, str. 262—266; Niezabytowski Kajetan, *Krótki spis niektórych starożytnych zabytków, znajdujących się w zbiorze obywatela prowincyj Zmudzkiej Dionizego Paszkiewicza pisarza ziem. p-tu rossieńskiego*.—„Dziennik Wileński“, t. II, Wilno, 1823, str. 157—161; Dionizas Poška, Raštai, Vilnius, 1959, 448—455, 484—507 psl.

⁴ Zr. Dubois de Montepereux, *De tumulus, des forts et des remparts de la Russie occidentale. Annuaire de voyage et par une reunion de géographes et des voyageurs*, Paris, 1845, p. 178—193 et 1846, p. 39—55; ištraukos išspaudintos lenkų kalba: M. Baliński i T. Lipicki, *Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym*, t. III, Warszawa, 1846, str. 459—466; K. Гуковский, *Паневежский уезд — «Памятная кн. Ковенской губ. на 1898 г.»*, отд. II, Ковна, 1897, стр. 158—161.

⁵ Zr. A. Jucewicz, *Góry i groby olbrzymie w Litwie*.—„Tygodnik Petersburski“, Petersburg, 1837, Nr. 37; «Сын отечества», СПб, 1837, т. CLXXXV, стр. 292; L. Jucevičius, Raštai, Vilnius, 1959, 565—569 psl.

⁶ Zr. F. Wilczyński, *Wędrowki do gór Utenesa założyciela Ucian*.—„Tygodnik Petersburski“, 1836, № 93; Ф. С. Вильчинский, *Археологические поиски в Литве*. — «Записки СПб археологического-нумизматического общества», т. I, СПб, 1849, стр. 281—282, 442; т. II, СПб, 1850, стр. 411—416; P. Vilčinskio laiškas E. Tiškevičiui, LTSR MA Centrinės bibliotekos rankraščių skyrius, B 4, 189.

Didėjant susidomėjimui archeologiniais paminklais, atskiri asmenys sukaupia nemenkus archeologinius rinkinius. E. Tiškevičius pirmasis mėgina apibendrinti surinktą archeologinę medžiagą bei duomenis apie pačius paminklus ir šiuo klausimu 1842 m. ir 1850 m. išleidžia porą nedidelių darbų¹. Pastarajame jis pirmąkart pamėgina Lietuvos ir Baltarusijos archeologinei medžiagai pritaikyti trijų periodų sistemą ir paliesti kai kuriuos seniausių Lietuvos gyventojų istorijos klausimus. E. Tiškevičiaus iniciatyva 1855 m. Vilniuje įsteigiama Laikinoji archeologinė komisija, o 1856 m. pradžioje atidaromas jai priklausęs Senienų muziejus, kur susikaupė nemaža archeologinės medžiagos.

Vilniaus Laikinosios archeologinės komisijos nariai — E. ir K. Tiškevičiai, A. Kirkoras, A. Plateris, L. Syrokomlė-Kondratavičius ir kt.— domėjosi Lietuvos archeologiniais paminklais. 1840—1860 m. laikotarpiu jie tyrinėja kai kuriuos piliakalnius ir pilkapynus Rytų Lietuvoje. Kadangi tie tyrinėtojai neturėjo specialaus pasirengimo bei gilesnės praktikos, o ir patys tyrinėjimai dažniausiai būdavo nedidelės apimties, tai gautieji duomenys yra gana riboti, be to, jie ir išliko tik iš dalies.

Vilniaus Laikinoji archeologinė komisija buvo numačiusi ištyrinėti daugelį archeologinių paminklų, juos suregistruoti, išleisti jų žemėlapi bei paskelbti jų kasinėjimų duomenis². Tačiau dėl lėšų ir specialistų stokos ji nespėjo nieko konkretesnio nuveikti. Po 1863 m. sukilimo Muravjovas-korikas uždarė Vilniaus Laikinąją archeologinę komisiją, o Senienų muziejų pertvarkė į valstybinę įstaigą, prijungdamas ją prie tuo metu įsteigtos Vilniaus Viešosios bibliotekos³.

Antrojoje XIX a. pusėje daugelis dvarininkų, ypač A. Plateris, B. Podčasinskis, A. Pšezdzeckis, A. Zaborskis, iš ardomų archeologinių paminklų sukaupė stambius archeologinės medžiagos rinkinius⁴. Žymi dalis šitų rinkinių vėliau pateko į Lenkijos

¹ Zr. E. Tyszkiewicz, Rzut oka na źródła archeologii krajowej, czyli opisanie zabytków niektórych starożytności, odkrytych w zachodnich guberniach cesarstwa Rossyjskiego, Wilno, 1842, str. 52; E. Tyszkiewicz, Badania archeologiczne nad zabytkami przedmiotów sztuki, rzemiosł itd. w dawnej Litwie i Rusi Litewskiej, Wilno, 1850.

² Zr. Записки Виленской археологической комиссии, часть I, издана под редакцией Адама Киркора и Матвея Малиновского, Вильна, 1856; Pamiętniki Komisji archeologicznej Wileńskiej, część I, wydana pod red. Michała Balińskiego i Ludwika Kondratowicza, Wilno, 1856; A. Kirkor, Перечневый каталог предметов, хранящихся в Виленском музее древности, Вильно, 1858; E. Tyszkiewicz, Archeologia na Litwie, Kraków, 1872, str. 15.

³ Zr. Дневник заседаний комиссии для разбора, приведения в известность и надлежащий порядок предметов, находящихся в Виленском музее древностей. — «Вестник Западной России», т. III, кн. 10, Вильна, 1865, стр. 1—74 и отд. изд.: Вильна, 1865, стр. 74; О преобразовании музея древностей в Вильне. — «Вестник Западной России», кн. I, отд. IV, стр. 97, 103.

⁴ Zr. Э. Вольтер, Археологические коллекции частных лиц в Северо-западном крае. — «Виленский вестник», Вильна, 1889, № 269; Ф. В. Покровский, Археологическая карта Ковенской губернии, Вильна, 1899 (jvadas); T. Dowgird, Krótki przegląd badań archeologicznych na Zmudzi

muziejus¹, dalis — į XX a. pradžioje Vilniuje įsikūrusios Lenkų mokslo mylėtojų draugijos rinkinius², o dar kita dalis — dingo pirmojo pasaulinio karo metu.

XIX a. pabaigoje į Lietuvą tyrinėtojus pradėjo siųsti Archeologinė komisija, buvusi Petrapilyje ir vadovavusi visos Rusijos archeologinių paminklų tyrinėjimams. 1888—1889 m. šios komisijos pasiūstas E. Volteris kasinėja daugelį V—XVII a. kapinynų ir pilkapynų pietiniuose Lietuvos rajonuose³.

1893 m. Vilniuje įvyko Maskvos archeologų draugijos suorganizuotas Rusijos archeologų IX suvažiavimas. Suvažiavimo proga buvo suorganizuota paroda⁴, paskelbti įdomiausi Vilniaus Senienų muziejaus archeologiniai radiniai⁵, išspausdinta daug straipsnių ir bibliografija apie Lietuvos archeologinius paminklus⁶, pirmąkart suregistruoti Lietuvos archeologiniai paminklai, sudaryti ano meto Vilniaus ir Gardino gubernijų archeologiniai žemėlapiai⁷. Siek tiek vėliau F. Pokrovskis paruošia ir anuometinės Kauno gubernijos archeologinį žemėlapi⁸, kurio įžangoje apibūdina būdingiausias tos teritorijos archeologinius paminklus. Tokiu būdu XIX a. pabaigoje pirmąkart buvo suregistruoti beveik visos Lietuvos (išskyrus Užnemunę ir kaizerinės Vokietijos okupuotas anuometinės Klaipėdos, Silutės ir Pagėgių apskritis) archeologiniai paminklai.

i Litwie.— „Pamiętnik II zjazdu historyków polskich we Lwowie“, 1890, cz. I, ref. Nr. 6; T. Dowgird, Archeologia na wystawie starożytności.— „Tygodnik Ilustrowany“, Warszawa, 1890, str. 20, 21; „Światowit“, t. VI, Warszawa, 1905, str. 146.

¹ Zr. E. Chwalewik, Zbiory Polskie, t. I, Warszawa, 1926; t. II, Warszawa, 1927.

² A. Zaborskiego iš Pašušvio, E. Brenšteino iš Telšių, M. Butrimovnos ir kt.

³ Zr. Отчет Императорской археологической комиссии за 1882—1888 г., СПб, 1893, стр. CCCXIX—CCCXXXII; Отчет Императорской археологической комиссии за 1889 г., СПб, 1892, стр. 51—52. Trumpos korespondencijos, išspausdintos «Виленский вестник», 1888, № 134, 188, 206; 1889, № 168; «Правительственный вестник», 1889, Nr. 185; ataskaitos — radinių sąrašai yra TSRS MA Archeologijos instituto Leningrado skyriuje, „Buv. Archeologinės komisijos bylos“, 1888/13 a ir 1889/43. Daugumas radinių yra Vilniuje, dalis — Leningrado Valstybiniame Ermitaže.

⁴ Zr. Каталог предметов, доставленных на археологическую выставку при IX археологическом съезде в Вильне 1893, Вильна, 1893, стр. 122.

⁵ Zr. Ф. В. Покровский, Виленский музей древностей, Вильна, 1892, VIII+62 стр.+таб. XXII.

⁶ Zr. «Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда», отд. III, Вильна, 1893, стр. 73—104.

⁷ Zr. Ф. В. Покровский, Археологическая карта Виленской губернии. — «Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда», отд. II, Вильна, 1893, стр. XVIII+164; Ф. В. Покровский, Археологическая карта Гродненской губернии — «Труды IX археологического съезда в Вильне», т. I, Москва, 1895 и отд. изд. в Вильне, 1895, 165 стр.+1 карта.

⁸ Zr. Ф. В. Покровский, Археологическая карта Ковенской губернии. — «Труды X археологического съезда», т. III, Москва, 1899 (приложение) и отд. изд. в Вильне, 1899, 162 стр. + 1 карта.

Ruošdamiesi Rusijos archeologų suvažiavimui, rusų mokslininkai iškelia uždavinį, jog būtina sistemingai ištyrinėti Lietuvos archeologinius paminklus, ir paruošia tiems tyrinėjimams metodinius nurodymus. Tačiau, carinei vyriausybei neparėmus lėšomis, tie planai sužlugo. 1892—1895 m. tik F. Pokrovskis plačiau kasinėja Rytų Lietuvos bei gretimų Baltarusijos rajonų pilkapius, ir jo tyrinėjimai metodiniu atžvilgiu žymiai pralenkia ankstesnių archeologų darbus šiuose rajonuose. Šio mokslininko plačiai paskelbti archeologiniai duomenys ir šiandien sudaro vieną iš svarbiausių šaltinių rytinių Lietuvos rajonų pilkapiams pažinti¹.

1906—1908 m. Archeologinės komisijos pavedimu V. A. Kaširskis tyrinėjo keletą Ignalinos apylinkių pilkapynų ir Mažulonių piliakalnį, kuris pateikė daug medžiagos XI—XIII a. materialinei kultūrai pažinti². 1909—1910 m. tos pačios komisijos pasiūstas I. S. Abramovas kasinėjo Raginėnų pilkapyną (Seduvos raj.) ir daugelį kitų pilkapynų, esančių Kupiškio ir Panevėžio rajonų teritorijose³.

Didžiai vertingi Lietuvos archeologijai yra įžymiojo rusų archeologo A. Spicyno darbai. Jis paskelbė V. Šukevičiaus, V. Kaširskio, I. Abramovo ir kitų tyrinėtojų ataskaitas ir parašė keletą

¹ Зг. Ф. В. Покровский, Случайная археологическая экскурсия в верховья р. Вилейки. — «Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда», отд. I, Вильна, 1893, стр. 122—133; Ф. В. Покровский, Вторая археологическая экскурсия в бассейн реки Лоши. — «Труды Виленского отделения Московского предварительного комитета по устройству в Вильне IX археологического съезда», отд. I, стр. 136—139; Ф. В. Покровский, Курганы на границе современной Литвы и Белоруссии. — «Труды IX археологического съезда», т. I, стр. 166—220; Ф. В. Покровский, К исследованию курганов и городищ на восточной окраине современной Литвы. — «Труды IX археологического съезда», т. II, Москва, 1897, стр. 138—196, табл. IX—XII; Ф. В. Покровский, К исследованию бассейна Вилии в археологическом отношении. — «Труды X археологического съезда в Риге 1896 г.», т. I, Москва, 1899, стр. 71—171; Ф. В. Покровский, Из доисторического быта на славянско-литовской границе, Вильна, 1894; 1892—1893 m. kasinėjimų radiniai yra Vilniuje, 1894—1895 m.—Maskvos Valstybiniame istorijos muziejuje ir Leningrado Valstybiniame Ermitaže.

² Зг. Отчет археологической комиссии за 1906 г., СПб, 1909, стр. 136; Отчет археологической комиссии за 1907 г., СПб, 1910, стр. 106—107; Отчет археологической комиссии за 1908 г., СПб, 1912, стр. 162—163; А. А. Спицын, Курганы в окрестностях озера Жеймяна. — «Записки отделения Русской и Славянской археологии», т. VII, вып. 2, Москва, 1907, стр. 248—252. Турinėjimų dienoraščiai yra TSRS MA Archeologijos instituto Leningrado skyriuje, buv. Archeologinės komisijos bylos Nr. 1907/53, 1908/29, 50 ir 67; radiniai yra Leningrado Valstybiniame Ermitaže.

³ Зг. Исследования И. С. Абрамова. — Отчет археологической комиссии за 1909 и 1910 годы, СПб, 1913, стр. 168—172, 243; Ф. Д. Гуревич, Рагинянский могильник Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории и материальной культуры (toliau — КСИИМК), вып. XXXVI, 1951, стр. 56—61. Dienoraščiai yra TSRS MA Archeologijos instituto Leningrado skyriuje, buv. Archeologinės komisijos bylos Nr. 1909/62 ir 1910/87; radiniai yra Leningrado Valstybiniame Ermitaže.

apibendrinančių straipsnių daugiausia apie rytinių Lietuvos rajonų laidojimo paminklus¹. Siek tiek vėliau A. Spicynas parašė ir pirmąjį darbą, apibendrinantį visą iki tol žinomą archeologinę Lietuvos ir kaimyninių sričių medžiagą².

XIX a. pabaigoje Lietuvos archeologinių paminklų tyrinėjimų srityje pradėjo dirbti visa eilė vietinių tyrinėtojų, iš kurių žymiausi V. Šukevičius ir T. Daugirdas.

V. Šukevičius, iš dalies remiamas Petrapilio Archeologinės komisijos, pirmasis surinko itin gausią archeologinę medžiagą apie akmens amžiaus stovyklas smėlingose Merkio, Ulos, Ditvos ir kitų upių pakrantėse, parodydamas, jog šie rajonai turtingi akmens amžiaus paminklų. Taip pat jis ištyrinėjo daugelį šios srities pilkapynų ir kapinynų. Žymią dalį medžiagos apie savo kasinėjimus V. Šukevičius paskelbė lenkiškuose žurnaluose, o kitą dalį jo ataskaitų A. Spicynas išspausdino Archeologinės komisijos leidiniuose. 1907 m. Vilniuje įsikūrusiai Lenkų mokslo mylėtojų draugijai V. Šukevičius padovanoja žymią dalį savo rinkinių ir sutvarko jos archeologinius rinkinius. Tam tikra dalis jo radinių per Archeologinę komisiją pateko į Vilniaus Senienų, Maskvos ir Petrapilio muziejus, o dar kiti radiniai atsidūrė Lenkijos muziejuose³.

¹ Зг. А. А. Спицын, Обзорение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. Виленская губерния.— «Записки Русского археологического общества», т. XI, вып. 1—2, СПб, 1899, стр. 297—302; А. А. Спицын, Предполагаемые литовские курганы VIII—IX века.— «Записки Русского археологического общества», т. VIII, вып. 1—2, СПб, 1896, стр. 103—114; А. А. Спицын, Могилиники с каменными кистами в Виленской губернии.— «Известия археологической комиссии», вып. 12, СПб., 1904, стр. 26—29.

² Зг. А. А. Спицын, Литовские древности.— „Tauta ir žodis“, III kn., Kaunas, 1925.

³ Зг. W. Szukiewicz, Szkice z archeologii przedhistorycznej Litwy, cz. 1, Epoka kamienna w gub. Wileńskiej, Wilno, 1901; W. Szukiewicz, Poszukiwania archeologiczne w powiatach Lidzkim i Trockim.— „Światowit“, t. III, Warszawa, 1901; W. Szukiewicz, Narzędzia kamienne gładzone w pow. Lidzkim i Trockim.— „Światowit“, t. V, Warszawa, 1904, str. 9—16, 50—58; W. Szukiewicz, Poszukiwania archeologiczne w powiecie Lidzkim gub. Wileńskiej.— „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne“, t. X, Kraków, 1908, str. 25—45; W. Szukiewicz, Ślady epoki kamiennej w gub. Wileńskiej.— „Kwartalnik Litewski“, t. I, Petersburg, 1910, str. 48—62, tab. 1; W. Szukiewicz, Przedmioty brązowe znalezione nad Niemnem i Merezczanką.— „Światowit“, t. I, Warszawa, 1899, str. 70—75; W. Szukiewicz, Cmentarzysko neolityczne w Lankiszkach pod Naczą.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. XXIII, Warszawa, 1916, str. 1—12; W. Szukiewicz, Wykopalisko urny z ornamentem swastikowym w Naczy pow. Lidzkiego.— „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne“, t. IX, Kraków, 1907, str. 137—142 i t. XIII, str. 69—75; W. Szukiewicz, Kurhany ciałopalne w Bogatej, Mickańcach i Wersocze.— „Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne“, t. XIII, Kraków, 1910, str. 56—69; W. Szukiewicz, Kurhany ciałopalne w Pomusiu.— „Światowit“, t. II, Warszawa, 1900, str. 3—18; W. Szukiewicz, Cmentarzysko ciałopalne płaskie pod wsią Naczą.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. XXI, Warszawa, 1913, str. 33—38; W. Szukiewicz, Domniemanne kurhany litewskie.— „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie“, t. III, Wilno, 1909, str. 83—93; W. Szukiewicz, Strefy archeologiczne na Litwie.— „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie“, t. VI.

T. Daugirdas daugiausia domėjosi Žemaitijos paminklais, todėl ištyrinėjo keletą kapinynų Dubysos, Ventos ir Minijos baseinuose. Žymią dalį medžiagos apie tuos kasinėjimus jis taip pat paskelbė lenkiškuose leidiniuose. Be to, šis tyrinėtojas išspausdino ir kai kurių Žemaitijos piliakalnių aprašymus, surinko duomenų apie daugelį ardomų paminklų, sukauptė daug archeologinės medžiagos. Daugirdas visus savo rinkinius padovanojo Kauno miesto muziejui, kur jis pats nuo 1909 m. dirbo vedėju. Tuo metu T. Daugirdo surinktoji medžiaga yra Kauno Valstybiniame istorijos muziejuje¹.

XX a. pradžioje Lietuvos teritorijos piliakalniais susidomi lenkų antropologas ir sociologas L. Kżywickis, kuris kelerius metus žvalgė piliakalnius, o vėliau ėmė juos ir tyrinėti. Iki pirmojo pasaulinio karo jis buvo stambiausias Lietuvos piliakalnių tyrinėtojas, plačiau kasinėjęs Gabrieliškių-Naukaimio (Raseinių raj.), Derbutų (Ariogalos raj.), Veliuonos (Vilkijos raj.), Petrašiūnų ir Moškėnų (Rokiškio raj.), Vorėnų (Molėtų raj.) ir Dūkšto (Ignalinos raj.) piliakalnius. Nepaisant kai kurių metodinių tyrinėjimų trūkumų, jo sukaupta medžiaga ir šiandien sudaro svarbų šaltinį Lietuvos piliakalniais pažinti².

Wilno, 1918, str. 5—16; W. Szukiewicz, Niektóre zabytki przedhistoryczne w pow. Lidzkim. Księga pamiątkowa ku uczczeniu setnej rocznicy urodzin A. Mickiewicza, t. II, Warszawa, 1898, str. 214—228;

¹ Zr. T. Dowgird, Pamiątki z czasów przedhistorycznych na Zmujdzi. Melżyn-kapas pod Jasnogórka.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. VI, Warszawa, 1886, str. 18—27, tab. 3; t. VII, dz. IV, Warszawa, 1887, str. 3—28, tab. 7; T. Dowgird, Pamiątki z czasów przedhistorycznych na Zmujdzi. Melżyn-kapas w folwarku Wizdergi.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. VIII, dz. IV, Warszawa, 1888, str. 3—17 + tab. VIII; T. Dowgird, Opis cmentarzyska i pilkarnia w Imbarach.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. IX, Warszawa, 1889, str. 3—11 + tab. 3; T. Dowgird, Pilkarnie. O dwóch mogiłach książęcych z czasów przedhistorycznych na Zmujdzi.— „Wisła“, t. III, Warszawa, 1889, str. 380—389. Rankraščiai yra Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto Bibliotekos rankraščių skyriuje; radiniai — KVIM.

² Zr. L. Krzywicki, Zmudz starozytna, Warszawa, 1906, str. 96; Л. Крживицки, Жмудские пилькальнисы. — «Известия археологической комиссии», вып. 29, СПб, 1909, стр. 82—129; L. Krzywicki, Grodziska górno-litewskie. I Grodzisko w Dukstach. II Grodzisko w Warańcach.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. XXII, Warszawa, 1914; L. Krzywicki, Grodziska górno-litewskie. Grodzisko na Górze Ościkowej pod Rakiszkami.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, XXIV, dz. V, Warszawa, 1917, str. 1—32; L. Krzywicki, Grodzisko Derbuckie na Zmujdzi.— „Pamiętnik Fizyograficzny“, t. XXI, dz. V, Warszawa, 1913, str. 15—29; L. Krzywicki, Pilkarnia pod wsią Petrasunami.— „Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie“, t. V, Wilno, 1914; L. Krzywicki, Pilkarnia w Gabrieliszkach. Księga pamiątkowa celem uczczenia 350-ej rocznicy założenia Uniwersytetu Stefana Batowego w Wilnie, Warszawa, 1931, str. 175—190; L. Krzywicki, W poszukiwaniu grodu Mendoga.— „Przegląd Historyczny“, zes. I, Warszawa, 1909; L. Krzywicki, Pilkarnia na Litwie.— „Studia staropolskie. Księga ku czci Aleksandra Brücknera“, Kraków, 1928, str. 154—172; Л. Крживицки, Последние моменты неолитической эпохи в Литве. — «Сборник в честь семидесятилетия проф Д. Н. Анучина», Москва, 1913, стр. 301—318

Daugumas tyrinėtuju piliakalnių radinių ir dalis dienoraščių yra KVIM. Dūkšto piliakalnio radiniai yra Leningrado Valstybiniame Ermitaže.

XIX a. pabaigoje ir XX a. pradžioje vakariniuose Lietuvos rajonuose kai kuriuos kapynus kasinėja vokiečių archeologai. Atidengiami pirmieji žalvario amžiaus ir ankstyvojo geležies amžiaus pilkapiai Šlažiuose, Mišeikiuose, Kretingalėje ir kt. (visi Klaipėdos raj.) ir daugelis vėlesniųjų kapynų, o tų kasinėjimų medžiaga patenka į Karaliaučiuje buvusį Prūsijos muziejų ir kai kuriuos kitus Vokietijos muziejus.

Archeologai O. Tišleris ir H. Kemkė, naudodamiesi tipologiniu metodu, stengėsi nustatyti prūsų atskirų dirbinių, daugiausia papuošalų, chronologiją ir įsivedė tipologiniu metodu pagrįstą žalvario ir geležies amžių periodizaciją. XX a. pradžioje E. Holakas sudarė anuometinį archeologinį Rytprusių žemėlapi, tuo pačiu suregistruodamas ir Klaipėdos, Priekulės, Šilutės bei Pagėgių rajonų paminklus¹.

Visus darbus Lietuvos archeologijos mokslo srityje nutraukė pirmasis pasaulinis karas, kurio metu nukentėjo ir daugelis Lietuvos archeologinių paminklų, Vilniaus Senienų muziejus ir privatūs archeologiniai rinkiniai.

Po Didžiosios Spalio socialistinės revoliucijos Tarybų valdžia Lietuvoje ėmėsi visų priemonių archeologinių paminklų apsaugai sutvarkyti, suorganizavo centrinės mokslo įstaigas archeologiniams tyrinėjimams vykdyti ir tų tyrinėjimų medžiagai kaupti². Tačiau šio darbo išvystyti ji nesuspėjo, nes Vakarų imperialistai ir vietinė buržuazija užsmaugė Tarybų valdžią Lietuvoje.

Kai Vakarų imperialistai ir vietinė buržuazija užsmaugė Tarybų valdžią Lietuvoje ir įvedė buržuazinę diktatūrą, dalis tuometinės Lietuvos teritorijos su sostine Vilniumi buvo užgrobtą dvarininkiškosios-buržuazinės Lenkijos. Todėl archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje (imant dabartinę jos teritoriją) buvo vykdomi ne tik buržuazinės Lietuvos, bet ir dvarininkiškosios-buržuazinės Lenkijos archeologų.

Kadangi buržuazinė Lietuvos vyriausybė nebuvo suinteresuota vystyti archeologiją, tai ja rūpinosi tik privatūs asmenys. Ilgą laiką Lietuvoje nebuvo nė vieno specialisto archeologo su reikiamu teoriniu pasiruošimu ir didesne praktika, todėl archeologijos mokslo srityje nuveikta labai nedaug. Iš svarbesnių to meto archeolo-

¹ Dauguma medžiagos paskelbta leidiniuose: „Sitzungsberichte der Altertums-gesellschaft Preussia“ (1876—1914) ir „Schriften der Physikalisch-Ökonomischen Gesellschaft“ (1880—1904); A. Bezenberger, *Analysen vorgeschichtlichen Bronzen Ostpreussens, Königsberg, 1904*; O. Tischler, *Ostpreussische Altertümer aus der Zeit der grossen Gräberfelder nach Christi Geburt, Königsberg, 1902*; E. Hollack, *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreussens, Berlin, 1908*.

² Liaudies Švietimo Komisarjato Nusprendimas apie Istorijos ir Etnografijos Musiejaus organizavimą Vilniuje.—„Švietimo reikalai“, 1919.IV.1, Nr. 4, 3 psl.; Liaudies Švietimo Komisarjato Nusprendimas apie archeologijos Komisijos steigimą.—„Švietimo reikalai“, 1919.IV.1 Nr. 4, 2—3 psl.; Iš J. Basanavičiaus atsiminimų apie muziejaus steigimą Vilniuje.—„Lietuvos TSR istorijos šaltiniai“, III t., Vilnius, 1958, 153—154 psl.

gijos mokslo pasiekimų galima paminėti P. Tarasenkos 1928 m. sudarytą archeologinį Lietuvos žemėlapi. Tuometinėje Lietuvoje egzistavusi Valstybės archeologijos komisija pasirodė esanti bejėgė organizuoti archeologinių paminklų apsaugą ir rūpintis jų tyrinėjimu. Nedaug padėtis pasikeitė ir 1934—1935 metais, kai Valstybės archeologijos komisiją pakeitė Senovės paminklų apsaugos referantūra. Nesant tinkamai sutvarkytos archeologinių paminklų apsaugos, buržuazinės diktatūros metais vyko smarkus tų paminklų naikinimas, ir retas kuris paminklas išliko daugiau ar mažiau nenukentėjęs¹.

Tik atskiri asmenys mėgina tyrinėti vieną ar kitą archeologinį paminklą. Tokie yra 1927—1932 metais E. Volterio atlikti pilkapių kasinėjimai kai kuriose Kaišiadorių rajono vietovėse², P. Tarasenkos 1933—1934 metais vykdyti bandomojo pobūdžio piliakalnių tyrinėjimai Rokiškio ir Zarasų rajonuose³, Šiaulių Krašto tyros draugijos atlikti kapinynų ir pilkapių bandomojo pobūdžio kasinėjimai Šiaurės Lietuvoje⁴, 1930—1934 metais vykdyti Apuolės (Skuodo raj.) ir Impilties (Kretingos raj.) piliakalnių kasinėjimai⁵. Tačiau visi šitie tyrinėjimai buvo palyginti nedidelės apimties.

1936 metais naujai įsikūrusiam Kaune Kultūros muziejui pavedama Lietuvos archeologinių paminklų globa ir tyrinėjimas. Nuo to laiko šiek tiek pagyvėja ardomų kapinynų tyrinėjimai. Iš tokių ardomų paminklų tyrinėjimų susikaupė gausi archeologinė medžiaga, ir Kultūros muziejaus fondai tapo vienu iš svarbiausių šaltinių Lietuvos archeologijai studijuoti. Iki 1939 m. pradžios sukaupta archeologinė medžiaga buvo paskelbta anuometinėje spaudoje⁶.

Dvarinikiškosios-buržuazinės Lenkijos okupuotuose rytiniuose Lietuvos rajonuose padėtis archeologinių paminklų apsaugos srityje taip pat buvo sunki, kaip ir buržuazijos valdomoje Lietuvoje. Tos srities archeologiniai paminklai liko nesuregistruoti, pa-

¹ Duomenys apie archeologinių paminklų naikinimą yra buv. Valstybės archeologijos komisijos ir Senovės paminklų apsaugos referentūros bylose, esančiose šiuo metu Lietuvos TSR Kultūros ministerijos Muziejų ir paminklų apsaugos inspekcijoje.

² Kasinėjimų duomenys plačiau nepaskelbti. Radiniai yra Kauno Valstybiniam istorijos muziejui.

³ Zr. П. Т а р а с е н к о, Городища Литвы, КСИИМК, вып. XLII, стр. 83; P. T a r a s e n k a, Mielonų piliakalnis.—„Gimtasai kraštas“, 1934, Nr. 2, 85—86 psl.

⁴ Zr. „Šiaulių metraštis“, Nr. 4, Šiauliai, 1933, 1—17 psl.; „Gimtasai kraštas“, 1934, Nr. 3—4, 165—167 psl.; „Gimtasai kraštas“, 1936, Nr. 2—4 (10—12), 525—526 psl.; „Gimtasai kraštas“, 1936, Nr. 2—4. Radiniai ir ataskaitos (išskyrus Paviekių pilkapius) yra Šiaulių „Aušros“ istorijos-etnografijos muziejui (toliau — SIEM).

⁵ Kasinėjimų duomenys plačiau nepaskelbti. Trumpa apžvalga yra leidinyje „Senovė“, IV t., Kaunas, 1938, 292—297 psl. Radiniai yra KVIM.

⁶ „Senovė“, IV t., 173—301 psl.

teko privačių asmenų nuosavybėn ir buvo toliau naikinami. Siek tiek daugiau čia tyrinėti laidojimo paminklai — pilkapiai. Keletą tų paminklų kasinėjo Varšuvos Valstybinis archeologijos muziejus, Krokuvos universiteto Archeologijos katedra, o nuo 1933 m. ir prie Vilniaus universiteto atsidaręs Archeologijos muziejus. Atsitiktiniai radiniai ir toliau kaupėsi Vilniaus Lenkų mokslo mylėtojų ir Lietuvių mokslo draugijos rinkiniuose. Nemaža svarbios archeologinės medžiagos buvo surinkta, vykdant Trakų ir Vilniaus pilių konservavimo darbus. Be to, 1938 metais Vilniaus Pilies kalne ir 1933 m. bei 1939 metais Bekešo kalne atlikti nedidelio masto archeologiniai tyrinėjimai¹.

Atkūrus Lietuvoje tarybinę santvarką, šalia kitų skubių liaudies ūkio ir kultūros gyvenimo reformų, buvo sutvarkyti ir archeologijos mokslo reikalai. 1940.VII.20 išleidžiamas Paminklų apsaugos įstatymas, išskiriamos didesnės lėšos paminklams tyrinėti. 1940—1941 metais tyrinėjama keliolika pilkapynų ir Gedimino pilies kalnas Vilniuje. Vilniaus universitete įsteigta Archeologijos katedra pradeda rengti kvalifikuotus archeologus. 1941 metais įsteigtas LTSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas imasi organizuoti planingus archeologinių paminklų tyrinėjimus. Tačiau visą šį kūrybinį darbą nutraukia klastingas hitlerinės Vokietijos užpuolimas².

Hitlerinės okupacijos metais archeologinių paminklų tyrinėjimai nutrūksta, o patys paminklai yra naikinami. Okupacijos metu žymiai nukentėjo iš vienu patalpų į kitas mėtomi ir be globos palikti Vilniaus muziejų rinkiniai, buvo sunaikinti archeologiniai rinkiniai Trakų pilyje.

Išvadavus mūsų respubliką iš okupantų, atkūrus jos liaudies ūkį ir mokslo bei kultūros įstaigas, vėl susirūpinta archeologijos mokslu. Vilniaus universitetas vėl ima ruošti archeologijos mokslo specialistus, 1948 metais išleidžiamas naujas nutarimas dėl

¹ Zr. W. Hołubowicz, Pięć lat pracy terenowej Muzeum Archeologicznego Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie (1937—1933).—„Rocznik Archeologiczny“, t. I, Wilno, 1937, str. 83—90; H. i W. Hołubowiczowie, Wykopalka na Wileńszczyźnie w latach 1938, 1939, Wilno, 1940; R. Jakimowicz, Kultura Polski wczesnohistorycznej.—„Przegląd Archeologiczny“, t. IV, zes. 2, Poznań, 1929, str. 139—166; „Z otchłani wieków“, Poznań, 1936, Nr. 4—5, str. 67—68; Г. и В. Голубовичове, Кривой Город-Вильно, КСИИМК, вып. XI, 1945, 114—126; H. С е h a k - H o ł u b o w i c z o w a, Сментарзско курханове з VI i VII w. w miejscowości Karmazyno koło miasta Troki w Litewskiej SRR.—„Wiadomości Archeologiczne“, t. XXII, zes. 3—4, Warszawa, 1955, str. 312—330. Kitų tyrinėtųjų paminklų medžiaga nepaskelbta. Radiniai yra Vilniaus Istorijos-etnografijos muziejuje (toliau — VIEM), tik iš Gedimino pilies kalno — Vilniaus Kraštotyros muziejuje.

² 1940—1941 m. tyrinėtųjų kapynų medžiaga yra KVIM ir neskelbta, išskyrus apie Kurmaičių kapyną; žr. P. Kulikauskas, Kurmaičių (Kretingos raj.) plokštinio kapynyno tyrinėjimai.—„Lietuvos Istorijos instituto darbai“, I t., Vilnius, 1951, 315—361 psl. Apie organizacinį darbą Lietuvos TSR Mokslų Akademijoje žr. „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos pirmoji sesija“, Vilnius, 1947, 50—52 psl.

archeologinių paminklų apsaugos pagerinimo¹. Atkurtas LTSR Mokslų Akademijos Istorijos institutas iš pradžių drauge su TSRS Mokslų Akademijos Archeologijos institutu 1948 metais vėl ima tyrinėti Lietuvos archeologinius paminklus.

Siek tiek vėliau į archeologinių paminklų tyrinėjimą, vykdytą tik Lietuvos TSR MA Istorijos instituto ir Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto Archeologijos-etnografijos katedros, įsijungia Kauno M. K. Čiurlionio vardo dailės muziejus, o dar vėliau, pagausėjęs archeologų skaičiui respublikoje, ir Alytaus, Kretingos, Rokiškio, Šiaulių, Svenčionių, Telšių, Trakų, Utenos kraštotyros muziejai bei Kauno Valstybinis istorijos muziejus. Todėl per palyginti trumpą laiką (1948—1960 m.), nepaisant pokarinių sunkumų, mūsų respublikoje ištyrinėta daugiau kaip 94 archeologiniai paminklai.

Tik pokario metais pirmąkart pradėtos plačiau tyrinėti akmens amžiaus stovyklos Eiguliuose, Lapainėje, Laumėnuose, Lampėdžiuose, Palangoje, Versminėje, Veršvuose, Žaliojoje ir kitur.

Didelis dėmesys skiriamas ir piliakalniams. Jei per visą buržuazijos valdymo laikotarpį Lietuvoje buvo šiek tiek plačiau tyrinėti tik 3 piliakalniai, o kituose piliakalniuose iškasti tik bandomieji šurfai, tai dabar tyrinėjama apie 13 piliakalnių. Visapusiškai ištyrinėti Nemenčinės, Migonių, Bačkininkėlių ir kai kurie kiti piliakalniai. Pirmą kartą imtos tyrinėti piliakalnių papėdėse esančios senovinės gyvenvietės. Vien Aukštadvario piliakalnio papėdėje iškasinėtas apie 2400 m² plotas, o prie Bačkininkėlių (Prienuų raj.), Migonių (Jiezno raj.), Guogų (Kauno raj.) piliakalnių esančiose senovinėse gyvenvietėse ištirta po 500 m² ir didesni plotai.

Iš laidojimo paminklų plačiau kasinėti Rytų Lietuvos pilkapynai. Čia tyrinėjimai atlikti 25 pilkapynuose. Toliau tyrinėjami ir Vakarų Lietuvos plokštiniai kapinynai. Plačiausiu mastu buvo tyrinėjamas senovinis Laivių kapinynas, kur ištirta daugiau kaip 400 degintinių ir griautinių kapų. Dalis medžiagos apie tuos kasinėjimus paskelbta spaudoje².

¹ Zr. „Lietuvos TSR įstatymų, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo įsakų ir vyriausybės nutarimų chronologinis rinkinys“, II t., Vilnius, 1957, 149—155 ir 187—190 psl.

² Zr. A. Bernotaitė, Versminio upelio I (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovykla.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, I t., Vilnius, 1958, 5—19 psl.; E. Butėnienė, Siraičių X—XII a. senkapis.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., Vilnius, 1959, 159—175 psl.; A. Jankevičienė, Počkaluvkos pilkapiai.—„LTSR MA Darbai“, SA, 2(5) t., Vilnius, 1958, 37—50 psl.; P. Kulikauskas, Nauji radiniai Kurmaičių kapinyne.—„LTSR MA Darbai“, SA, 2(3) t., Vilnius, 1957, 141—150 psl.; P. Kulikauskas, Naujas archeologinis paminklas Užnemunėje.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1(6) t., Vilnius, 1959, 71—86 psl.; P. Kulikauskas, Nemenčinės piliakalnis.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, I t., 20—43 psl.; P. Kulikauskas, A. Mačionis ir S. Zeiba, Vilniaus mamutas.—„Mokslas ir gyvenimas“, 1957, Nr. 1, 16—20 psl.; L. Nakaitė, Juodonių gyvenvietės (Rokiškio raj.) archeologinių tyrinėjimų duomenys.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 138—150 psl.;

Taip pat tuo laikotarpiu suorganizuotos 6 platesnės žvalgomojo pobūdžio ekspedicijos ir išvalgyta žymi dalis Lietuvos pietryčių, šiaurvyčių, šiaurvakarių rajonų ir Užnemunės. Surinkti duomenys beveik apie 800 mūsų krašto archeologinių paminklų.

Žvalgomųjų ekspedicijų ir kasinėjimų metu surinktą archeologinę medžiagą papildė nemažas kiekis atsitiktinių radinių. Visa ta surinktoji medžiaga žymiai papildė ankstesnių archeologinių tyrinėjimų duomenis ir įgalina daug pilniau ir tiksliau pažinti seniausią Lietuvos istorijos laikotarpį.

Įsisavinus tarybinio archeologijos mokslo metodiką, marksistinę-lenininę metodologiją, imta spręsti mažiausiai ištirtinai ir apskritai iki tarybinio laikotarpio neliesti Lietuvos archeologijos klausimai, pavyzdžiui, klasinės visuomenės susidarymas Lietuvoje, lietuvių genčių ir tautybės formavimasis, senieji verslai, santykiai su kaimynais ir pan¹.

J. Naudužas, Šiaulių miesto archeologiniai paminklai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 177—187 psl.; O. Navickaitė, Bačkininkėlių piliakalnis.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 103—118 psl.; O. Navickaitė, Diržių kapinynas.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 151—158 psl.; O. Navickaitė, Guogų-Piliuonos piliakalnis.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1(6) t., Vilnius, 1959, 89—100 ir 119—124 psl.; D. Petrauskaitė, Ziegdrių piliakalnis.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t.; I. Sadauskaitė, Kairėnų ir Seiliūnų kapinynų radiniai.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1(6) t., 59—70 psl.; A. Tautavičius, Kapitoniškių pilkapiai.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1(2) t., Vilnius, 1957, 95—109 psl.; A. Tautavičius, Salčininkų rajono pilkapyių tyrinėjimai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, I t., 65—82 psl.; A. Tautavičius, Iš XIV a. Vilniaus gyventojų buities.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, I t., 94—103 psl.; A. Tautavičius, 1955—1957 m. kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1(4) t., Vilnius, 1958, 91—111 psl.; A. Tautavičius, 1957—1958 m. archeologiniai kasinėjimai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1(6) t.; A. Tautavičius, XVI—XVII a. mediniai gyvenamieji pastatai Vilniaus Žemutinės pilies teritorijoje.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t.; R. Volkaitė-Kulikauskienė, Linksmučių (Pakruojaus raj., Šiaulių srit.) kapinyno 1948 m. tyrinėjimų duomenys.—„Lietuvos Istorijos instituto darbai“, I t., Vilnius, 1951, 279—314 psl.; R. Volkaitė-Kulikauskienė, Migonių (Jiezno raj.) archeologiniai paminklai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, I t., 44—64 psl.

¹ Zr. P. Kulikauskas, Kai kurie archeologiniai duomenys apie seniausią Lietuvos TSR teritorijoje augintus javus.—„LTSR MA Darbai“, SA, 1 t., 1955, 75—86 psl.; P. Kulikauskas, Kai kurie Lietuvos archeologijos klausimai naujų tyrinėjimų šviesoje.—„40 metų“, Vilnius, 1958, 188—197 psl.; P. Kulikauskas, Iš metalų panaudojimo Lietuvoje istorijos.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 3—20 psl.; P. Kulikauskas, Seniausieji Kuršių Neringos gyventojai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 72—85 psl.; П. Кулик аускас, Некоторые данные о первоначальном заселении территории Литвы и о племенных группах в I и начале II тысячелетия н. э. по данным археологии. — «Труды института этнографии», т. XXIII, Москва, 1954, стр. 36—46; L. Nakaitė, Lietuvių sidabriniai papuošalai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 54—71 psl.; P. Tarasienka, Lietuvos piliakalniai, Vilnius, 1956; R. Volkaitė-Kulikauskienė, Klasinės visuomenės susidarymas Lietuvoje.—„Vilniaus Valstybinio V. Kapsuko vardo universiteto Mokslo darbai“, V t., Vilnius, 1955, 120—137 psl.; R. Volkaitė-Kulikauskienė, Miniatiūrinių piliakalnių Lietuvoje klausimu.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 125—137 psl.; R. Volkaitė-Kulikauskienė, Senovės lietuvių moterų galvos danga ir jos papuošalai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 30—53 psl.;

Siuos klausimus giliau išnagrinėjus, galima duoti pirmą platesnę istorinę seniausio Lietuvos laikotarpio apžvalgą¹.

Р. Куликаускаене, Погребальные памятники Литвы конца I — начала II тысячелетия нашей эры, КСИИМК, вып. XLII, Москва, 1952, стр. 108—122; Р. Куликаускаене, Погребения с конями у древних литовцев. — «Советская археология», т. XVII, Москва, 1953, стр. 211—222, Р. Яблонските, Мезолит Литвы, КСИИМК, т. XLII, Москва, 1952, стр. 40—52; Р. Яблонските-Римантене, О древнейших культурных областях на территории Литвы. — «Советская этнография», № 3, Москва, 1955.

¹ Zr. Lietuvos TSR istorija, I t., 5—70 psl.

II. AKMENS AMŽIUS

1. PIRMIEJI ŽMONĖS LIETUVOS TERITORIJOJE

Lietuvos teritorijoje žmonės apsigyveno žymiai vėliau, negu pietiniuose TSRS teritorijos rajonuose. Anksčiau jiems čia įsikurti trukdė ledynai, kurie prieš daugelį tūkstančių metų mūsų kraštą buvo padengę net tris kartus. Tik atšilus klimatui bei paskutiniajam ledynui pasitraukus į šiaurę, į Lietuvos teritoriją galėjo atsikelti ir žmonės. Apie tai byloja kaimyniniuose Rytprūsijuose aptikti archeologiniai radiniai, siekią pleistoceno epochos pabaigą bei holoceno epochas¹ (11 pav.).

Seniausieji
kaulo ir rago
dirbiniai

Pačiu ankstyviausiu archeologiniu radiniu laikomi Chelme (buv. Kulmo apskr., Vakarų Prūsija) aptikti šiaurės elnio ragai su piaustymo žymėmis, kurie datuojami 18 000 m. pr. m. e.². Be to, yra žinoma, kad šiaurės elnias Rytų Pabaltijyje gyveno tik arktinio ir subarktino klimato laikotarpiu. Datuojant žiedadulkių analizės būdu, vėlyvajam ledynmečiui priskiriama ir daug kitų radinių. Prie tokių ankstyvųjų radinių priklauso ir Papovkoje (buv. Rytprūsijuose) surasti šiaurės elnio ragai su piaustymo žymėmis, datuojami 16 000 m. pr. m. e.³. Ankstyvu laikotarpiu — 14 000 m. pr. m. e. — datuojami ir piaustyti šiaurės elnio ragai, surasti Popelkiuose (Polesko raj.). Vienas iš seniausių radinių yra Obšrutų kaime (buv. Pilkalnio apskr.) aptiktas kaulinis ietigalis, datuojamas 11 000 m. pr. m. e. Guseve (buv. Gumbinė) rastas kaulinis ietigalis, datuojamas 9 000 m. pr. m. e. Iš viso buv. Rytprusių teritorijoje iki 1938 m. surasti apie 33 kaulo ar rago dirbiniai, kurie priskiriami vėlyvajam ledynmečiui⁴.

Lietuvos teritorijoje tokių ankstyvųjų radinių neaptikta. Yra surasta tik pavienių kaulo ir rago dirbinių, kurie savo formomis panašūs į buv. Rytprusių radinius, bet jie nėra datuoti žiedadul-

¹ Žr. Lietuvos TSR fizinė geografija, I t., Vilnius, 1958, 81—90 psl.

² Žr. „Altpreussen“, Jhrg. 3, H. 3, Königsberg Pr., 1933, S. 83—85; „Prussia“, Bd. 32, H. 1, Königsberg Pr., 1938, S. 118 ir kitur.

³ Žr. „Altpreussen“, Jhrg. 3, H. 3, 1938, S. 84.

⁴ „Prussia“, Bd. 32, H. 1, S. 118. ir kt. psl.

kių analizės būdu. Tačiau, atsižvelgiant į vienodas abiejų teritorijų gamtines sąlygas, galima daryti išvadą, kad pirmieji žmonių būriai vėlyvajame ledynmetyje užklydavo ir į Lietuvos teritoriją.

Klausimas, kada pirmieji žmonės apsigyveno Lietuvos teritorijoje, dar nėra galutinai išaiškintas, nes iki šiol nėra kaip reikiant suklasifikuota bei į aiškesnius chronologinius rėmus įterpta palyginti gausi Lietuvos akmens amžiaus archeologinė medžiaga. Šią medžiagą suklasifikuoti apsunkina ir tai, kad iki šiol teturime tik žemės paviršiuje surinktus radinius, kad dar beveik nebuvo sistemingai tyrinėtos senovinės gyvenvietės.

Svidrinė kultūra

Pirmųjų žmonių apsigyvenimas Lietuvos teritorijoje siejamas su paplitusiais svidrinės kultūros dirbiniais, kurie savo formomis ir technika dar primena paleolito laikotarpio titnago dirbinius. Svidrine ši kultūra buvo pavadinta pagal vietovę (Svidry Vielkie; Grujeco apskr. Lenkijoje, netoli Varšuvos)¹, kur 1922 metais pirmą kartą buvo aptikti saviti titnago dirbiniai. Beveik tuo pat metu su panašiais dirbiniais susidurta ir Chvalibogovicų vietovėje (Pinčovo apskr., Lenkijoje), todėl ši kultūra kartais dar yra vadinama ir chvalibogovicų kultūra². Šiai kultūrai būdingi į karklalapį panašūs titnaginiai strėlių antgaliai, padaryti iš ilgokų ir palyginti neplačių titnago skelčių. Tokių antgalių koteliai paprastai būna trumpi, šiek tiek įsmaugti ar tik susiaurinti (18 pav., 1—5), ir jie dažniausiai vadinami ilgaisiais strėlių antgaliais. Be to, svidrinei kultūrai priskiriama daugelis apvalių, paplokščių gremžtukų, titnaginių peilių, rėžtukų ir kitų dirbinių, kurių Lietuvoje surasta gana daug. Ypač daug šios kultūros stovyklaviečių aptikta pietryčių Lietuvoje, o žinomiausios iš jų yra Puvočiai netoli Merkinės, Merkinė, Mardasavas, Živulciškės, Netiesos prie Merkinės (Glyno ežero pakrantė ties Merkine), Drąseikiai prie Lapių, Skaruliai netoli Jonavos, Pypliai, Jakštonys, Eiguliai (visi prie Kauno), Zervinai, Rudnia, Kašėtos prie Varėnos, Druskininkai ir kt. (žr. 17 ir 18 pav.). Daugiausia svidrinės kultūros dirbinių surinkta Maksimonių stovykloje. Iš suminėtųjų dirbinių radimo vietų matome, kad svidrinės kultūros stovyklos koncentruojasi Merkio, Ulos, Katros, Nemuno ir Neris pakrantėse.

Archeologai nėra vieningos nuomonės dėl svidrinės kultūros chronologijos Lietuvoje. Paprastai vieni šią kultūrą priskiria paleolito pabaigai, kiti — mezolitui (S. Krukovskis, L. Kozlovskis, M. V. Vojevodskis, R. Jablonskytė)³. Lenkų archeologas L. Savickis svidrinę kultūrą dalija į tris grupes: I svidrinę kultūrą, kurią

¹ Zr. „Wiadomości Archeologiczne“, t. VII, Warszawa, 1922; t. VIII ir kt.

² Zr. L. Kozłowski, Die Steinzeit im Dünengebiet der kleinpolnischen Höhe, Lemberg, 1923; L. Kozłowski, Młodsza epoka kamienna. w Polsce, Lwów, 1924.

³ Zr. «Советская археология», т. III, Москва, 1937; КСИМК, т. 42, Москва, 1952, стр. 40.

jis priskiria paleolito paskutinei, madleninei epochai; II svidrinę kultūrą, atitinkančią madleninės kultūros pabaigą ir vadinamosios Lyngby kultūros laikotarpio pradžia; III svidrinę kultūrą, kuri sutampa su Vakarų Europos mezolitinėmis — aziline ir tardenuazine — kultūromis. Pastaruoju metu įsigalėjo nuomonė, kad Lietuvoje aptikta svidrinė kultūra yra mezolitinio laikotarpio. Chronologiniai svidrinės kultūros rėmai išryškės tik tuomet, kai bus daugiau iširta šios kultūros stovyklų. Šiandien aišku tik viena, kad pirmieji ir seniausieji Lietuvos teritorijos gyventojai atsinešė su savimi svidrinę kultūrą.

Svidrinė kultūra yra paplitusi dideliuose pietvakarių Baltarusijos plotuose, ypač Polesėje ir Lenkijoje, jos dirbinių rasta taip pat ir pietryčių Rytprūsioje. Remiantis tuo, galima daryti išvadą, kad seniausieji žmonės į Lietuvą atkeliavo iš pietinių ir pietvakarinių sričių.

Daugiau duomenų apie seniausius Lietuvos teritorijos gyventojus turime tik iš poledynmečio, vadinamojo mezolito (gr. mezos — vidurinis, lithos — akmuo), arba vidurinio akmens amžiaus. Taigi akmens amžius Lietuvos teritorijoje apima IX—III tūkst. ir II tūkst. pr. m. e. pradžia ir dalijamas dar į du stambesnius laikotarpius — mezolitą ir neolitą.

2. MEZOLITAS, ARBA VIDURINIS AKMENS AMZIUS

(IX—V tūkst. pr. m. e.)

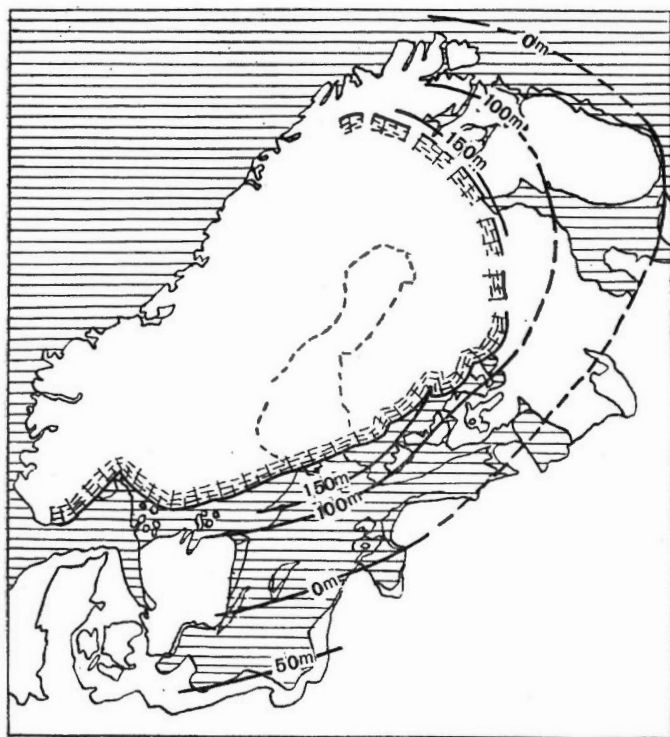
Gamtinės sąlygos
poledynmetyje.
Baltijos jūros
kaita

Ledynams traukiantis bei galutinai pasitraukus iš mūsų krašto teritorijos, žmonėms teko gyventi visiškai kitokiose klimatinėse sąlygose, negu dabar. Poledynmečio klimatas Lietuvoje daug kartų keitėsi: šaltus laikotarpius sekė šilti, drėgnus — sausi ir t. t. Atsižvelgiant į geologinius ir paleobotaninius duomenis, poledynmečio klimatas iki mūsų dienų yra skirstomas į šiuos periodus: subarktinį, borealinį, atlantinį, subborealinį ir subatlantinį. Paprastai į šiuos periodus stengiamasi įterpti ir archeologiniai radiniai.

Archeologiniai poledynmečio periodai siejami ir su Baltijos jūros kaita. Nustatyta, jog, traukiantis ledynams, Baltijos jūra buvo ledyninis ežeras. Vėliau šaltame ir sūriame vandenyje gyveno sraigčių rūšis, vadinamoji „Yoldia arctica“. Dėl to šio laikotarpio Baltijos jūra ir vadinama Joldijos jūra (12 pav.). Baltijos ledyninio ežero laikotarpis apima maždaug XIV—VIII tūkst. pr. m. e.¹ Klimatas tuo metu Lietuvoje buvo vėsus, augo čia ypač daug beržų-keružių, bujojo pušys ir alksniai. Lietuvos teritorijoje klajojo šaltą klimatą mėgstąs mamutas, gauruotasis raganosis ir kt. gyvuliai ir žvėrys, apie ką by-

¹ Zr. Lietuvos TSR fizinė geografija, I t., 80 psl.

loja aptinkami jų kaulai. Ypač daug Lietuvoje rasta pavienių mamuto kaulų, pavyzdžiui, Barzdėnuose (Silutės raj.), Kurmaičiuose (Kretingos raj.), Neries upėje ties Kaunu, Nemuno pakrantėje prie Aleksoto, Jiesios upėje, Naujosios Vilnios rajone ir kt. mūsų respublikos vietovėse. 1957 m. liepos mėn. Vilniaus miesto Antakalnio rajone, Smėlio gatvėje, buvo aptikti pilnesni mamuto griaučiai (13 pav.). Čia buvo išlikę dvi sveikos mamuto iltys-durklai,

12 pav. Baltija, Joldijos jūros stadija

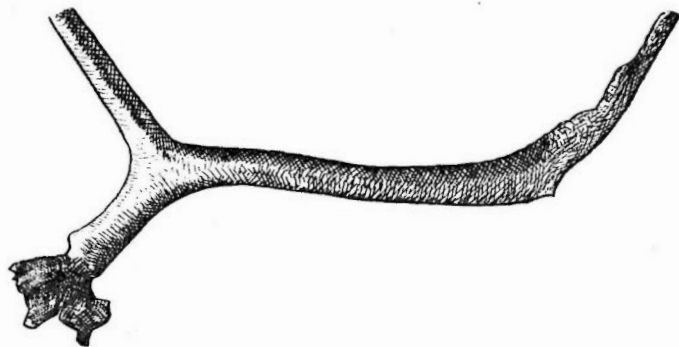
apatinis jo žandikaulis, kaklo narelis, dešinės pusės priekinės ir užpakalinės kojos kaulai su pėdos kaulais. Mamuto kaulai gulėjo tuometinėje Neries vagoje, 4 m gilumoje.

Savo metu pačiu seniausiu archeologiniu radiniu visame Baltijos regione laikytas mamuto kaulas, rastas Barzdėnų kaimo žvyrduobėje. Kadangi viename šito kaulo gale būta daug įplovimo žymių, tai manyta, kad jis kažkada buvęs mėgintas piaustyti titnago peiliukais ar net bandytaš perskelti. Tačiau šiuo metu archeologai abejoja dėl Barzdėnų mamuto kaulo apdorojimo žymių, ir spėjama, kad tie tariamieji įplovimai kaule esą kastuvo įkirtimai, padaryti bekasant žvyrą. Taigi dėl šios priežasties šito kaulo negalima laikyti seniausiu archeologiniu radiniu.

13 pav. Vilniaus mamuto detalė (Vilnius, Smėlio g-vė)

Prie seniausių, madleninio laikotarpio archeologinių radinių norėta priskirti ir Kumilske (buv. Johannisburgo apskr.¹, Rytprūsiai) rastas vadinamasis mamuto paveikslas, išgraviruotas akmenyje. Reikia pažymėti, kad šis radinys 1925 metais buvo

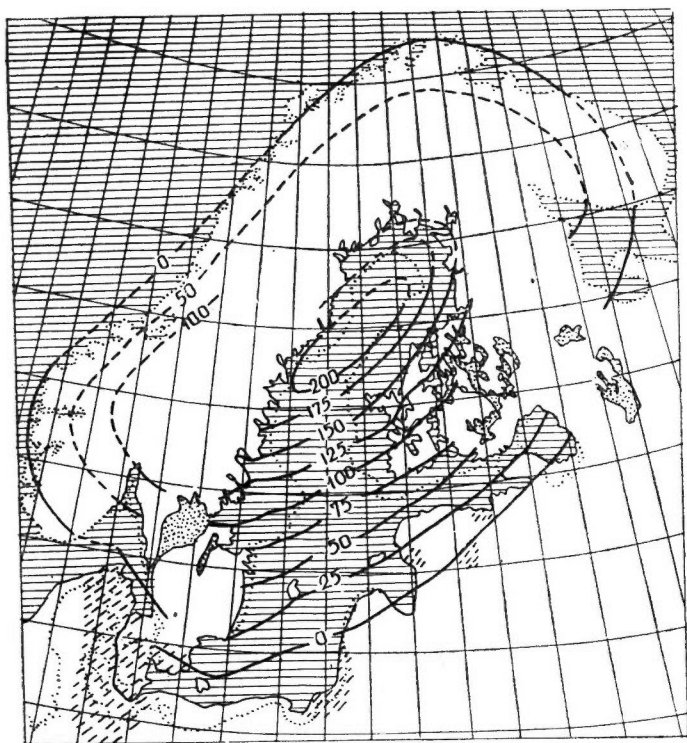

14 pav. Siaurės elnio ragai (Kuršių Neringa)

aptiktas ant vieno šviežiai nužvyruoto kelio, kur pakliuvo iš žvyruobės. Tačiau galima suabejoti dėl Kumilsko mamuto piešinio senumo: jam trūksta madleninio laikotarpio piešiniams būdingo

¹ Zr. W. Gaerte, Urgeschichte Ostpreussens, Königsberg Pr., 1929, S. 5, Abb. 2.

realizmo, jis atliktas schematiškai. Be to, sunku pasakyti, kas tuo piešiniu norėta pavaizduoti — mamutas, elnias ar laukinis arklis. Atrodo, jog Kumilsko mamutas arba yra sufalsifikuotas, arba jį galima priskirti neolitiniam laikotarpiui, laikant, kad juo pavaizduota ne mamutas, o elnio patelė.

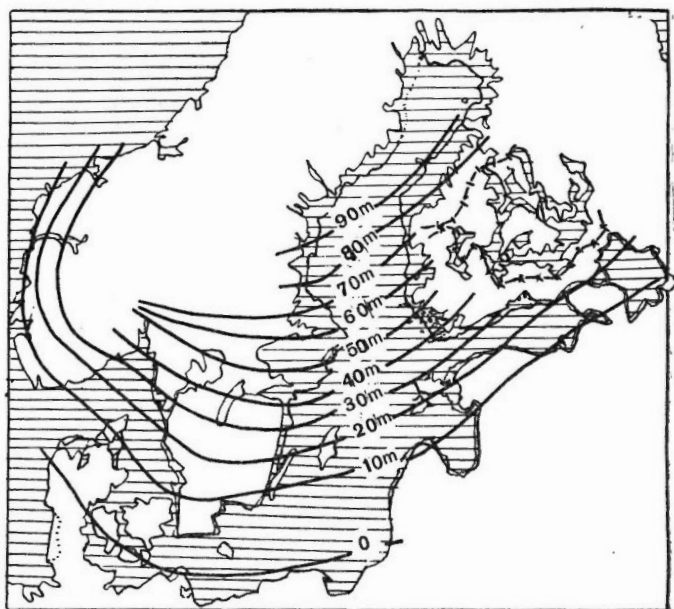
15 pav. Baltija, Ancylaus ežero stadija

VII tūkstantmečio pr. m. e. viduryje vėl žymiai pakinta Baltijos jūros baseino krantai — dab. Danijos teritorijoje iškyla sausžemis. Dėl to Baltijos jūra vėl keičia savo išvaizdą ir krantus, pavirsdama uždaru ežeru. Klimatas tuo laikotarpiu darosi šiltesnis, o į šį uždara Baltijos ežerą įtekėjęs upių vanduo įgėlina vandenį. Nepakęsdama tokio vandens, „Yoldia arctica“ išmiršta, ją pakeičia nauja minkštakūnių rūšis — „Ancylus fluviatilis“. Pagal šitų sraigčių pavadinimą to meto Baltijos ežeras ir vadinamas Ancylaus ežeru (15 pav.). Ancylaus laikotarpis apima VII ir VI tūkstantmetį pr. m. e. (11 pav.).

Ancylaus laikotarpio vadinamasis borealinis klimatas, kuris iš pradžių staiga atšilo, yra dar švelnesnis, šiltesnis ir sausesnis, negu prieš tai buvęs klimatas. Krašte sužaliuoja beržų ir pušų

miškai, o laikotarpio pabaigoje jau pasirodo ąžuolas, liepa ir guoba. Kai kurie to meto ežerai pradeda užželti bei pavirsta durpytais.

Sekančiame laikotarpyje Baltijos jūra vėl keičia savo išvaizdą. Danijos sąsiaurių žemės plūtai nugrimzdus žemyn, į Baltiją vėl

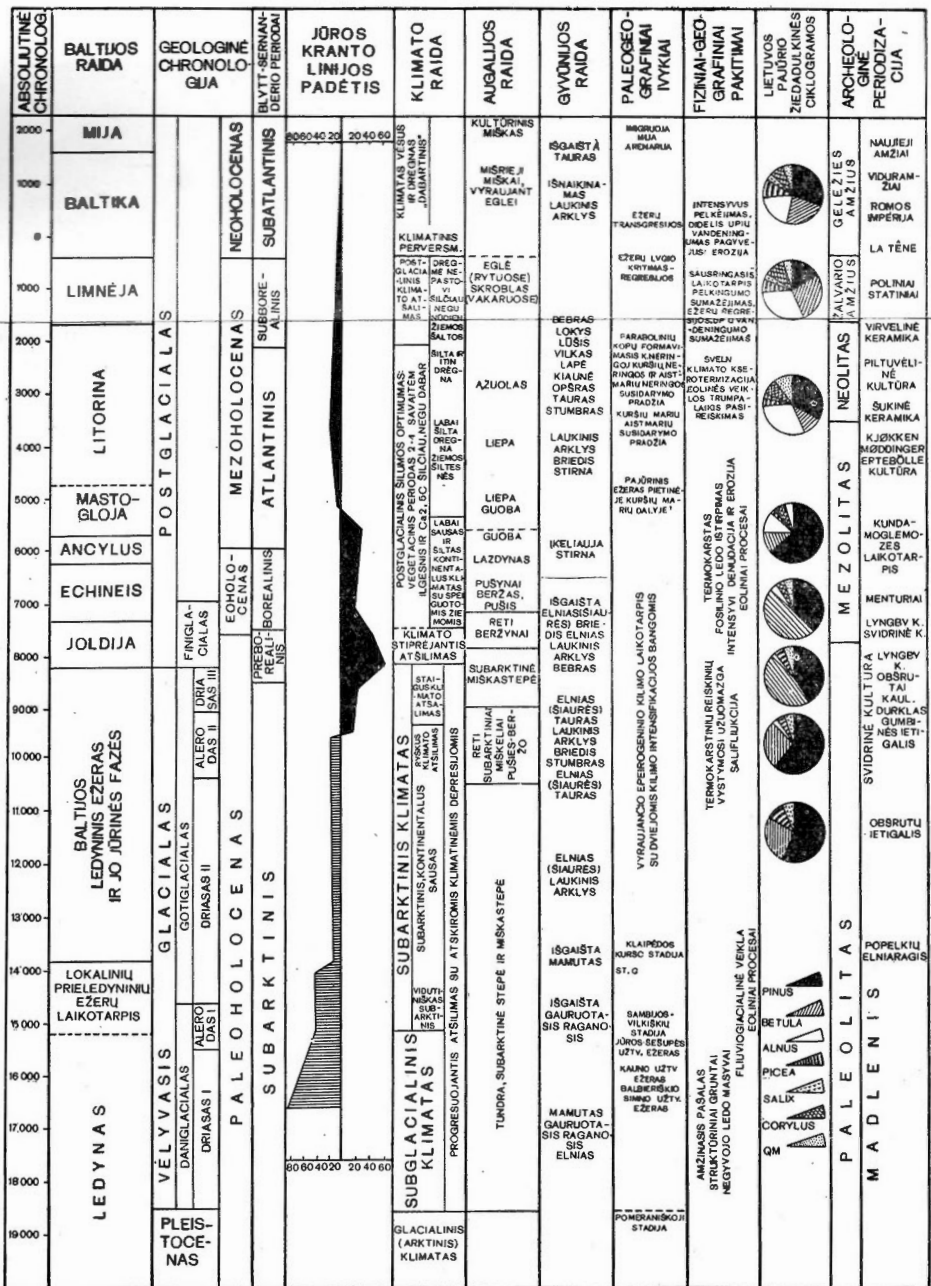

16 pav. Baltija, Litorinos jūros stadija

įsiliejo sūrus okeano vanduo, ir druskingame, bet šiltame vandenyje apsigyveno nauja sraigių rūšis — „Littorina litorea“, pagal kurią ir to meto Baltija vadinama Litorinos jūra (16 pav.). Šis laikotarpis, prasidėjęs V tūkstantmetyje pr. m. e., tęsėsi iki II tūkstantmečio pr. m. e. vidurio (11 pav.).

Litorininiu laikotarpiu klimatas Lietuvoje yra buvęs toks šiltas ir drėgnas, kokio daugiau iki mūsų dienų nėra pasitaikę. Tai atlantinio, vadinamojo geriausio klimato (klimatinio optimum) periodas. Vasaros čia būdavo ypač šiltos ir drėgnos, o žiemos — švelnios, okeaniškos. Be to, vasaros paprastai užtrukdavo 3—4 savaitėm ilgiau, negu dabar, o vidutinė metinė temperatūra būdavo 2,5° šiltesnė, negu mūsų laikais. Atlantinio klimato laikotarpiu išplinta lapuočių miškai: auga daug ąžuolų, liepų, guobų, lazdynų, alksnių, pušų, beržų ir kitų medžių. Iš rytinių respublikos teritorijos rajonų skverbėsi į vakarus eglė.

Maždaug IV tūkstantmečio pr. m. e. viduryje klimatas nežymiai pablogėja. III tūkstantmečio viduryje jau vyrauja didesnės sausros. Tai vadinamasis subborealinio, arba kseroterminio

II pav. Vėlyvojo ledynmečio ir poledynmečio Lietuvoje paleogeografinė lentelė

(gr. kseros — sausra, termos — šiltas), klimato periodas. Tačiau vidutinė metinė temperatūra ir tuo laikotarpiu buvo daug aukštesnė, negu dabar.

Antrojeje litorinio laikotarpio pusėje susidaro ir senosios Kuršių Neringos kopos.

Ypač sausas klimatas yra buvęs II tūkstantmečio pr. m. e. viduryje, o I tūkstantmečio pr. m. e. viduryje jis jau tiek buvo pablogėjęs, kad tapo drėgnas ir šaltokas. Prasidėjo vadinamasis subatlantinio klimato periodas. Tuo laikotarpiu pasikeičia ir miškų sudėtis: sumažėja ąžuolų, liepų, įsigali spygliuočių miškai, kur vyrauja eglė. Sumažėja taip pat ir taurų, briedžių, laukinių arklių ir kitų gyvulių.

Dėl gausių kritulių vandens lygis Lietuvoje pakyla iki 3—4 metrų¹.

Šis subatlantinio klimato periodas, kuriam būdingas orų blogėjimas, tebesitęsia ir mūsų dienomis.

Taigi tokiose maždaug gamtinėse sąlygose Lietuvos teritorijos žmonės gyveno iki mūsų eros pradžios.

**Mezolito
archeologiniai
paminklai
Lietuvoje.
Stovyklos** Apie mezolito laikotarpio žmogų, gyvenusį Lietuvos teritorijoje, sužinome iš aptinkamų stovyklaviečių ir tuomet naudotų darbo įrankių. Dabar turimais duomenimis Lietuvos TSR teritorijoje yra 51 stovyklavietė, kur rasta mezolito laikotarpio dirbinių (17 pav.). Tačiau tos stovyklavietės nėra vienalaikės: vienos jų priskiriamos mezolito pradžiai, kitos — mezolito viduriui, o dar kitos — mezolito pabaigai².

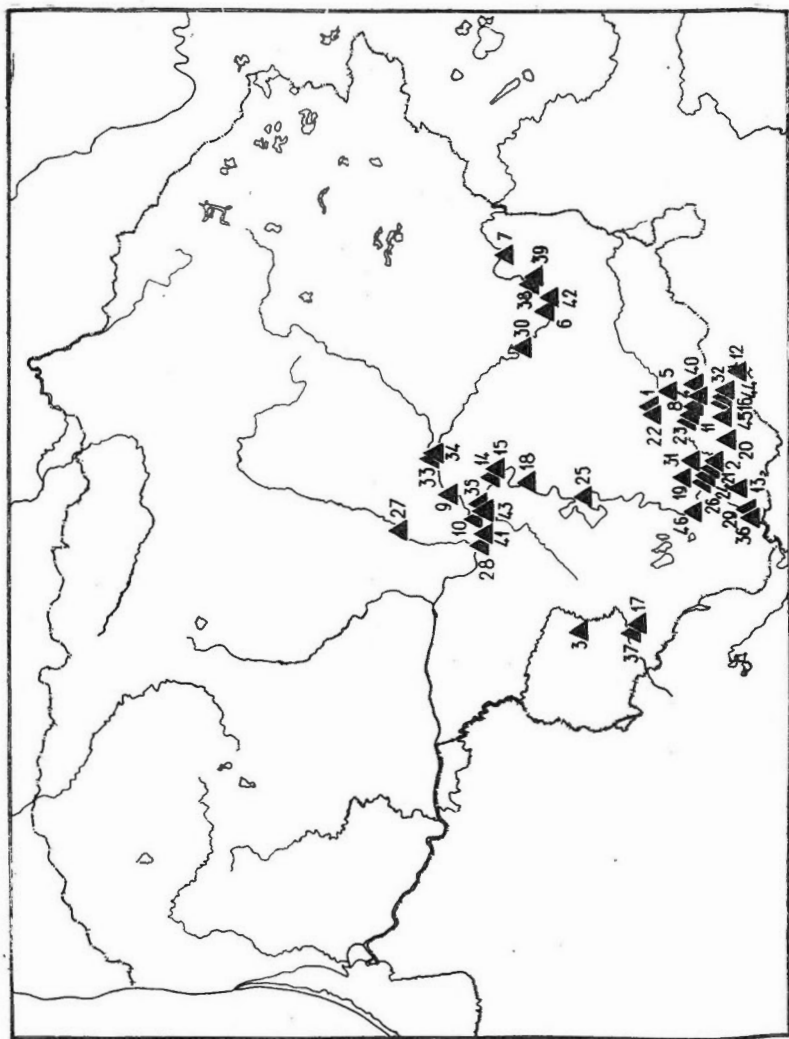
Ankstyviausiomis mezolito stovyklavietėmis laikomos tokios, kur buvo surasta svidrinės kultūros dirbinių. Plačiau mezolito stovyklavietės nebuvo tyrinėtos. Apskritai reikia pasakyti, kad šitos stovyklavietės dažniausiai guli aukštose upių krantų terasose ir dabartiniu metu būna tolokai nuo upės vagos. Mezolito stovyklaviečių pavyzdžiu gali būti Eigulių stovykla netoli Kauno ir Puvocių stovykla prie Merkinės.

1952—1953 m. kasinėta³ Eigulių stovykla guli kairiajame Neries krante, bet ne kalvelės viršūnėje, o nuožulniame jos šlaite, ir ji smarkiai apardyta, imant iš čia žemes. Po viršutinio šitos stovyklos žemių sluoksnio, apaugusiu miško žole, ejo 30—60 cm storio miško smėlio sluoksnis, po juo — tamsiai pilko smėlio sluoksnis, o dar giliau — 20—35 cm storio pilkų žemių sluoksnis, atskirtas nuo įžemio ryškia geltono smėlio linija. Šiame, tamsiai

¹ Zr. W. Köppen und W. Wegner, Die Klimate der geologischen Vorzeit, Berlin, 1924; Hugo Gross, Ueberblick über die Klima Entwicklung in Ostpreussen seit der Eiszeit.—, „Allpreussen“, Jhrg. 3, H. 3, 1938, S. 79; Lietuvos TSR fizinė geografija, 42—97 psl.

² Zr. КСИИМК, т. 42, стр. 49.

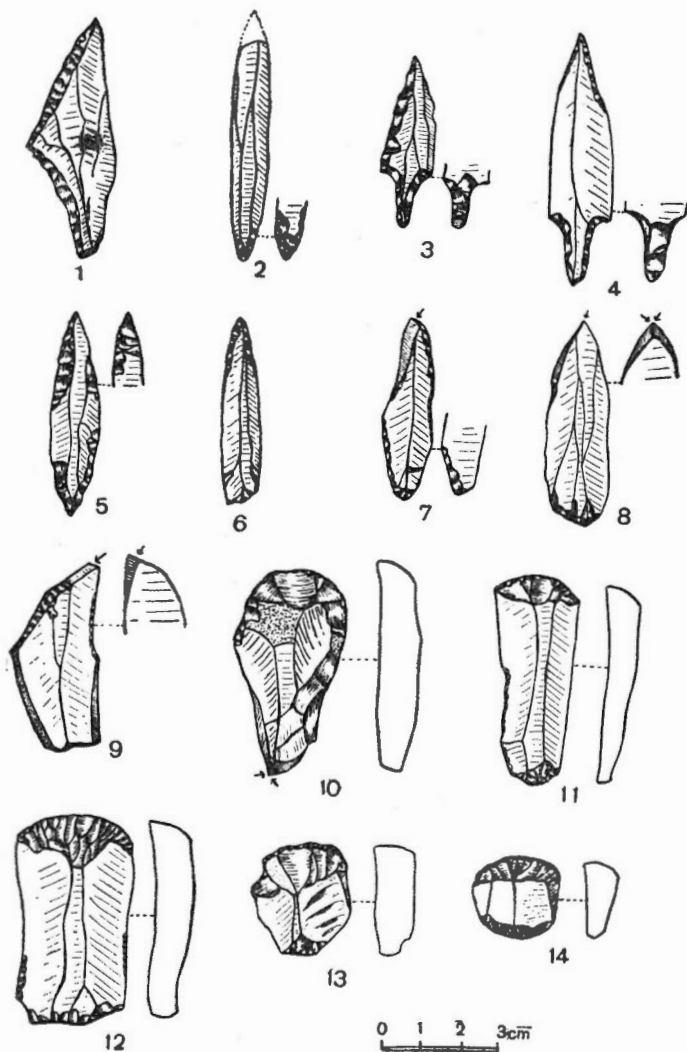
³ Zr. Р. Яблонските-Римантене, Стоянки каменного века Эйгуляй. — «Вопросы этнической истории народов Прибалтики», Москва, 1959, стр. 11—32.

17 pav. Mezolito stovyklų paplitimas (žr. 521—522 psl.)

pilkų žemių sluoksnyje buvo pelenų ir anglies gabaliukų, čia rasta keramikos, titnago skaldos ir kt. radinių.

Geltono smėlio sluoksnyje aptiktos mezolito stovyklos, kuri apėmė daugiau kaip hektarą, liekanos. Žmonės čia, tur būt, buvo apsisistoję ne vieną kartą, bet gyvendavo neilgai. Tyrinėjant mezolito stovyklos liekanas, 1 m gilumoje nuo žemės paviršiaus susidurta su vienu židiniu, kuris išsiskyrė tamsesnėmis žemėmis. Tai buvo

18 pav. Mezolito laikotarpio titnago dirbiniai:

1-5 — kotiniai strėlių antgaliai; 6 — strėlės antgalis be kotelio;
7-9 — įvairūs rėžtukai; 10-14 — įvairūs gremžtukai (1-4, 7, 8,
12-14 — Kašėtos, Varėnos raj.; 5, 6, 9-11 — Merkio ir Ūlos
pakrantės)

beveik apvali 52 cm skersmens ir 42 cm gylis duobelė, pilna pe-
lenų ir smulkių anglies gabaliukų. Čia, netoli židinio, buvo aptikti
du pailgi vienagaliai gremžtukai, nedidelis skaldytinis, skel-
telė, 674 įvairios nuoskaldos ir titnago gabalai. Visa tai rodė, jog čia
kadaise būta titnago dirbinių dirbtuvės.

Mezolitui būdingi titnaginiai dvigaliai skaldytiniai, įkypai nu-
sklembtais abiem galais, nuskaldyti neilgomis ir plačiomis skel-
tėmis. Be to, čia aptikta titnaginių rėžtukų, keletas retušuotų skel-
čių ir pagaliau trejetas ilgųjų strėlių antgalių. Šių strėlių ant-
galių koteliai neįsmaugti, retušuoti gerojoje ir atvirkščiojoje
pusėje. Visas šitas kompleksas yra būdingas svidrinio tipo stovyk-
lavietėms. Kadangi čia nebuvo rasta nei tipingų apskritų ar trumpų
gremžtukų, nei plačiųjų strėlių antgalių ar mikrolitų, tai gali-
ma manyti, kad ši stovykla priskirtina patiems pirmiesiems mūsų
krašto gyventojams, kitaip tariant, ankstyvajam mezolitui.

Maždaug 10 km į pietryčius nuo Merkinės, kairiojoje kelio,
einančio iš Merkinės į Puvočius, pusėje plyti apie 1 km ilgio ir
2—3 km pločio, o kai kur ir siauresnis smėlynas, kuriame buvo
Puvočių senovinė stovykla. Apie 1 km nuo šitos stovyklos
į pietus teka Merkio upė. Pats smėlynas, vietomis pustomas, vie-
tomis apžėlęs pušaitėmis ar smėlio samanomis, šiaurėje užsibaigia
nedidelėmis kopomis, kur auga pušys. Visi šitos stovyklos smėlyno
paviršiuje rasti titnago dirbiniai, kurių čia buvo surinkta 384, yra
suklasifikuoti, o duomenys apie juos paskelbti spaudoje¹.

Atsižvelgiant į rastuosius dirbinius, tarp kurių buvo svidriniam
tipui būdingų titnaginių strėlių antgalių (daugiausia sutrupėjusių),
keli peiliai, 24 rėžtukai, 69 gremžtukai ir daugybė skaldytinių
(54 retušuoti, gana taisyklingos formos), Puvočių senovinė stovykla
priskiriama mezolito viduriui.

Panašių dirbinių surasta ir Maksimonių senovinėje stovykloje
(prie Merkinės), Mardasavo, Glyno ežero mezolito stovyklose ir
kitur². Tačiau grynųjų mezolito stovyklų Lietuvoje neaptikta.

Mezolito dirbiniai

Mezolito pabaigoje, vadinamojo vėlyvojo bendra-
europinio mezolito laikotarpiu, Lietuvoje pasirodė
smulkūs titnago dirbiniai — mikrolitai (gr. mik-
ros — mažas, litos — akmuo). Mikrolito dirbinių daug buvo su-
rasta Drąseikių senovinėje stovykloje prie Kauno. Iš šių dirbinių
ypač pažymėtinos vadinamosios titnaginės skersinės strėlės³, kurių
patina yra storoka, pilka. Drąseikių stovykloje taip pat rasta tit-
naginių kampuotų rėžtukų, trumpų gremžtukų ir nedidelių skal-
dytinių³.

Vėlyvojo mezolito stovyklose aptiktas platokas, trumpas, strė-
lės pavidalo dirbiny su išima ties viršūne ir apdailintais pakraš-
čiais⁴, kuris anksčiau archeologams nebuvo žinomas.

¹ КСИИМК, т. 42, рис. 10.

² Зг. „Senovė“, IV т., 181 psl.

³ Зг. КСИИМК, т. 42, рис. 11 : 9, 13, 14.

⁴ КСИИМК, т. 42, рис. 11 : 3.

Be šių radinių, kai kuriose vėlyvojo mezolito stovyklose (Puvočiai, Merkinė Netiesos) susiduriama ir su stambiais, pleišto pavidalo arba panašiais į kirvį titnago dirbiniais, kurie dažnai vadinami makrolitais. Kadangi tie pleištai itin įvairių formų, kurios vėliau visiškai pasidaro panašios į kirvį, tai manoma, kad tokie įrankiai galėjo būti naudojami medžiui apdoroti ir kitiems darbams. Drauge su pleištais to paties mezolito pabaigoje jau pasirodė ir nedideli, ovalo pavidalo titnaginiai kirvukai. Kai kuriuose iš jų atsekamos šlifavimo žymės¹.

Mezolitui priskiriama ir virš 40 pavienių kaulo bei rago dirbinių, kurie buvo surasti atliekant įvairius darbus durpynuose, ežeruose, upių vagose ir kitose panašiose vietose (19 pav.). Kaulo bei rago dirbinių atvirose senovinėse gyvenvietėse neišliko, nes čia jie ilgainiui sunyko. Tačiau ypač gerai tokie dirbiniai išsilaikė durpynuose, kur vienoda drėgmė, pastovi temperatūra, izoliacija nuo oro ir kitų atmosferinių sąlygų juos puikiai užkonservavo.

Lietuvos teritorijoje surastieji kaulo bei rago dirbiniai, kaip jau buvo nurodyta, nėra datuoti, remiantis gamtos mokslo metodais, todėl jie mezolitui priskiriami sąlyginai. Išimtį sudaro tik kaulo radiniai, aptikti Kalniškiuose, netoli nuo Klaipėdos, bet apie juos bus kalbama vėliau. Iki šiol Lietuvoje surastų kaulo dirbinių tarpe išskiriami ietigaliai, žeberklai, strėlių antgaliai, meškerių kabliukai ir kai kurie pavieniai dirbiniai (20, 21, 22 pav.).

Kauliniais ietigaliais vadinami stambūs smailagaliai įrankiai, padaryti iš perskelto gyvulio kojos kaulo (vadina mojo metatarsus) (22 pav., 1, 3). Paprastai tokio ietigalio viršūnė būna nusmailinta ir gražiai nušlifauta, o kitas jos galas — nelygus arba užsibaigia neapdorotu sąnario kaulu. Kauliniai ietigaliai būdavo gaminami iš lokio arba elnio kojų kaulų. Sitokių ietigalių Lietuvoje rasta keletas². Manoma, jog tokie dirbiniai būdavo naudojami ant iečių viršūnių, nors jie galėjo tikti ir ledui pramušti.

Žymiai daugiau, negu kaulinių ietigalių, rasta kaulinių žeberklų (21 pav., 1—5), kurie sudaro dvi pagrindines grupes: dantytuosius ir su įdėtomis titnago skeveldrėlėmis žeberklus.

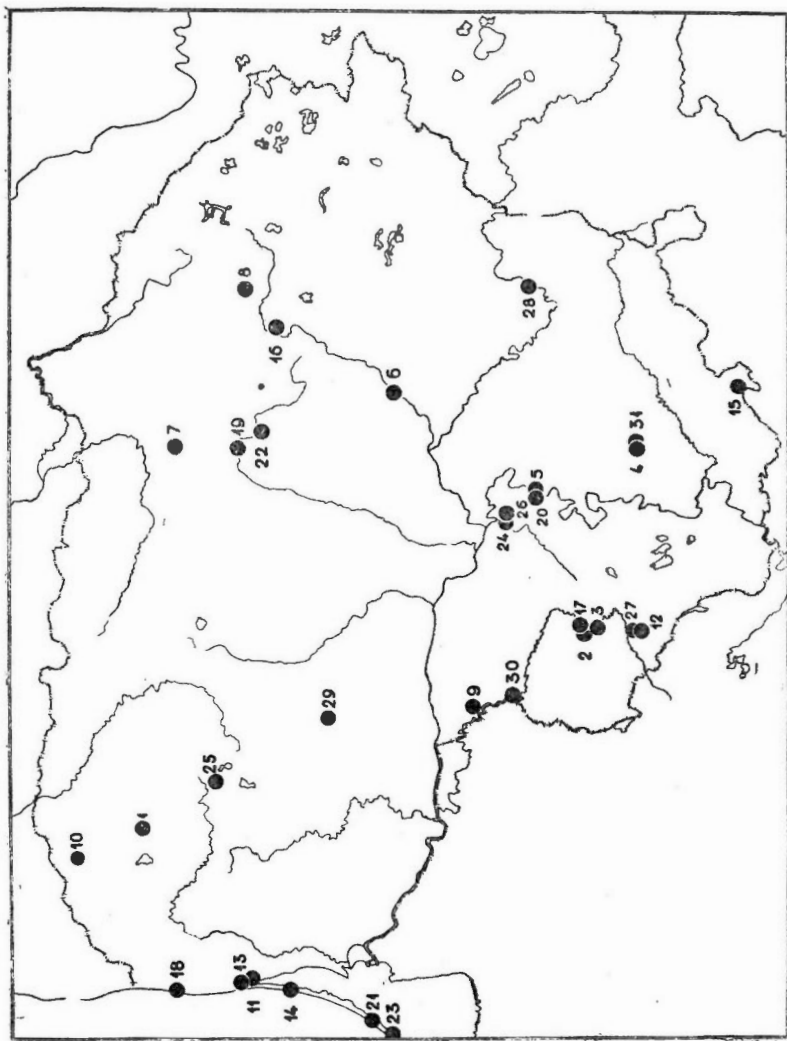
Dantytųjų kaulinių žeberklų (21 pav., 1—3) užbarzdos padarytos įvairiai: vienų dantukai — stambesni ir retesni, kitų — smulkūs ir tankiai išpiaustyti. Paprastai žeberklai būna išpiaustyti ir nušlifuoti, ir jų Lietuvoje rasta daugelyje vietų³.

Lietuvoje susiduriama ir su tokiais žeberklais, kurių šonuose įdėtos titnago skeveldrėlės (21 pav., 4, 5). Žeberklų būta vienpusių ir dvipusių. Tokių žeberklų šonuose būdavo išpiaunama po

¹ Зг. КСИИМК, т. 42, рис. 49.

² Bukaučiškės (Daugų raj.), Alsėdžiai, Būbleliai (Vilkaviškio raj.), Pašventapis (Prienuj raj.), Ūteliai (Skaudivilės raj.), Klaipėda, Užpiauniai, Painga.

³ Užnemunė (tiksliai radimo vieta nežinoma), Kamšai (Kalvarijos raj.), Balnopiai (Kapsuko raj.), Sešupė ties Pilviškiais, Ylakiai, prie Alsėdžių.—„Senovė“, IV t., 2: 1—5 pav.

19 pav. Mezolitinio tipo kaulo ir rago dirbinių paplitimas (žr. 522—523 psl.)

griovelį, pripilama į jį sakų ir įstatoma čia po vieną ploną ir siaurą titnago skeveldrėlę. Taigi toks dirbinys turėdavo aštrius ašmenis. Žeberklai galėjo būti naudojami ir kaip strėlės, ir kaip peiliai. Rytprūsiuose rasta kaulinių žeberklių, kurių titnaginės skeveldros sustatytos kampais ir sudaro dantukus — užbarzdas¹. Vienas vienpusis žeberklas su įdėtomis skeveldromis aptiktas Vaikantonyse (Alytaus raj.) (21 pav., 5), kitas — Obšrūtuose (Vilkaviškio raj.) ir trečias — prie Ylakių (Skuodo raj.). Vienas toks dvipusis žeberklas rastas Žiūrių—Gudelių km. (Vilkaviškio raj.)² (21 pav., 4).

Gana įvairūs esti kauliniai strėlių antgaliai (20, 21 pav., 7—9). Pirmąją strėlių antgalių grupę sudaro plokščiosios strėlės su ilga, tarsi siauro kastuvėlio pavidalo viršūne, kuri kartais sudaro pusę strėlės arba net ir didesnę jos dalį. Plokščiųjų strėlių, kurios labai primena ietigalių plunksnas, buvo rasta Kalniškiuose prie Klaipėdos (20 pav.) ir Jaro ežere prie Svėdasų³.

Kalniškių (buv. Bachman) plokščiosios strėlės dar apie 1865 m. buvo atrastos prie upelio, durpių sluoksnyje. 5 kauliniai strėlių antgaliai tuomet pateko į Berlyno istorinį muziejų, kur jie, niekieno dėmesio nepatraukę, išgulėjo maždaug iki 1937 m., kai juos aptiko žinomas geologas-botanikas ir archeologas H. Grosas. Prie tų antgalių buvo išlikę šiek tiek durpių liekanų, kurių žiedadulkes išanalizavus nustatyta, kad jie gali būti datuojami 8500—8100 m. pr. m. e.⁴ (20 pav.).

Antrajai kaulinių strėlių antgalių grupei priskiriami kampuoto skersinio piūvio antgaliai. Dažniausiai šitokie antgaliai turi tris plokštumas, siaurą bei smailią viršūnę ir trumpą paplonintą įkotį. Vienas tokių strėlių antgalių buvo rastas prie Sintautų, Joniškio km. durpyne. Su panašiais strėlių antgaliais susidurta ir Kaliningrado srityje⁵, be to, Estijoje⁶. Kalinin-

20 pav. Kauliniai strėlių antgaliai (Kalniškiai, Klaipėdos raj.)

¹ Zr. W. Gaerte, Urg. Ostrp., Abb. 5: c.

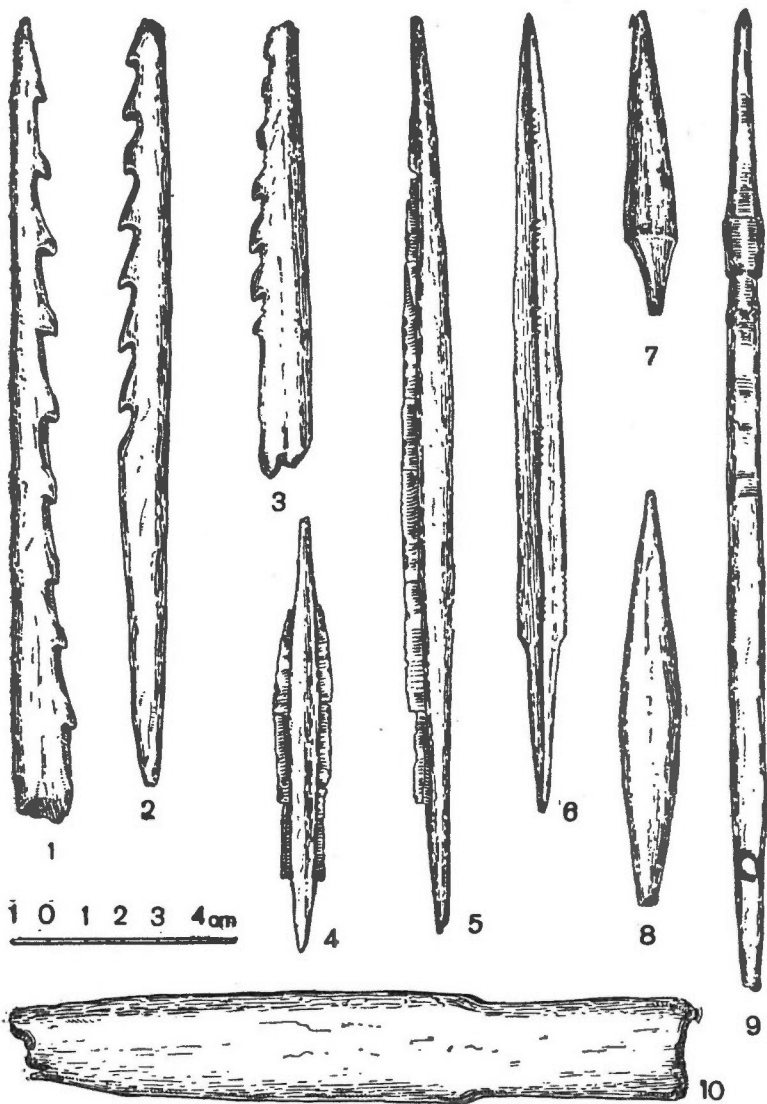
² Zr. „Senové“, IV t., 184 psl., 2 pav., 6.

³ Šios yra Rokiškio Kraštotyros muziejuje.

⁴ Zr. „Altpreussen“, Jhrg. 4, H. 3, Königsberg, 1939, S. 65.

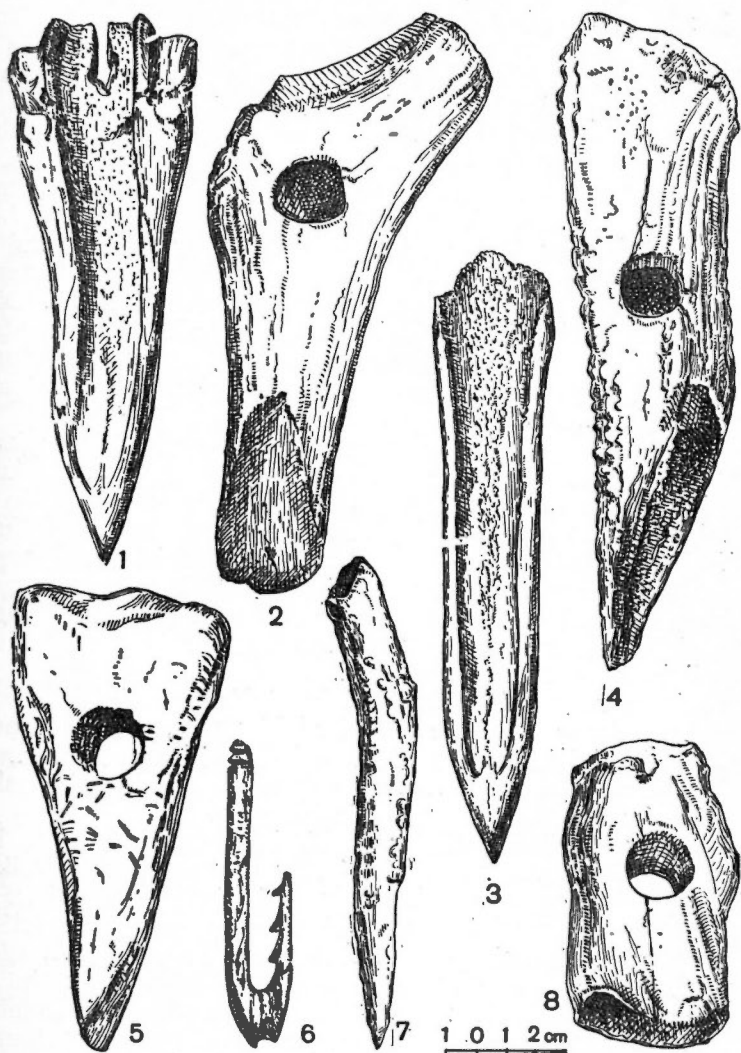
⁵ Zr. W. Gaerte, Urg. Ostpr. Abb., 4: g.

⁶ Zr. H. Moora, Die Vorzeit Estlands, Tartu, 1932, Abb. 3: 3.

21 pav. Kaulo dirbiniai:

1-5 — žeberklai; 6-8 — strėlių antgaliai; 9 — strėlė; 10 — durklas-peilis (1 — Kamšai, Kalvarijos raj.; 2 — tiksliai radimo vieta nežinoma (Užnemunė); 3 — Balsupiai, Kapsuko raj.; 4 — Ziūriai-Gudeliai, Vilkaviškio raj.; 5 — Vaikantonyš, Alytaus raj.; 6 — Joniškiiai, Sakių raj.; 7-9 — Patilčiai, Varnių raj.; 10 — Ariogala, Dubysos ir Taurupio santaka)

22 pav. Kaulo ir rago dirbiniai:

1, 3 – durkliai-letigaliai; 2, 4, 5, 8 – kirviai ar kapliai; 6 – meškerės kabliukas; 7 – piaustylas ragas (1 – Utellai, Skaudvilės raj.; 2 – tikslī radimo vieta nežinoma; 3 – Alsėdziai, Plungės raj.; 4 – Kudirkos Naumiestis; 5, 6 – Jaro ežeras, Anykščių raj.; 7 – Pašventupis, Prienų raj.; 8 – Darsūniškis, Jiezno raj.)

grado strėlės antgalis išornamentuotas labai gražia laužytine linija¹, o Jonišio strėlės antgalis irgi pagražintas sraigine linija.

Trečiajai kaulinių strėlių antgalių grupei priklauso apvalaus skersinio piūvio strėlių antgaliai su smarkiai siaurėjančia viršūne ir labai trumpu įkočiu (21 pav., 7). Šitokių strėlių antgalių yra trumpesnių ir ilgesnių. Vienas toks šios rūšies strėlių antgalis rastas Įstros upelyje, netoli Pumpėnų, o kitas — 1958 m. aptiktas Palangoje (28 pav., 3)².

Iš Lietuvos teritorijoje rastųjų pavienių strėlių tenka paminėti Rėšketos ir Virvytės upių santakoje, ties Janapole, aptiktą strėlę su konusine viršūne (21 pav., 9) bei drauge su ja buvusias kitokių tipų kaulines strėles³. Ši, su konusine viršūne strėlė yra labai preciziško darbo, jos viršūnė truputį įsmaugta ir atrodo tarsi užmauta ant kaulinio koto. Arli viršūnės, ties įsmaugimu, ji pagražinta smulkių taškų eilutėmis ir laužytinės linijos raštu. Daug šitokių strėlių rasta Tarybų Latvijos teritorijoje, Lubano ežere. Tačiau latviškųjų strėlių viršūnės pagamintos atskirai ir užmautos ant koto⁴. Paprastai tokios strėlės priskiriamos neolitui arba net ir žalvario amžiui.

Gausenę mezolito dirbinių grupę sudaro raginiai ir kauliniai kirviai bei kapliai (22 pav., 1, 2, 4, 5, 8), kurių Lietuvoje rasta apie 14. Jie yra padirbti iš elnio arba briedžio ragų ir būna įvairių formų bei dydžių. Jų ašmenys arba nušlifuoti, arba tiesiog nupiauti, o netoli penties šitie įrankiai turi išgręžtą apskritą arba keturkampę skylę. Į kai kurių raginių kirvių ašmenų vietą būna įstatyti titnaginiai arba akmeniniai kirvukai. Dauguma raginių kirvių ir kaplių yra neolito laikotarpio, tik kai kurie iš jų gali būti priskiriami mezolitui.

Iš pavienių rago bei kaulo dirbinių atskirai paminėtinas kaulinis gražaus darbo meškerės kabliukas, rastas drauge su kaulinėmis strėlėmis Jaro ežere, netoli Svėdasų (22 pav., 6). Jis turi užbarzdas, apačioje lankelio — puslankę išpiovą ir apskritą skylutę virš jos. Kotelio gale įrežti 3 grioveliai.

Lietuvoje rastieji kaulo bei rago dirbiniai daugiausia yra kilę iš durpynų. Mat, anuo metu vietoj šitų durpynų dar tyvuliavo ežerai, kurie tik Ancylaus laikotarpiu ėmė virsti durpynais. Prie tų ežerų ir pelkių gausiai veisdavosi vandens paukščiai, arti jų būdavo daug žvėrių bei gyvulių. Ano meto žmonės tokių ežerų ir upių pakrantėse įsirengdavo savo stovyklas, kurios ilgainiui atsidūrė vietoj ežero susidariusio durpyno dugne. Tokiuose eksploatuojamuose durpynuose aptinkamose stovyklavietėse ir susiduriama su kaulo, rago, titnago ir kitokiais dirbiniais. Dalis šituose durpynuose atrastųjų dirbinių yra senovinių gyvenviečių kilmės,

¹ Zr. W. Gaerte, Urg. Ostpr., Abb. 4:7.

² Zr. „LTSR MA Darbai“, SA, 2(7) t., 1959, 5 pav., 37 psl.

³ Zr. „Senovė“, IV t., 5:2, 4, 8 pav.

⁴ Zr. H. Moora, Pirmatnējā kopienas iekārta un agrā feodalā sabiedrība Latvijas PSR teritorijā, Rīgā, 1952, lpp. 38, zīm. 22.

o kita dalis — atsitiktinai, žmogui medžiojant, žvejojant ar ką nors kitą veikiant, į ežerą patekę įrankiai.

Vienas iš daugiausia žinomų Lietuvos durpynų, kur susiduriama su akmens amžiaus stovyklavietėmis, yra Balsupio kaimo Galubalio durpynas (Kapsuko raj.). Kasant čia durpes, dviejų ar daugiau metrų gilumoje buvo rasta įvairių kaulo dirbinių, akmens kirvukų, gyvulių ir žmonių kaulų. Be to, Galubalio durpyne aptikti ir du dantytieji kauliniai žeberklai, žmogaus ir kažkokio gyvulio kaulai, stumbro ragai¹.

Antroji akmens amžiaus stovykla (ankstesnėje lietuvių archeologinėje literatūroje žinoma Kirsnos pavadinimu) yra buvusi prie didelio Turlojiškių durpyno (Kalvarijos raj.), kurį supa kelios dabartinės gyvenvietės bei atskiros sodybos.

Nusausinant Turlojiškių pelkes ir kasant čia durpes, susidurta su įvairiais žmonių gyvenimo pėdsakais. Skirtingose šio durpyno senovinėse stovyklavietėse buvo aptikti kaulo ir rago dirbiniai, du akmeniniai kirvukai, kelių žmonių griaučiai, anglys ir titnago dirbiniai. Nemaža čia surinkta stumbro, briedžio ir elnio ragų su piauštymo žymėmis, be to, aptiktas apatinis šerno žandikaulis, jo iltis, šuns kaulai ir kt. radiniai. Paprastai su radiniais būdavo susiduriama durpių sluoksnyje ir melsvoje, tarsi šlyno spalvos, žemėje. Turlojiškių durpyne buvo aptikta akmenimis grįsta duobė, talpinusi nemaža senienų.

Panašių dirbinių rasta nusausinant Jaro ežerą (prie Svėdaų), taip pat Rėšketos ir Virvytės upės santakoje (Varnių raj.) ir kitur. Iš pateikiamo mezolito laikotarpio žemėlapiro matome, kad negausūs ano meto žmonės jau buvo apsigyvenę visoje Lietuvos teritorijoje (17, 19 pav.).

Mezolito stovyklaviečių (17 pav.) išsidėstymas arti vandens ir jose rastų dirbinių paskirtis rodo, jog mezolito gyventojų pagrindinis užsiėmimas tebebuvo medžioklė ir žvejyba, ir kad jie rinko augalinį maistą. Svarbiausieji to laikotarpio įrankiai buvo, be abejonės, lankas ir strėlė. Sitų ginklų panaudojimas medžioklėje turėjo sukelti naujus medžioklės būdus ir net naujas ūkininkavimo formas. Nors kolektyvi medžioklė tuo metu dar nebuvo išnykusi, bet jau pasikeitė medžiojamųjų gyvulių sudėtis. Išnykus stambiesiems šalto klimato gyvuliams — mamutui ir gauruotajam raganosiui, — buvo medžiojami briedžiai, stumbrai, taurai, laukiniai arkliai, lokiai, stirnos, šernai, kiškiai bei kiti smulkūs gyvuliai ir paukščiai.

Apie mezolito laikotarpio žvejybą sužinome, radę stovyklose žuvų kaulų ir su žvejyba susijusių įrankių — kaulinių žeberklų, meškerės kabliukų ir kt. dirbinių. Galimas dalykas, kad tuomet žuvis gaudyta iš vytelių nupintais bučiais, specialiais užtvėrimais ir net tinklais. Tinklus žvejotojai galėjo pasigaminti iš karnų (tokių tinklų liekanų rasta Tarybų Estijos teritorijoje ir Ladogos senovinėje stovyklavietėje). Apskritai visoje Siaurės Europoje žvejyba mezolito laikotarpiu vaidino didelį vaidmenį, papildydama

¹ Medžiaga yra KVIM.

negausius to meto žmonių maisto išteklius. Žuvies to meto upėse ir ežeruose turėjo būti itin gausiai.

Didelį vaidmenį ano meto ūkyje vaidino ir augalinio maisto rinkimas. Žmonės rinkdavo įvairias šaknis, uogas, vaisius, grybus, riešutus. Apie tai byloja Balsupio durpyne aptiktos gausios vandens (agary) ir miško riešutų kevalų liekanos bei daugybė tokių riešutų kevalų, aptiktų Kaliningrado srities ir Latvijos teritorijos senovinėse stovyklavietėse.

Mezolitų žmogus dar nemokėjo įdirbti žemės ir neturėjo tam reikalingų darbo įrankių. Randami to meto raginiai kapliai būdavo vartojami visokiems šaknims iškasti, žemei kasinėti ir kitiems tokiems darbams. Iki šiol tebevyrauja nuomonė, kad Lietuvos teritorijos gyventojai mezolito laikotarpiu žemdirbystės dar nepažino, nors kai kuriuose kaimyniniuose kraštuose jos pėdsakų atsekama jau ir kampinginiame periode.

Neturėta dar ir naminių gyvulių. Mezolito laikotarpio vienintelis prijaukintas gyvulys buvo šuo. Lietuvoje naminio šuns kaulų rasta prie Balsupio kaimo esančiame Galubalio durpyne ir Kirsnos senovinėje stovyklavietėje (Turlojiškių durpynas). Atsižvelgiant į tai, kad daugelyje Šiaurės Europos mezolito stovyklaviečių aptikti šuns kaulai turi piaustymo žymių, manoma, jog šis gyvulys tuomet laikytas kaip gyvoji mėsos atsarga ir naudotas maistui ypač bado metu. Taip pat šuo saugodavo to meto žmogaus būstą-turtą ir padėdavo jam medžioti.

Pilnesnių duomenų apie mezolito žmonių būstą neturime. Mezolito žmogus vasarą, tur būt, gyvendavo palapinėse, žiemą — žeminėse. Žemą gamybos lygį atitiko primityvi visuomeninė santvarka. Archeologai ir etnografai, remdamiesi F. Engelso teiginiais, išdėstytais veikale „Šeimos, privatinės nuosavybės ir valstybės kilmė“, tvirtina, jog to meto žmonės turėjo gyventi bendruomenėmis, surištomis kraujo giminyste. Kadangi giminystė šitoje bendruomenėje būdavo išvedama pagal motiną, tai visuomeninė jos santvarka yra vadinama matriarchatu. Taigi pagrindinis visuomeninis vienetasis tuomet buvo motininės giminės bendruomenė.

Nėra konkrečių duomenų pažinti mezolito laikotarpio žmonių tikėjimams. Atsižvelgiant į to meto gamybos lygį bei didelę žmogaus priklausomybę nuo gamtos, reikia manyti, kad tada tikėjimuose svarbiausią vaidmenį vaidino magija ir burtai. Žmogus bijojo gamtos jėgų, jų nesuprato ir jas sudvasino. „Religija,— sako Engelsas,— atsirado pačiais pirmykščiais laikais iš žmonių tamsiausių, pirminių vaizdinių apie save ir apie juos supančią išorinę gamtą“¹.

**Mezolito
antropologiniai
radiniai**

Patį mezolito žmogų atpažįstame iš išlikusių iki mūsų laikų jo griaučių. Prie ankstyviausių tokio žmogaus griaučių liekanų priklauso dvi kaukolės, kurių viena rasta Kebelių kaime (Šilutės raj.), antra — Kirsnos upelyje (Kalvarijos raj.).

¹ K. Marksas, F. Engelsas, Rinktiniai raštai, II t., Vilnius, 1950, 357 psl.

Kebelių kaimo kaukolė rasta 1948 metais, bekasant žvyrą žvyroduobėje, 2—2,5 m gilumoje nuo žemės paviršiaus. (Minėtasis žvyras guli Veiviržio upelio salpinėje terasoje, aliuvio pagrindu; 3—4 m nuo salpos paviršiaus slūgso Viurmo amžiaus moreninis priemolis.) Tos kaukolės tėra išlikusi viršutinė dalis, ir ji į save atkreipė dėmesį kai kuriais archaiškumo bruožais, būtent, labai atlošta kakta buvo su stipriai išsivysčiusiais antakiniais lankais, itin siaura kakta, masyviais kaulais ir pan. Be to, nuo šių dienų žmogaus kaukolės ji skyrėsi primityvesniais požymiais, kurie iš pirmo žvilgsnio priminė neandertaloidinę kaukolę. (Kebelių kaime aptiktą kaukolę aprašė V. Gudelis ir S. Povilionis¹.)

Tokios pat antropologinės žymės būdingos ir Kirsnos upelyje aptiktai kaukolei, kuri čia buvo iškasta drauge su įvairiais dirbiniais, vykdant melioracijos darbus². Kirsnos kaukolė išsilaikiusi palyginti gerai, jai trūksta tik apatinio žandikaulio.

Tiek Kebelių, tiek ir Kirsnos kaukolė priklauso ilgagalvio europoido rasei, kuriai būdinga didelės talpos smegenų dėžė, žema kakta, stipriai išsivystę antakiniai kaulai, siauras ir aukštas veidas. Panašios kaukolės taip pat datuojamos mezolitu, jos plačiai aptinkamos vidurinėje ir pietinėje Europoje, ypač pietiniuose Rytų Europos rajonuose (žemutinė Padnieprė). Remiantis tuo, galima daryti išvadą, kad ilgagalviai europoidai atkeliavo į mūsų kraštą iš pietinių Rytų Europos sričių, ką patvirtina ir archeologiniai duomenys³.

Turtingesnis paleoantropologinių radinių yra neolitas. Ateityje gali būti rasta ir ledynmečio žmonių kaulų liekanų. Šiuo atžvilgiu vilčių teikia tarpmoreninės Viurmo nuosėdos, gerai išsivysčiusios mūsų respublikos kvartero komplekse. Suprantama, jog tokie radiniai tegali būti išimtinai fragmentiški ir todėl labai retai aptinkami⁴.

3. NEOLITAS, ARBA NAUJASIS AKMENS AMZIUS

(IV tūkst. m. — II tūkst. m. pr. m. e. pradžia)

Laikotarpio pavadinimas, chronologija ir pagrindiniai paminklai

Neolitas (gr. neos — naujas, lithos — akmuo), arba naujasis akmens amžius, yra paskutinis akmens amžiaus laikotarpis, apimęs atlantinio ir subborealio klimato periodą. Geologiškai jis sutampa su viduriniu holoceno periodu ir Baltijos jūros Litorinos stadija bei Limnėjos stadijos pradžia (11 pav.). Klimatas tuo laikotarpiu Lietuvoje buvo šiltas ir drėgnas bei labai švelnus, todėl sąlygos žmonėms čia gyventi buvo labai geros.

¹ Zr. «Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода», № 20, Москва, 1955, стр. 39—44.

² Zr. J. Zilinskas, Akmens periodo žmogus Zemaitijoje ir Suvalkijoje, jo kilmė ir jojo ainiai, Kaunas, 1931, 9 psl. ir t. t.

³ Zr. Вопросы этнической истории эстонского народа, Таллин, 1956, стр. 222.

⁴ Zr. «Бюллетень комиссии...» стр. 99.

Jeigu paleolitas tęsėsi šimtus tūkstančių metų, mezolitas — tik 5—7 tūkstančius metų, tai neolitas truko vos apie 3—3,5 tūkstančio metų. Siame trumpiausiame naujojo akmens amžiaus laikotarpyje atsekamas tolesnis ir palyginti su ankstesniais laikotarpiais spartesnis gamybinių jėgų ir gamybinių santykių vystymasis.

Kaip yra žinoma, paleolito žmogus dar tebebuvo gamtos vergas, jo buitis daugiau ar mažiau priklausė nuo gamtos malonių, kurių jis gaudavo tik tiek, kiek ji jam suteikdavo. Neolito gi žmogus jau ėmė tvarkyti, keisti gamtą, versti ją tarnauti sau. Visa tai vedė į naujus atradimus. Neolito žmogus, anksčiau verėsis vien medžiokle, žvejyba ir augalinio maisto rinkimu, ima auginti gyvulius, išveda naujas jų veisles, pradeda dirbti žemę. To laikotarpio žmonės susikaupta maisto atsargų, susidaro patikimesnius pragyvenimo šaltinius, todėl sparčiau auga gyventojų skaičius. Be to, neolito žmogus įsisavina naują akmens apdorojimo techniką ir pasidirba tobulesnius, įvairesnius ir specialesnius darbo įrankius (23, 24, 27, 29—33, 44 pav.).

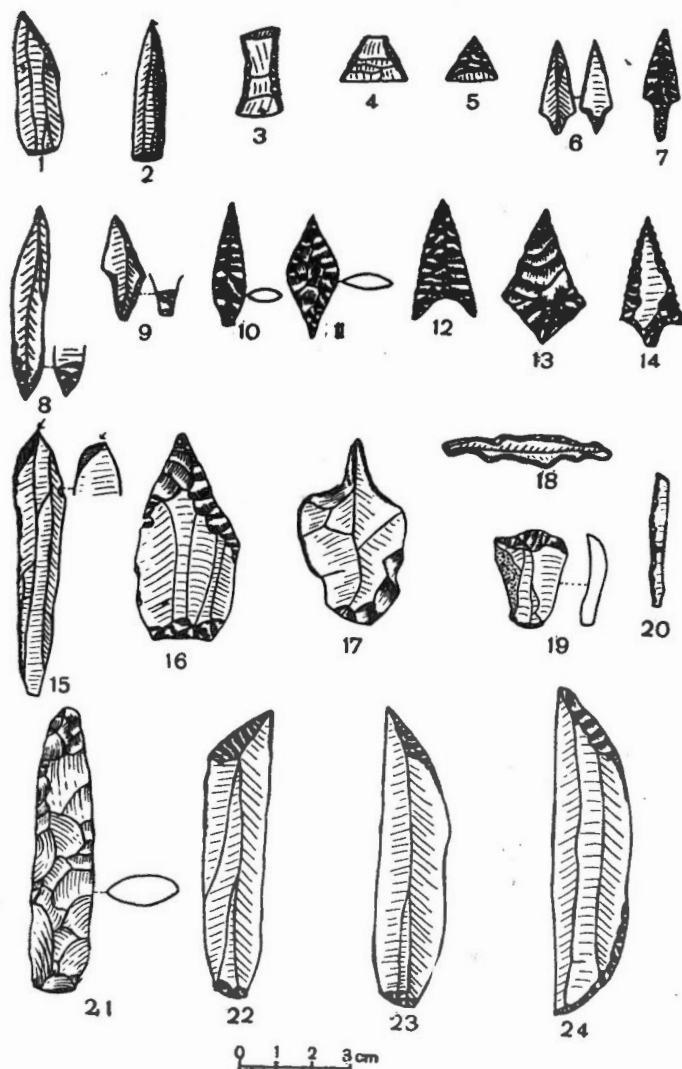
Iki neolito žmonės įrankius gamindavosi, skaldydami ir retušodami akmenį. Neolito žmogus jau išmoksta akmenį nugludinti, išgręžti, perplauti ir pasidirba kirvį, kaltą, skabtą — reikalingiausius medžiui nukirsti ir apdoroti įrankius. Su šiais įrankiais iš vientiso medžio kamieno ano meto gyventojas pasidirbdavo luotą-laivelį, kuris taip būtinas žvejybai, ir kitus medžio dirbinius — geldas, samčius. Neolito laikotarpyje atsiranda ir kiti labai svarbūs darbo įrankiai — piūklelis (24 pav., 1), padirbtas iš titnago skeltės, ir gramdiklis (24 pav., 5), naudotas kaului apdoroti. Neolito epochoje pradėtas apdoroti gintaras, o šio laikotarpio pabaigoje pasirodo pirmieji įvežtiniai metalų dirbiniai.

Vienas svarbiausių ir naujausių neolito epochos išradimų yra keramikos (gr. keramos — molis), arba molinių, indų gamyba (27 pav., 22—25 ir 41—43 pav.). Tai pagrindinis kriterijus, skiriantis neolito ir mezolito laikotarpius. Apskritai, pradedant neolitu, visais vėlesniaisiais amžiais senovinėse gyvenvietėse ir kapinynuose keramikos liekanos aptinkamos kaip tiems laikotarpiams būdingiausias ir dažniausiai pasitaikęs archeologinis radinys.

Pradėjus lipdyti molinius indus, kurie būdavo išdeginami židinio ugnyje, susidarė naujos buitinės sąlygos. Iki tol žmonės valgydavo tik žalią ar keptą maistą, dabar jį jau gali ir išsivirti.

Neolitas įvairiuose kraštuose prasidėjo ir užsibaigė ne tuo pačiu metu. Paprastai jis dalijamas į du atskirus periodus: ankstyvąjį ir vėlyvąjį, arba eneolitą (lot. eneus — varis, gr. lithos — akmuo). Tačiau aiškiau apibūdinti tuos periodus bei nustatyti jų trukimo laiką, remiantis vien Lietuvos archeologine medžiaga, neįmanoma, nes tam dar trūksta reikalingų duomenų. Taip pat negalima išvesti griežtos ribos tarp mezolito ir neolito laikotarpių, nes senoji, mezolito kultūra pamažu užleido vietą naujajai, neolito kultūrai, kuri gerokai pažengė į priekį ir

buvo daug įvairesnė. Tačiau ankstyvajame neolite dar atsekamos mezolito tradicijos, čia dar neišnykusi ir tebegyvuoja svidrinė kultūra. Neolito epochoje dar tebevartojami karklalapio pavidalo strėlių antgaliai su gražiai retušuotais koteliais, iš kurių

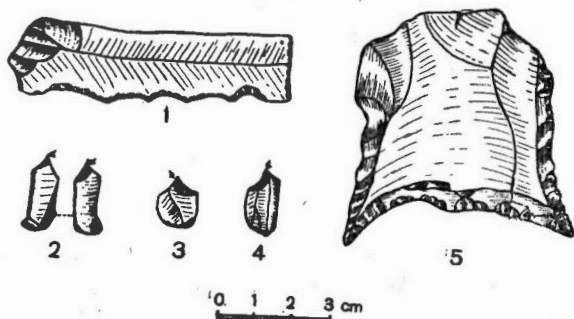

23 pav. Neolito laikotarpio titnago dirbiniai:

Strėlių antgaliai: 1-2 — trumpiniai; 3-5 — skersiniai; 6-10 — kotiniai; 11, 13 — rombiniai; 12, 14 — trikampiniai; 15 — rėžtukas; 16 — ietigallo antgalis; 17 — gražtelis; 18 — figūrinis titnagas; 19 — pailgas skeltinis gremžtukas; 20 — įstatomoji žeberklo skeltelė; 21 — durklas; 22-24 — skeltinis peilis (1-3, 5, 6, 9, 11, 12, 22-24 — Kašėtos, Varėnos raj.; 4, 7, 8, 10, 13, 14, 16, 18, 21 — Merkio-Ūlos pakrantės; 15, 19 — Dubičiai, Varėnos raj.; 17 — Grybša, Varėnos raj.; 20 — Versminio upelis, Varėnos raj.)

vėliau išsivystė ilgosios strėlės su trumpučiais, aplink apskaldytais koteliais (27 pav., 1, 2).

Neolito epochoje dar daug buvo ir smulkiųjų, t a r d e n u a z i-
nės kultūros tipo titnago dirbinių — mikrorėžtukų (27 pav.,
5—8). Tačiau šalia senesniojo tipo titnago dirbinių atsiranda nemaža naujos formos titnaginių įrankių, paplinta makrolitai

24 pav. Neolito laikotarpio titnago dirbiniai:

1 — plūklelis (Rudnia, Varėnos raj.); 2—4 — mikrorėžtukai
(Versminio upelis, Varėnos raj.); 5 — gramdiklis (Kašėtos,
Varėnos raj.)

(gr. makros — didelis, lithos — akmuo), arba stambieji akmens dirbiniai (29—31 pav.). To meto gyventojai taip pat vartoja ir kaulo bei rago dirbinius, ypač žeberklus, raginius kaplius, kirvius, kaulinius strėlių antgalius ir kt. Tačiau ilgainiui kaulo bei rago dirbiniai nustoja savo pirmąsias reikšmes, juos išstumia įvairūs akmeniniai įrankiai.

Neolito laikotarpio akmens dirbiniai nepaprastai gausūs ir įvairūs, jie, pagaminti tobulesne technika, yra daug gražesnės formos ir labiau pritaikyti specializuotiems darbams.

Ypač įvairūs yra titnaginiai strėlių antgaliai (23 pav., 1—14; 27 pav., 1—9). Nedaugelio tipų mezolitinės strėles dabar išstumia trikampio pavidalo, maži ir dideli bei ilgi strėlių antgaliai, širdiniai ir įvairaus dydžio, rombiniai strėlių antgaliai, be to, skeltiniai antgaliai su koteliu. Vieni tų skeltinių antgalių yra trumpi, kiti — ilgesni ir visu nuskaldytu paviršiumi, o dar kiti — ilgi ir platūs, bet tik su nuskaldytu koteliu. Be to, neolitui priskirtini visokie skersiniai ir trumpiniai strėlių antgaliai. Taigi neolito epochos strėlių antgaliai yra, kaip matyti, gana įvairių formų, bet plačiausiai aptinkami į geometrines figūras panašūs strėlių antgaliai (27 pav., 5—8).

Strėlių antgaliai būna nevienodai apdoroti. Kai kurie iš jų yra prastai apskaldyti, bet esti ir itin rūpestingai padirbtų, nuskaldytų bei retušuotų antgalių, kuriems suteikta puiki forma (23 pav., 7, 10—14). Be to, šitiems dirbiniams būdavo apdailinama ne vien tik pakraščiai, bet ir visas jų paviršius. Ypač puikaus darbo yra širdies, trikampio ir rombo pavidalo strėlių antgaliai. Dalis tokių

strėlių antgalių, ypač širdies pavidalo ir su didelėmis atšakomis bei dantytu kraštu, priklauso jau žalvario amžiui (23 pav., 5, 12).

Neolite aptinkame ir įvairios paskirties smulkių titnago dirbinių kaului, ragui, medžiui, gintarui apdoroti, odai supiaustyti, perdurti, susiūti, pragręžti ir t. t. Iš jų paminėsime tik įvairių formų neįdidelius, apvalius, disko pavidalo, nuskaldytomis briaunomis, ir šiaip įvairių pavidalų gremžtukus (Dubičiai, Kašėtos, Versminio upelio I ir kt.) (23 pav., 19).

Plačiai aptinkamas ir neolito epochai priskirtinas gramdiklis su įlenkta gramdomąja dalimi (24 pav., 5).

Iš kitų, specialiems darbams skirtų įrankių paminėtinos plonos ylos, adatos, gražteliai (23 pav., 17), žeberklų skeltelės, piūkleliai (24 pav., 1) (Jaučakiai, Dubičiai), ilgi, platūs ar siauri bei kitokie peiliukai (23 pav., 21—24). Pažymėtina, jog neolito epochoje sumažėjo rėžtukų (24 pav., 2—4), kurie šiuo laikotarpiu yra mažesni ir siauriau paplitę, negu mezolite, be to, jie daromi kitokių formų. Šitie smulkieji titnago dirbiniai aptinkami neolito epochos gyvenvietėse.

Neolito gyvenvietės. Stovyklos
Neolito epochos gyvenvietės, kurių iki mūsų dienų išliko daugiau kaip 150, aptinkamos Nemuno, Neris, Ulos, Šventosios upių pakrantėse ir Kuršių Neringoje (25 pav.). Daugumas to laikotarpio gyvenviečių nėra kasinėtos, jose tik surinkti dirbiniai, išlikę žemės paviršiuje. Iš tyrinėtųjų neolito gyvenviečių tenka paminėti Samantonių stovyklavietę.

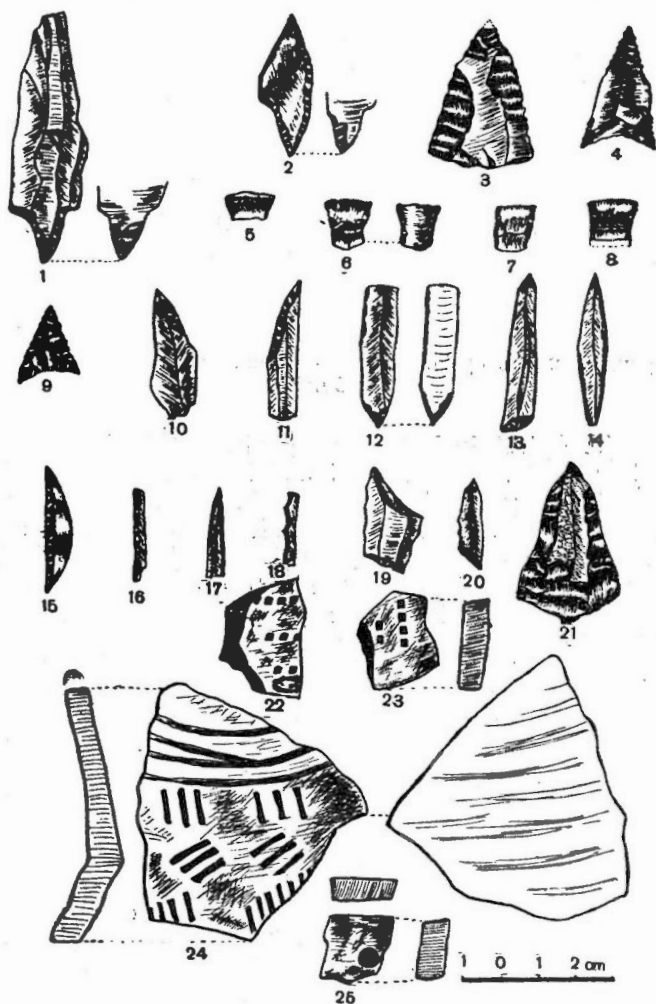
Samantonių stovyklavietės dirbiniai nėra vienalaikiai. Dalis jų gali būti priskiriami mezolitui, dalis — neolitui ir net žalvario amžiui. Visa tai rodo, kad šioje vietoje žmonių gyventa labai ilgai.

Neolito laikotarpiui priklauso ir dalis Eigulių (Kauno raj.) kasinėtos gyvenvietės¹. Ištyrus paaiškėjo, kad Eigulių neolito epochos gyvenvietė užėmė daug mažesnę plotą, negu čia prieš tai buvusi mezolito laikotarpio stovyklavietė, kad pirmoji buvo labiau apgriauta ir turėjo užimti ne didesnę kaip 500 m² plotą, iš kurio 111 m² jau yra kasinėti. Žmonės Eigulių neolito epochos gyvenvietėje gyveno ilgesnį laiką ir gausiu būriu. Iš šitos gyvenvietės liekanų paminėtina 11 židinių, kurie beveik nesiskiria nuo mezolito židinių. Židinio liekanas dažniausiai sudaro ovalo pavidalo duobelė po kultūriniu sluoksniu, ir joje būna pilna suodžių, anglių ir pelenų. Patys židiniai gana dideli. Vienas iš jų, Nr. VII, turėjo 40 cm; antras, Nr. V,—50 cm skersmenį, kiti (I, II, III, VIII, X)—65—80 cm skersmenį, o trys (IV, VI, XII)—net 120—130 cm skersmenį. Jų gylis taip pat svyravo tarp 20 ir 50 cm. Didieji šitos gyvenvietės židiniai buvo plokštesni.

¹ Зг. Р. Яблонските-Римантене, Стоянки каменного века в Эйгуляй.—«Вопросы этнической истории народов Прибалтики», Москва, 1959, стр. 11—32.

neolito gyvenvietės titnago dirbinių paminėtini pietiniame jos pakraštyje rastas širdinis strėlės antgalius ir siaura pailga skeltė su retušuotu pakraščiu. Tokios titnaginės skeltelės būdavo dedamos į kaulinius žeberklus kaip ašmenys. Čia taip pat aptiktas vienas gremžtukas, padirbtas iš ilgos siauros titnaginės skeltės, ir keli gabalai neskaldyto žaliojo akmens, naudoto kirviams gaminti.

Paminėtini taip pat keli gabalai gelsvos ir raudonos ochros, be to, du gyvulių kaulai: vienas — karvės, o antrasis — kažkokio

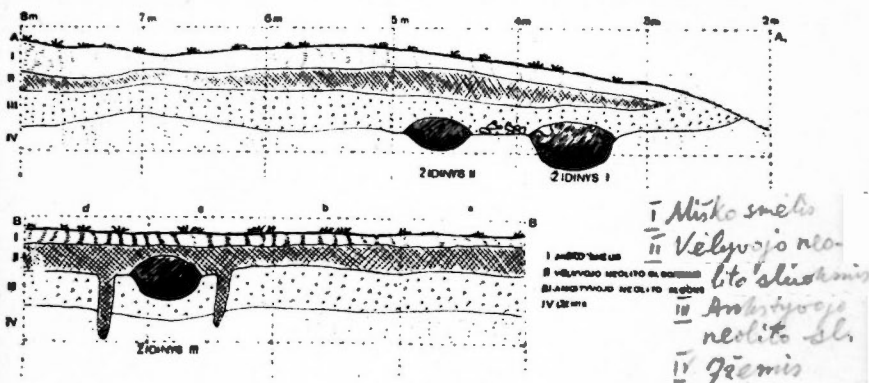

27 pav. Versminio upelio stovyklos dirbiniai.

Strėlių antgaliai: 1, 2 — kotiniai; 3, 4, 9 — širdiniai; 5—8 — skersiniai; 10, 11, 19 — trumpiniai; 12—18, 20 — įstatomosios žeberklo skeltelės; 21 — ietigalis; 22, 23 — puodų šukės; 25 — puodo šukė, papuošta duobutėmis; 24 — puodo šukė, išornamentuota įstrižais brūkšneliais.

Iš Eigulių neolito gyvenvietės ūkinių pastatų liekanų konstatuotos trys duobės, skirtos kam nors susidėti¹.

Eigulių gyvenvietės neolito laikotarpio kultūriniame sluoksnyje aptikta titnaginių nuoskalų ir dirbinių², daug keramikos šukių, pora gyvulių kaulų, be to, kasinėjant surinkta 192 keramikos gabaliukai. Šukių rasta ir šios gyvenvietės židiniuose, ypač daug jų buvo

26 pav. Versminio upelio I stovyklos skersiniai kultūrinio sluoksnio piūviai

VIII židinyje. Aptiktųjų indų šukių paviršius atrodo gelsvas, o kai kurių iš jų vidinė sienelė buvo tamsiai pilka. Puodų šukių molio sudėtyje būta daug grūsto granito priemaišų. Beveik visos šitos puodų šukės buvo apie 1–1,5 cm storio arba net ir storesnės. Pagal profiliuotas indų šukes galima spėti, jog čia būta įvairaus didumo puodų, ir kad jų krašteliai yra buvę apvalūs, neatriesti ir tiesūs. Indai turėjo būti panašūs į taures, kurių paviršius, nulygintas trinant žole ar šiaudų grįžte, buvo nelabai ryškiai bei netaisyklingai išbrūkšniuotas. Šitokius indus be jokios abejonės tenka sieti su vėlesniąja brūkšniuotąja piliakalnių ir senovinių sodybviečių keramika. Kaip tik viena iš čia rastųjų indų šukelių labiausiai būdinga brūkšniuotajai keramikai.

Tarp visų šitų puodų liekanų Eigulių neolito gyvenvietėje aptikta ir virvelinio ornamento šukių, kurios visos buvo papuoštos, skersai indą tankiai įspaudžiant į molį plonas virveles. Virvelinės kultūros puodų šukės nuo paprastųjų skiriasi kokybe bei priemaišomis: jų molyje būna mažiau priemaišų, o pačios indų sienelės esti labai plonos — tik 0,5–0,8 cm storio.

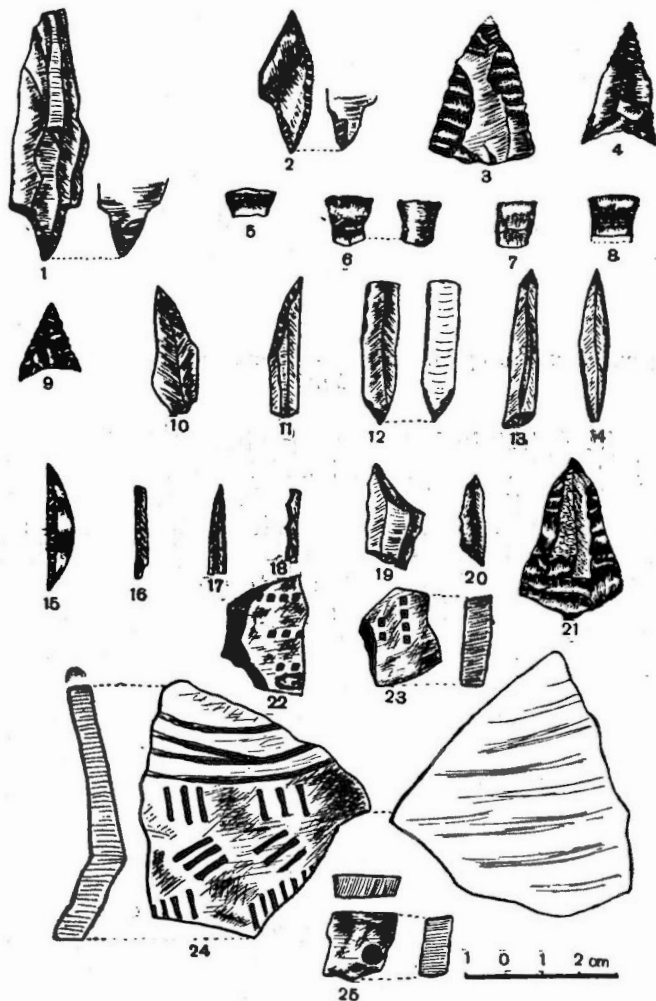
Titnago dirbinių Eigulių neolito gyvenvietėje surasta labai nedaug, nors čia ir nemaža surinkta nuoskalų ir skelčių (iš viso 187 gabalai). Anksčiau šioje gyvenvietėje aptikta skersinis strėlės antgalis ir keletas trumpinių strėlių antgalių. Iš kitų Eigulių

¹ Zr. P. Яблонските-Римантене, Стоянки каменного века в Эйгуляй. — «Вопросы эгнической истории народов Прибалтики», стр. 11–32, рис. 5, табл. III.

² Zr. ten pat, I–VIII lent.

neolito gyvenvietės titnago dirbinių paminėtini pietiniame jos pakraštyje rastas širdinis strėlės antgalis ir siaura pailga skeltė su retušuotu pakraščeliu. Tokios titnaginės skeltelės būdavo dedamos į kaulinius žeberklus kaip ašmenys. Čia taip pat aptiktas vienas gremžtukas, padirbtas iš ilgos siauros titnaginės skeltės, ir keli gabalai neskaldyto žaliojo akmens, naudoto kirviams gaminti.

Paminėtini taip pat keli gabalai gelsvos ir raudonos ochros, be to, du gyvulių kaulai: vienas — karvės, o antrasis — kažkokie

27 pav. Versminio upelio stovyklos dirbiniai.

Strėlių antgaliai: 1, 2 — kotiniai; 3, 4, 9 — širdiniai; 5—8 — skersiniai; 10, 11, 19 — trumpiniai; 12—18, 20 — įstatomosios žeberklo skeltelės; 21 — letigalis; 22, 23 — puodų šukės; 25 — puodo šukė, papuošta duobutėmis; 24 — puodo šukė, išornamentuota įstrižais brūkšneliais.

nedidelio gyvulio — ožkos ar avies — šonkaulis. Visas inventorius rodo, kad čia jau turime perėjimą iš neolito į žalvario amžių.

Pastaruoju metu gana įdomių duomenų pateikė Versminio upelio I stovyklavietės tyrinėjimai (1954 m. ir 1959 m.). 1954 m. šitos stovyklavietės tyrinėjimų duomenys buvo paskelbti spaudoje¹.

Versminio upelio neolito epochos stovyklavietė yra maždaug 5 km į šiaurę nuo Marcinkonių, dešinėje kelio Marcinkoniai—Mardasava pusėje, miške, netoli tos vietos, kur Versminis įteka į Grūtą. Šita stovyklavietė plyti dešiniajame Versminio upelio krante esančiame smėlyne, kuris pakraščiais apaugęs pušaitėmis. Stovyklavietės, aptiktos tik 1954 m., paviršiuje mėtėsi titnago dirbinių ir jo skalda, sutrupėję akmenys, kurie sudarė tarsi atskiras 3—8 m skersmens aikšteles. Dauguma šitų stovyklavietės dirbinių ir skaldos koncentravosi paminėtose aikštelėse.

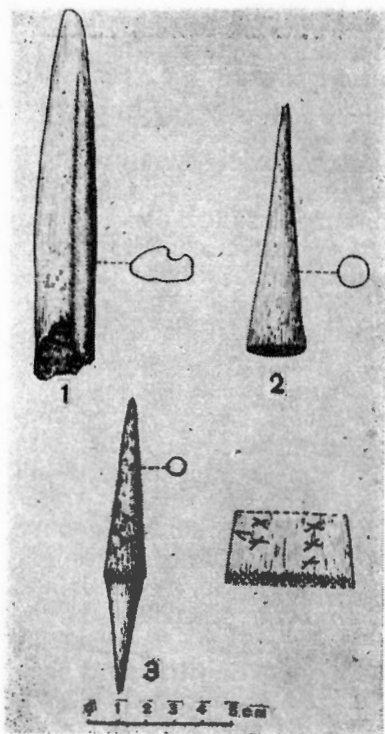
Kasinėjant čia teiširtas tik 115,9 m² plotas, kurio šiaurrytiniame gale buvo išlikęs 35—50 cm storio kultūrinis sluoksnis. Šią sluoksnį dengė 15—30 cm storio miškų smėlio sluoksnis, o jau 60—80 cm gilumoje buvo susidurta su žemiu (26 pav.).

Versminio upelio stovyklavietės kultūriniame sluoksnyje buvo aptikta daug titnago dirbinių, titnago skaldos, židinių degėsių ir keramikos liekanų (27 pav.). Su visa šia archeologine medžiaga susidurta viršutinėje stovyklavietės kultūrinio sluoksnio dalyje, tamsesnėje žemėje, ir apatinėje jo dalyje, oršteinuotame smėlyje. 1954 m. čia buvo surinkta daug titnago skaldos ir titnaginių skelčių, 426 titnago dirbiniai ir daugiau kaip 1000 jų fragmentų. Titnago dirbinių tarpe buvo 148 skaldytiniai, 3 muštukai, 12 ovalinių kirvukų, 2 pleištai, 65 gremžtukai, keli gražteliai, keliolika rėžtukų, daug strėlių antgalių ir 229 puodų šukės. Beveik ta pati archeologinė medžiaga aptikta ir 1959 m.: titnago dirbinių buvo 97, puodų šukių — 154 ir daug titnago skaldos.

Versminio upelio stovyklavietėje taip pat rasta 10 židinių, iš kurių 3 priklausė vienam atskiram būstui. Židiniai buvo oršteinuoto smėlio sluoksnyje ir išsiskyrė tamsesnės spalvos žemėmis. Juos sudarė 50—63 cm skersmens ir 20—40 cm gylio apskritos duobutės, pilnos akmenų, degėsių, anglių, gyvulių ir paukščių kaulų ir kt. radinių.

1959 m. Versminio upelio stovyklavietėje aptiktos ir antžeminio būsto liekanos. Tai turėjo būti keturkampio ploto, 3×3 m dydžio pastatas, kurio sienas sudarė 4 statmenai įkasti pastato kampuose stulpai ir tarp jų sukalinėtos plonesnės kartys, apipintos šakomis ir nutinkuotos moliu. Kad pastato sienų iš tikrųjų būta tinkuotų, patvirtina čia pat rasti molio tinko gabalai su šakų atspaudomis. Būsto viduryje stovėjo trys atviri židiniai. Be to, čia, pastato viduje, surasta daug titnago dirbinių: skaldytinių, gremžtukų, skelčių, strėlių antgalių ir kt.

¹ Žr. A. Bernotaitė, Versminio upelio I (Varėnos raj.) akmens amžiaus stovykla.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, I t., 5—19 psl.

28 pav.

1 — kaulinis durklelis; 2, 3 — kauliniai strėlių antgaliai (Palanga)

tai, o pati senovinė gyvenvietė iš viršaus užpilta šukšleimis). Beveik pusės metro storio viršutiniame žemės sluoksnyje buvo aptinkami plytgaliai, įvairūs gelžgaliai, konservų dėžutės, gyvulių kaulai ir kt. radiniai. Jau 50 cm gilumoje nuo žemės paviršiaus pasirodė durpių sluoksnis, buvęs 25—30 cm storio. Siame durpių sluoksnyje taip pat surasta įvairių senienu. Susidurta čia su elnio, kilniojo briedžio, laukinio arklio, šerno, galvijų ir kt. gyvulių, be to, vandens paukščių kaulais, kurių surasta labai daug. Be to, čia aptikta akmeninis įteriamasis kirvukas, neapdoroto gintaro gabalų, raginis kirvis, kaulinis durklelis, kaulinis strėlės antgalis bei kt.² (28 pav., 1). Tame pačiame durpių sluoksnyje taip pat rastos kelių ažuolinių, neiškios paskirties rąstų liekanos. Vienas iš tų rąstų buvo 30 cm skersmens ir 160 cm ilgio, kiti — šiek tiek mažesni. Po durpių sluoksniu ėjo trijų eilių

Versminio upelio stovyklavietės titnago dirbiniai nesiskiria nuo kitose gyvenvietėse aptinkamų dirbinių. Iš įdomesnių šios stovyklavietės radinių paminėtina keramika (27 pav., 22—25). Čia surasta daug puodų šukių, papuoštų dantytu spaudu įspaustomis duobutėmis, ruoželių-brūkšnių eilėmis, arba ir lygaus, nepagražinto paviršiaus. Visa tai rodo, kad Versminio gyvenvietėje žmonės gyveno ilgesnį laiką. Ši gyvenvietė gali būti priskiriama vėlyvajam neolitui ir žalvario amžiui.

Greičiausiai tam pačiam laikotarpiui priklauso ir 1958 m., valant Ronžės vagą ir tvarkant jos šlaitus Palangoje, ties Daukanto gatve, aptikta gyvenvietė¹. Čia, Ronžės upelio dugne, buvo rasta įvairių gyvulių kaulų, ragų, neapdoroto gintaro gabalų ir kt. radinių.

Atlikus žvalgomojo pobūdžio kasinėjimus 30 m × 3,5 m plote, nustatyta, kad daugiausia radinių koncentravosi arčiau kairiojo Ronžės kranto. (Šiuo metu aplink tyrinėtąjį plotą stovi įvairūs pasta-

¹ Medžiaga Kretingos Kraštotyros muziejuje.

² Zr. P. Kulikauskas, Naujai aptikta akmenų-žalvario amžių gyvenvietė Palangoje.—„LTSR MA Darbai“, SA, 2(7) t., Vilnius, 1959, 33—40 psl.

akmeninis grindinys, sukrautas iš labai glaudžiai sudėtų didokų akmenų. Šitas neaiškios paskirties grindinys siekė iki 70 cm storio. Tarp grindinio akmenų buvo rastas ir vienas kitas gyvulio kaulas. Po grindiniu, jau 130—140 cm gilumoje, gulėjo smėlio sluoksnis.

Tai, jog Ronžės krante buvo aptikta kaulų, rąstų ir akmenų grindinys, įgalina daryti išvadą, kad čia būta gana žymios gyvenvietės, kurioje žmonės gyveno jau ilgesnį laiką.

Pastaruoju metu kasinėtos Laumėnų, Kaniukų, Veršvų, Lam-pėdžių ir Dubičių neolito laikotarpio gyvenvietės, bet tų tyrinėjimų medžiaga dar nėra galutinai apdorota. Buvo tyrinėtos ir kai kurios neolito gyvenvietės Kuršių Neringoje¹, kur neolito, ypač vėlyvojo, laikotarpiu tankiai gyventa žmonių. Kuršių Neringoje yra žinoma apie 100 neolito gyvenviečių ir keli to paties laikotarpio palaidojimai. Tokį gausų to meto Kuršių Neringos gyventojų skaičių galima paaiškinti švelniu, atlantiniu klimatu bei palankiomis gyvenimo sąlygomis. Atlantinio klimato laikotarpiu Kuršių Neringoje ošė lapuočių miškai. Šitokio buvusio miško sluoksnio paviršiuje, kuris dabar padengtas supustyto smėlio kopų, aptinkamos ir neolito gyvenvietės, arba stovyklavietės. Jos būna netoli viena nuo kitos ir atpažįstamos iš tamsių dėmių — buvusių židinių liekanų, susimaišusių su puodų šukėmis bei atskiriomis puodų dalimis, akmenis, titnago ir kaulo dirbiniais.

Kaip yra žinoma, Kuršių Neringa intensyviai buvo gyvenama iki XVII—XVIII a., kai ji, po Septynerių metų karo iškirtus čia miškus, virto dykuma. Vėjo pustomas smėlis apdengė ir neolito laikotarpio žmonių gyventas vietas, kurių dabar tenka ieškoti iš jūros pusės, vakarinėse kopų papėdėse, tačiau arčiau Kuršių marių, o ne jūros.

Buvusių Kuršių Neringos gyvenviečių topografija rodo, kad neolito žmonės spietėsi arčiau Kuršių marių, o atvira Baltijos jūra naudojosi dar labai ribotai.

Kuršių Neringos senovinėse gyvenvietėse buvo surinkta nemaža akmeninių kirvių. Vien jau į anuometinės Karaliaučiaus gamtininkų draugijos rinkinius pateko jų daugiau kaip 130. Rastieji darbo įrankiai bei jų liekanos rodo, kad Kuršių Neringos gyventojų buitis ir užsiėmimai nieku nesiskyrė nuo kontinento gyventojų buities.

Tenka tik pažymėti, kad Kuršių Neringoje pagrindinių verslų tarpe žymų vaidmenį vaidino žvejyba, ką įrodo čia aptikti tinklų svoreliai, žuvų žvynai ir kaulai, kurių daug rasta židinių vietose. Atrodo, jog ypač mėgta gaudyti lašišos ir ešeriai. Zuvis sudarydavo ano meto gyventojų pagrindinį maistą, nes sužvejotą žuvį jie išsimainydavo į grūdus.

¹ Zr. A. Bezzenberger, Die Kurische Nehrung und ihre Bewohner. Stuttgart, 1889; C. Engel, Zur Vorgeschichte der Kurische Nehrung.—„Mannus“, Ergänzungsband, VIII, Leipzig, 1931; P. Kulikauskas, Seniausieji Kuršių Neringos gyventojai.—„Iš lietuvių kultūros istorijos“, II t., 72—85 psl.

Plačiai taip pat buvo praktikuojama medžioklė, apie ką byloja palyginti daug atrastų titnaginių strėlių antgalių.

Zymų vaidmenį vaidino ir gintaro apdirbimas.

Tyrinėtose senovinėse Kuršių Neringos gyvenvietėse susidurta tik su nežymiu kultūriniu sluoksniu, daugeliu atvejų — tik su to sluoksnio liekanomis, nes, matyti, jis buvo išpustytas vėjo arba išplautas lietaus.

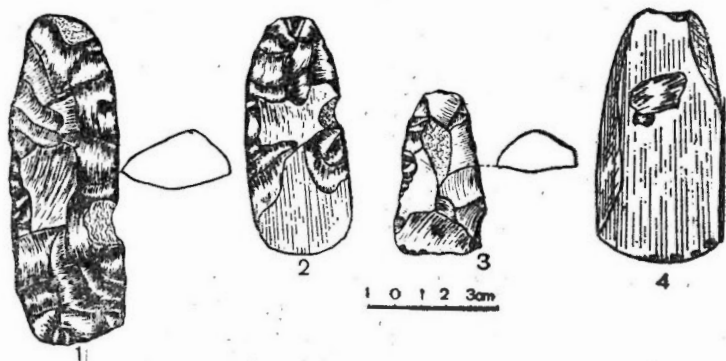
Surandamų dirbinių skaičius ne visose Lietuvos senovinėse gyvenvietėse buvo vienodas: vienur susidurta vos su keliais dirbiniais, kitur — jų buvo gana daug ir įvairių. Ypač gausaus ir įvairaus inventoriaus būta Maksimonių, Pamerkinės, Jonionių, Rudnios, Kašėtų ir Dubičių (visos Varėnos raj.) ir kt. senovinėse gyvenvietėse. Pavyzdžiui, Maksimonių gyvenvietėje, vien žemės paviršiuje, surinkta daugiau kaip 2000 dirbinių, Pamerkinės gyvenvietėje — 1242, Jonionių — 1152, Dubičių — daugiau kaip 2000 ir pan. Visa tai byloja, jog šitokiose gyvenvietėse gyveno daug žmonių, ir kad jie čia išbuvo ilgą laiką.

Kad žmonės gyveno ir kituose Lietuvos teritorijos rajonuose, galima spręsti, remiantis tuo, jog įvairiose jos vietose aptinkama pavienių dirbinių — įvairių akmeninių kirvių, kaplių, akmeninių buožių ir kitokių dirbinių.

Neolito dirbiniai

Akmeninių kirvių Lietuvoje surasta daugiau kaip du tūkstančiai. Jie paprastai būna kilę arba iš buvusių gyvenviečių, arba iš ano meto pavienių kapų.

Akmeniniai kirviai iki šiol nėra plačiau išanalizuoti, įterpti į aiškesnius chronologinius rėmus. Taigi kol kas nėra lengva pilniau juos suklasifikuoti ar aiškiau apibūdinti chronologiniu atžvilgiu. Ne visi

29 pav. Titnaginiai įtveriamieji kirvukai:

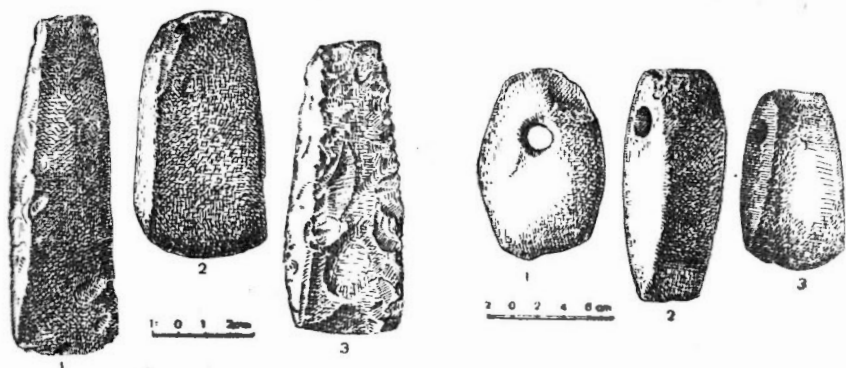
1 — ovalinio skersinio pūvio, 2—4 plonapentiniai (Rudnia, Varėnos raj.)

akmeniniai kirviai yra neolito laikotarpio, dalis jų priklauso žalvario ir ankstyvajam geležies anžiui.

Akmeninius kirvius galima suskirstyti į dvi dideles grupes: įtveriamuosius kirvius ir kirvius su skyle ko-

tui. Įtveriamieji kirviai esti padirbti iš titnago arba paprasto lauko akmens, o kirviai su skylė kotui — tik iš granito arba jo padermių.

Ankstyviausiais darbo įrankiais laikomi titnaginiai ovalinio skersinio piūvio kirvukai ar pleištai

30 pav. Titnaginiai ir akmeniniai storapentiniai įtveriamieji kirvukai

(1 — Mokolai, Kapsuko raj.; 2 — Ozkabaliai, Vilkaviškio raj.; 3 — Zervynai, Varėnos raj.)

31 pav. Akmens dirbiniai:

1 — kaplys; 2, 3 — darbo kirviai su skylė kotui (1 — Rudnia, Varėnos raj.; 2 — Belmontas, buv. Brėslaujos apskr.; 3 — Trinapolis, Vilniaus m.)

(29 pav.). Daugumas šitų kirvukų iš priekinės pusės būna nuskelti pailgomis, o iš užpakalinės pusės — plačiomis skersinėmis išskilomis. Dažniausiai tie ovalinio skersinio piūvio kirvukai esti nedidelių matų, kai kurie iš jų šiek tiek apvalesni, kiti — plokštesni. Kai kurių ovalinių kirvukų ašmenys yra jau truputį apšlifuoti.

Titnaginių, ovalinio skersinio piūvio kirvukų rasta Jonionių, Maksimonių, Pamerkinės, Dubičių ir kitose gyvenvietėse.

Drauge su tais ovaliniais kirvukais aptinkami ir gana įvairių formų pleištai, kuriems būdingos retušuotos išskilos prie pakraščių. Manoma, kad ovaliniai kirvukai ir pleištai buvo naudojami medžiui apdoroti ir kitiems darbams.

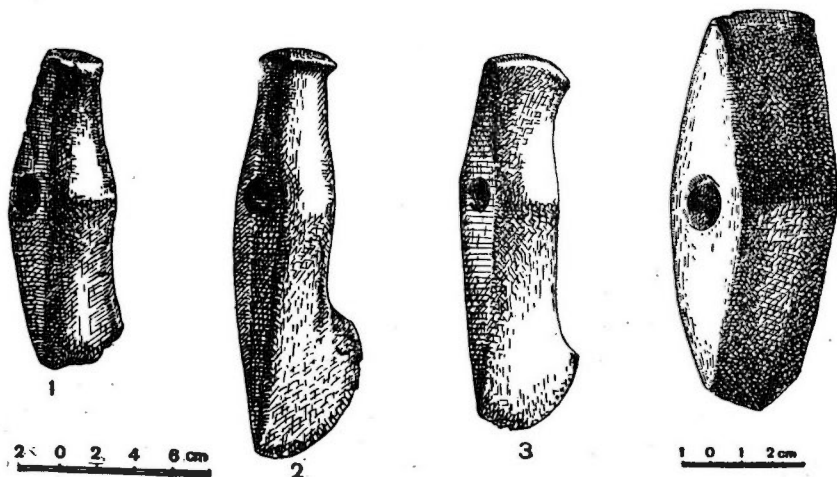
Ovalinių kirvukų ir pleiščių chronologija nėra visiškai aiški, jie paprastai priskiriami vadinamajai kampininei kultūrai ir galėtų būti datuojami ankstyvuoju neolitu.

Įtveriamieji kirviai skirstomi dar į siaurapentinius, plonapentinius ir storapentinius kirvius (30 pav.). Storapentiniai kirviai yra nepaprastai gero darbo, su puikiai nušlifuotu paviršiumi, o jų pentis, žiūrint iš viršaus, atrodo panaši į keturkampį ir yra beveik plokščia (30 pav., 2). Storapentiniai kirviai priskiriami vėlyvajam neolitui.

Ankstyvųjų įtveriamųjų kirvių grupei priskiriami ir vadinamieji apskritiniai smailapentiniai kirviai. Be to, įtveriamųjų kirvių grupei priklauso taip pat ir užgniauztartiniai akmeniniai kirvukai. Jų pentis būna

apvali ir įsmaugta. Tačiau jie jau vėlesnio laikotarpio ir labiau būdingi vakariniams Baltarusijos rajonams bei šiaurryčių Lenkijos sritims.

Didelę akmeninių kirvių grupę sudaro įvairūs kirviai su išgręžta skylė kotui (31 pav., 2, 3). Šitie su skylė kotui

32 pav. Laiviniai kovos kirviai:

1 — apvalinos penties; 2 — Faljanovo tipo; 3 — tiesianugaris (1, 3 — Belmontas, buv. Brėslaujos apskr., 2 — Rudnia, Vavėnos raj.)

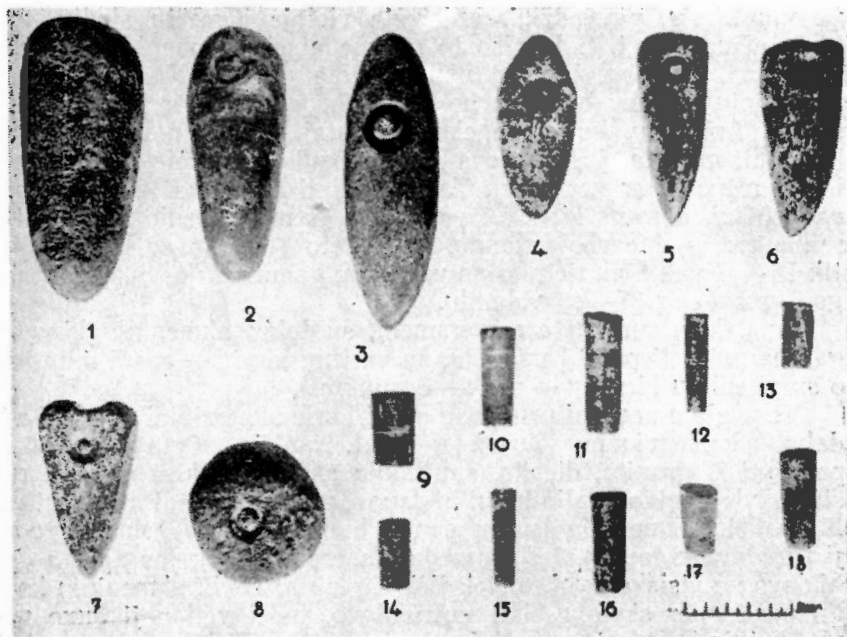
33 pav. Akmeninis dviašmenis kirvis (Belmontas, buv. Brėslaujos apskr.)

kirviai skirstomi į paprastus darbo kirvius, dviašmenius (33 pav.) ir laivinius kovos kirvius (32 pav.). Tačiau tos pagrindinės kirvių grupės dar skirstomos į pogrupius. Antai, paprastųjų su skylė kotui kirvių grupė skirstoma į kirvius su lygiagrečiais šonais ir apvalainos penties kirvius, kurių vienas šonas plokščias, kitas — labiau išgaubtas. Kirviai su lygiagrečiais šonais laikomi vietinio tipo įrankiais.

Dviašmeniai kirviai skirstomi į kirvius su bukais ašmenimis — plaktukus ir kirvius su aštriais ašmenimis (33 pav.).

Laivinių kovos kirvių taip pat yra keletas grupių (32 pav.), kurios sudaromos, atsižvelgiant į skirtingas šitų įrankių formas.

Seniausieji laiviniai kovos kirviai būna apvalainų formų, truputį išlenkti, ilga apvalia pentimi. Tokių kirvių ašmenys esti siauroki, truputį išlenkti ir nusileidę žemyn; skylė kotui išgręžta platesnėje kirvio dalyje, ties jo viduriu, truputį arčiau penties. Išilgai laivinio kovos kirvio nugarą dažniausiai eina siaura iškili gražiai padaryta juostelė, vadinamoji liejimo siūlė. Šitie kirviai pasižymi ne tik gražia forma, bet ir tobula šlifavimo bei gręžimo technika.

34 pav.

1-7 — nebaigti gręžti akmeniniai kirvukai; 8 — nebaigta gręžti akmeninė buožė; 9-18 — akmeninių kirvukų išgrąžos (radimo vietos įvairios)

Antrajai, vėlesnei laivinių kirvių grupei priskiriami pusiau apvalaus skersinio piūvio kirviai, kurie dar truputį išlenkti, bet jų nugarėlė jau yra plokščia (32 pav., 3). Laivinių kovos kirvių grupėje dar išsiskiria kirviai su žiedo pavidalo įmova aplink skylę ir kirviai su smarkiai į viršų užriestais ašmenimis. Pastarieji vadinami Fatjanovo tipo kirviais (32 pav., 2), pagal tyrinėto Fatjanovo kaimo kapinyno (netoli Jaroslavljo) pavadinimą. Ilgainiui laiviniai kovos kirviai plokštėjo ir trumpėjo. Jų nugarėlė būdavo daroma tiesesnė, o pentis vis dar likdavo apvali.

Akmeniniai kirviai būna įvairaus dydžio: vieni jų — nedideli, miniatiūriniai, kiti vidutinio didumo, dar kiti — nepaprastai masyviūs ir sunkūs. Kirvio dydžio bei formų nevienodumas priklausė greičiausiai nuo kirvio paskirties, t. y. nuo to, kuriems darbams atlikti šitoks įrankis būdavo numatomas, o taip pat nuo to, ar ilgai jis naudotas.

Lietuvoje rasta ir neužbaigtų gaminti akmeninių kirvių, pavyzdžiui, šiek tiek apdorotų akmens gabalų ar su nebaigtomis gręžti skylėmis kotui kirvių (34 pav.). Akmuo yra trapus, nuo stipresnio smūgio greit sudūžta, todėl mūsų laukuose buvo rasta ir įvairių kirvio dalių — ašmenų gabalų, penčių ir kt. Taip pat aptikta ir

taisyty kirvių, pavyzdžiui, antrinėje vietoje išgręžtų skylių, galštų ašmenų ir t. t. Iš viso to galima atsekti akmeninio kirvuko gaminimo procesą, įrankio panaudojimą darbui. Kad daugumas akmeninių kirvukų buvo darbo įrankiai, patvirtina ir įvairūs bandymai. Anksčiau, kol tokie eksperimentai nebuvo plačiau praktikuojami, manyta, jog akmens kirviui padirbti reikėjo daug laiko, ištisų mėnesių ar net metų. Tačiau atlikti bandymai parodė, kad, pavyzdžiui, akmens kirvukui pagaminti iš minkštesnio akmens — reikia tik 3—4 darbo valandų, o iš kieto (dioroto ar bazalto) — tik 15—17 val. Šiek tiek ilgiau užtrukta, gaminant kirvuką iš titnago — maždaug 35—40 valandų.

Pušį, kuri turi 25 cm skersmenį, su tokiu akmeniniu kirvuku galima nukirsti per 15 minučių, su variniu kirviu — per 5 minutes, o su plieniniu kirvuku — per 2—3 minutes¹.

Vėlyvajam neolitui priklauso ir kai kurie akmeniniai kapliai, dalis akmeninių buožių ir kt. įrankių. Kapliai būna padaryti iš granito, diorito, smiltainio akmens ir kitų akmens rūšių. Skylė šitokio kaplio kotui būdavo išgręžiama visai arti penties. Iš pradžių akmeninių kaplių pentis būdavo daroma smaili, todėl ji turėdavo išgaubtą, lėšio pavidalo skersinį piūvį; jos apačia dar būdavo ne visiškai lygi, o šiek tiek išgaubta. Tokių akmeninių kaplių pentis per skylę greitai nutrūkdavo, todėl vėliau ji buvo paplatinta ir pasidarė panaši į gyvatės galvą. Tačiau šitie kapliai priskiriami jau žalyario amžiui.

Gintaro panaudojimas

Neolito laikotarpiu jau būdavo apdirbamas ir gintaras. Neolitui priskiriamų gintaro dirbinių aptikta Juodkrantėje, Smiltinėje ir kitose Kuršių Neringos vietovėse, Klaipėdos uoste, Lužijos miške netoli Priekulės, Palangoje.

Patys geriausi yra Juodkrantės gintaro dirbiniai, rasti dar XIX a. viduryje, specialiomis kasimo mašinomis ieškant Kuršių marių dugne gintaro žaliavos pramonei. Iš marių dugno semiant smėlį ir jį sijojant semtuvu, buvo išžvejotas ir Juodkrantės gintaro dirbinių lobis. Visai galimas dalykas, kad akmens amžiuje šitose vietose dar tebebuvo krantas, kur neolito laikotarpiu gyveno žmonės, turėję gintaro apdirbimo dirbtuvę, kuri ilgainiui kartu su visa gyvenvieta nugrimzdo į vandenį. Tik dalis Juodkrantės gintaro dirbinių tepateko į muziejus, o kitą jų dalį išsidalijo darbininkai, firmos savininkai ir privatūs kolekcionieriai.

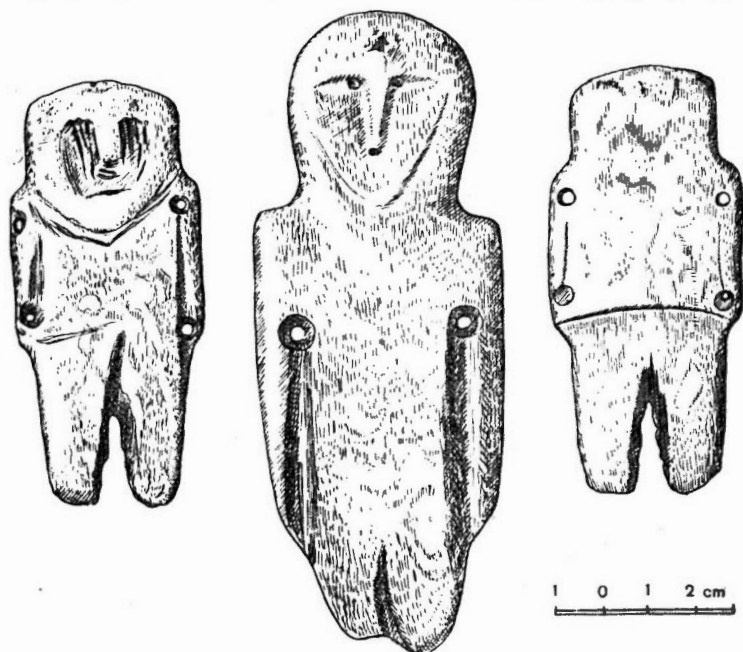
Juodkrantės gintaro kasyklų ir kitų buv. Rytprūsių vietovių gintaro dirbinius aprašė ir spaudoje paskelbė R. Klebsas². Iš R. Klebso aprašytųjų gintaro dirbinių panagrinėsime tik Juodkrantėje rastuosius, kurių yra apie 434 dirbinius³. Dalis šitų dirbinių yra visiškai užbaigti, o kita dalis (jų yra 54) — pragręžti, netaisyklingos formos gintaro gabaliukai, kuriuos galima laikyti karo-

¹ Zr. «Вестник мировой культуры», т. III, Москва, 1958, стр. 247.

² Zr. R. Klebs, Der Bernsteinschmuck der Steinzeit, Königsberg, 1882.

³ Zr. ten pat, 31—32 psl.

liais ar pakabučiais. Gana didelę dalį dirbinių sudaro gintaro tūtelės—cilindriniai karoliukai, kurių yra 81. Gausiai buvo rasta vadinamųjų V raidės pavidalo grėžimo gintaro sagų (net 82 radiniai), taip pat gintaro skritulėlių (60), grandelių—žiedų pavidalo dirbinių (10), akmeninių kirvių pavidalo kabučių (80), gyvulių

35 pav. Gintarinės žmonių figūrėlės (Juodkrantė, Kuršių Neringa)

figūrėlių (3), žmonių figūrėlių (5) ir kt. dirbinių. Visa tai rodo, kad Juodkrantėje gintaro dirbiniai buvo plačiai naudojami.

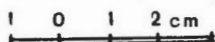
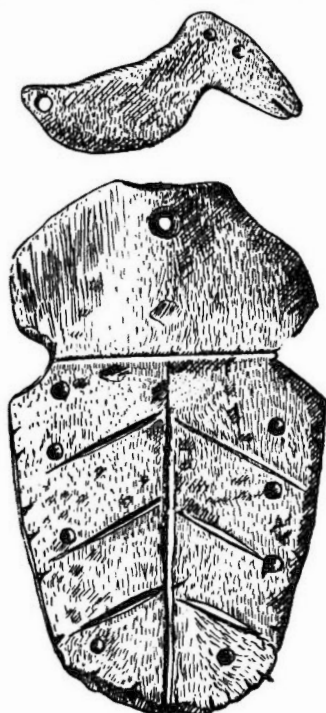
Apdorojami gintaro gabalai būdavo šlifuojami bei išgrąžomi specialiais titnago ar kaulo grąžteliais. Daugelis gintaro sagų ir kabučių išornamentuoti apskritomis duobutėmis, kurios išdėstytos atitinkamomis linijomis ar linijų grupėmis, sudarančiomis geometrinį ornamentą (36, 37 pav.). Kai kurios tų duobučių padarytos labai plonu, kitos — storesniu grąžteliu.

Visiškai kitaip išornamentuotas vienas skydo pavidalo, gana didelių matų kabutis (36 pav.)¹, kurio kampuotame gale yra išgrėžta skylutė. Sio kabučio liemens pakraščiai papuošti įstrižai įpautais grioveliais, o išorinis jo paviršius, ties pakraščiais, išornamentuotas gilokomis apskritomis duobutėmis. Išilgai kabučio liemenį, per jo vidurį, išrėžtas gilokas griovelis. Nuo šio griovelio, įstrižai į šonus, eina po 3 tokius pat griovelius. Tuo būdu

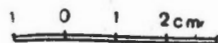
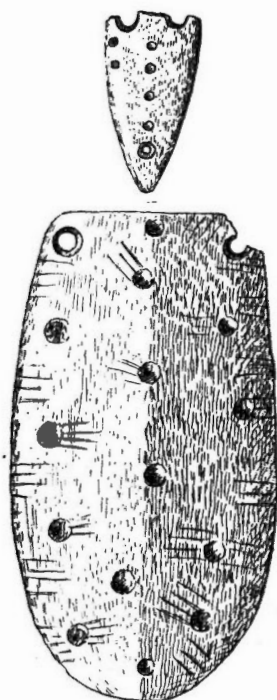
¹ Zr. R. Klebs, Beitrage zur Naturkunde Preussens, Königsberg, 1884, S. 5, Tfl. VII : I.

čia matome tarsi schematiškai nupieštą eglę. Šis kabutis greičiausiai vaizdavo didelį karkvabalį arba kurį nors kitą vabalą.

Iš Juodkrantės dirbinių ypatingo dėmesio archeologinėje literatūroje susilaukė gintarinės žmonių ir gyvulių figūrėlės (35, 36 pav.). Juodkrantės žmonių figūrėlės šiek tiek

36 pav. Gintarinė gyvulio galvutė (viršuje), gintarinis stilizuotas vabalas (Juodkrantė, Kuršių Neringa)

37 pav. Įvairūs gintariniai ornamentuoti kabučiai (Juodkrantė, Kuršių Neringa)

skiriasi vienos nuo kitų. Viena jų yra padaryta iš didoko plokščio gintaro gabalo. Žmogus čia vaizduojamas labai schematiškai: kelias įrėžtais grioveliais figūrėlės veidas atskirtas nuo liemens; jo veide lankelio pavidalo pagilinimu išryškinta iškilis nosis, įstrižu grioveliu pabrėžta burna. Kiek gilesniais bei ilgesniais grioveliais nuo figūrėlės liemens atskirtos rankos, o jos kojos perskirtos perpiova. Skersiniu brūkšneliu dešinėje figūrėlės pusėje pažymėta vieta, kur pasibaigia jos liemuo, o jos nugaros pusėje rankos ir liemuo taip pat atskirti grioveliais. Vietoj figūrėlės pečių ir rankų plaštakų kiaurai išgręžtos skylutės.

Antroji gintaro figūrėlė vaizduoja tik žmogaus galvą ir dalį jo liemens. Galvos forma — apvalesnė, nosis iškili, žandai pagilinti, veido bruožai pateikiami bareljefiškai. Figūrėlės liemuo — įsmaugtas, nes tikriausiai ja vaizduojama moteris.

Gana įdomiai padaryta trečioji figūrėlė, kuria žmogus pavaizduotas panašus į tupinčią pelėdą. Žandai pagilinti ir plokšti, rankos nuo liemens atskirtos pailgomis kiauromis išpiovomis.

Ketvirtoji figūrėlė yra didžiausia ir stilingiausia, padaryta iš didelio paplokščio gintaro gabalo. Visas figūrėlės paviršius gražiai nulygintas — nuglūdintas. Jos galva gražiai apvali ir aukštai iškyla virš gražiai išryškintų pečių. Kaklas platokas ir truputį įsmaugtas. Veidas iškyla į priekį gana stilingu trikampiū, todėl barzda smailoka. Akys pavaizduotos išgręžtomis duobutėmis ir į šonus einančiais neaštriais pagilinimais. Prie šonų ištiestos figūrėlės rankos nuo liemens atskirtos platokais pagilinimais. Kojos perskirtos gana giliu pleišto formos pagiliniu, bet čia pavaizduota tik nežymi jų dalis. Pažastyse išgręžtos dvigubo konuso pavidalo skylutės. Kaktoje matyti netaisyklingas pagilinimas — natūrali gintaro duobelė.

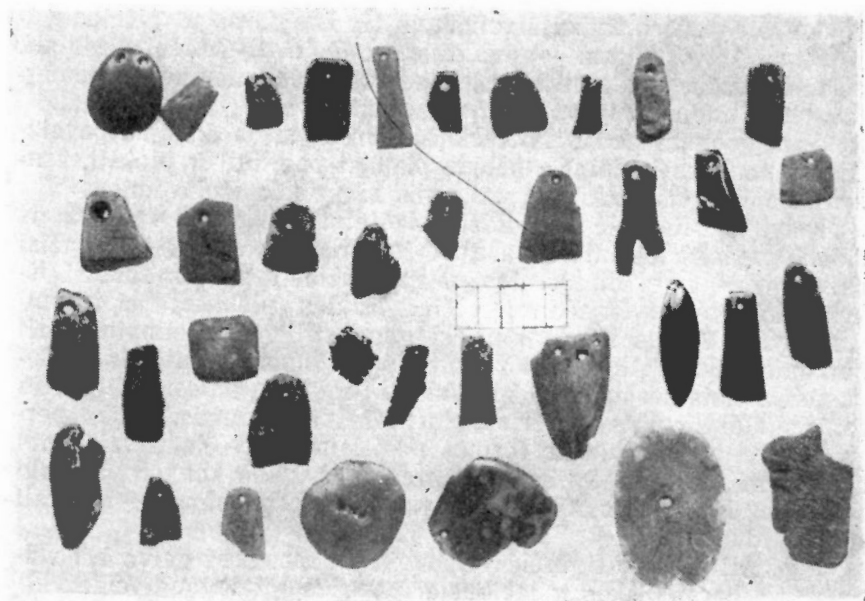
Penktoji gintaro figūrėlė vaizduoja tik žmogaus galvą bei veidą, kuris bareljefiškas ir labiausiai panašus į žmogaus veidą.

Panašių figūrėlių Kuršių Neringoje rasta ir daugiau. Ypač įdomi antroje XIX amžiaus pusėje šiek tiek į pietus nuo Nidos, neolitinėje gyvenvietėje, drauge su akmeniniais kirviais ir ornamentuotų puodų šukėmis aptikta gintarinė žmogaus figūrėlė. Techniniu atžvilgiu ji padaryta panašiai kaip ir jau aprašyta pirmoji figūrėlė, tik yra žymiai mažesnė ir turi savitų elementų. Nidoje rastosios figūrėlės labiausiai užakcentuota galva, todėl ji iš visų Kuršių Neringoje aptiktųjų figūrėlių yra labiausiai panaši į žmogų. Vaizduojamojo žmogelio veidas — pailgas, nosis atsikišusi į priekį, akys ir burna išryškintos gražiais pagilinimais. Jo pečiai siauri, apvalūs ir nuolaidūs, o liemuo gana plokščias. Rankos grioveliais atskirtos nuo liemens. Dešiniajame figūrėlės liemens šone, ne vienoje linijoje, išgręžtos trys skylutės. Tokios pat skylutės išgręžtos ir kairiajame jos šone. Figūrėlės dalis per skylutes dar senovėje nulūžusi.

Juodkrantės gintaro dirbinių tarpe aptikta ir kažkokio gyvulio figūrėlės dalis: išlikusi tik galva su ilgu kaklu (36 pav., viršuje), todėl sunku beatpažinti, koks gyvulys čia norėta pavaizduoti — briedis, avis, arklys ar šuo.

Be aprašytųjų Juodkrantės gintaro dirbinių, tenka trumpai suminėti Palangos pajūryje, gintaro žaliavos beieškant, aptiktus 153 gintaro dirbinius (38, 39 pav.), kurių tiksli radimo vieta nežinoma. Formų ir technikos atžvilgiu daugumas šitų Palangos dirbinių yra visiškai analogiški Juodkrantės gintaro dirbiniams¹. Drauge su tais dirbiniais buvo rasta tūtelinių karolių, sagų su

¹ Zr. „Gimtasai kraštas“, 1937, Nr. 1(13), 46—56 psl.

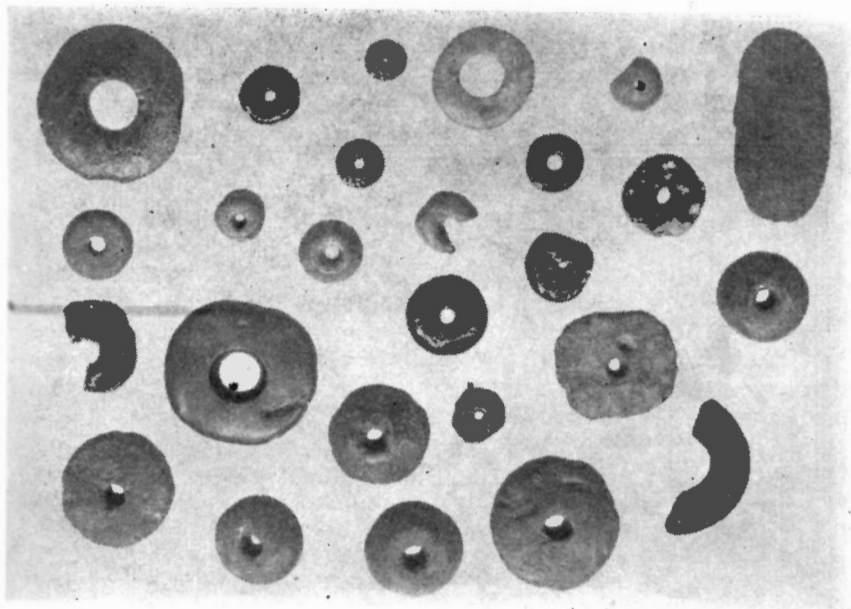
38 pav. Įvairūs gintariniai kabučiai, sagos ir kt. (Palanga)

V raidės pavidalo pragręžtomis skylutėmis, kabučių ir kt. dirbinių (38, 39 pav.). Dalis šitų Palangos dirbinių taip pat buvo papuošti taškais, duobutėmis ar įrėžtais brūkšneliais. Vienas tų dirbinių primena schematiškai pavaizduotą žmogų. Viršutiniame figūrėlės gintaro gale išgręžta skylutė, jos apvalus liemuo truputį įsmaugtas, kojos atskirtos viena nuo kitos perpiova. Viena šitos žmogaus figūrėlės koja nulūžusi.

Už Lietuvos ribų gintaro ir gintaro dirbinių surasta Latvijos, Estijos ir Baltarusijos teritorijose bei buvusioje Naugardo gubernijoje (Končianskoje). Tai rodo, kad gintaras ir gintaro dirbiniai neolito laikotarpiu jau buvo paplitę dideliuose TSRS teritorijos miškingosios zonos plotuose.

**Duobėtoji-
dantytoji
keramika**

Apžvelgę pačius būdingiausias naujojo akmens amžiaus dirbinius, matome, kad neolito kultūra yra buvusi gana įvairi ir kad turimi to laikotarpio archeologiniai duomenys padeda aiškiau įžvelgti ano meto Lietuvos teritorijos gyventojų medžiaginę kultūrą, jų ūkio formą, gyvenimo būdą ir iš dalies net jų ideologiją. Dalį tos medžiaginės kultūros elementų galima gana lengvai priskirti čia labiau pasireiškusioms kultūrinėms grupėms, bet kitos dalies dėl sistemingų tyrinėjimų trūkumo dar neįmanoma įterpti į jokių kultūrų rėmus. Sie sunkumai iškyla dar ir dėl to, kad daliai neolito archeologinės medžiagos iki šiol dar nenusakoma tikslesnė chronologija.

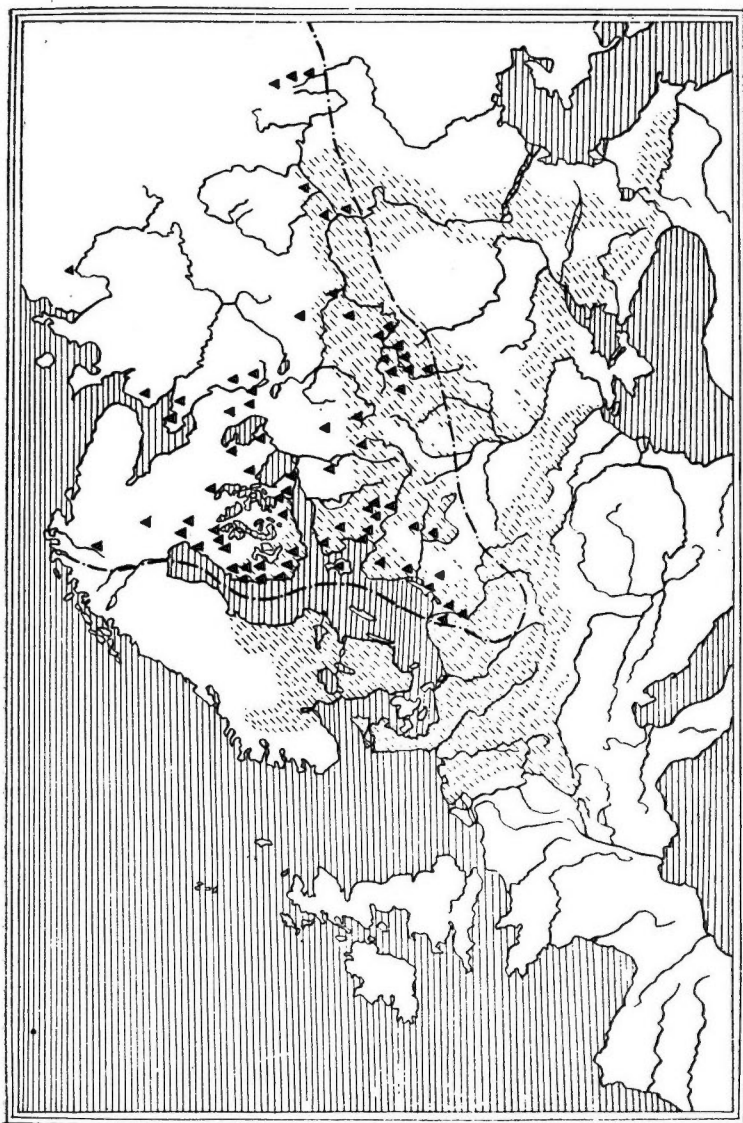
39 pav. Įvairūs gintaro dirbiniai (Palaūga)

Bent dalis Lietuvos senovinėse gyvenvietėse aptiktos keramikos priskirtina neolito laikotarpiui. Tačiau molio dirbinių tyrinėtose gyvenvietėse surasta labai nedaug, todėl ir negalima jų aiškiai apibūdinti. Žymiai gauseni yra Kuršių Neringos¹ keramikos dirbiniai, kurie daugiau pažįstami vien iš literatūros, todėl taip pat nėra jokios galimybės juos susieti su kitos archeologinės medžiagos kompleksais. Taigi, atsižvelgiant į tai, kas pasakyta, apie neolito laikotarpio keramiką sunku kalbėti. Vieną ką tegalima pasakyti, kad Lietuvoje yra rasta duobėtosios-dantytosios, arba šukinės, ir virvelinės keramikos. Paprastai Rytų Europos miškingosios zonos neolitas apžvelgiamas atskiromis didžiulėmis sritimis ir kultūromis, turinčiomis gausius pavadinimus pagal savo geografinę padėtį, keramikos pavidalą ir jos ornamentą. Pavyzdžiui, neolito laikotarpio Pabaltijo, Suomijos ir kaimyninių rytinių teritorijų iki Ladogos ir Ilmenio ežero kultūros apžvelgiamos sujungtos į vieną bendrą tipiską duobėtosios-dantytosios keramikos kultūrą (40 pav.)². Ši kultūra ryškiau yra apčiuopiama jau III tūkstantmečio pr. m. e. viduryje, todėl kai kurie archeologai ir neolitą Pabaltijyje nori pradėti tik nuo 2500 m. pr. m. e.

Seniausioji Rytų Pabaltijo keramika yra duobėtoji-dantytoji, arba šukinė. Tokį vardą ji gavo pagal būdingą duobu-

¹ Zr. W. Gaerte, *Steinzeitliche Keramik Ostpreussens*, Königsberg, 1927.

² Zr. «Вопросы этнической истории эстонского народа», стр. 61, 155 и др.

40 pav. Duobėtosios-dantytosios (▲), virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių (///) kultūrų paplitimas Europoje

tės ir dantyto spaudo ornamentą, išdėstytą visame puodo paviršiuje arba tik viršutinėje jo dalyje. Pats ornamentas būdavo išdėstomas eilėmis: eilė duobučių, eilė dantukų. Jeigu duobutės būna maždaug vienodo dydžio, tai dantukų spaudas esti smulkesnis, keturkampio ar trikampio pavidalo. Be to, šitokių puodų angos pakraštėlis būdavo dar puošiamas, sugnaibant arba nagu įspaudžiant ruoželius.

Duobėtosios-dantytosios keramikos puodai didoki, plačiomis angomis, stromis sienelėmis ir smailiadugniai. Šitų prastos kokybės indų molyje primaišyta žvyro, grūstų sraigių kiautelių ar ko kito. Duobėtoji-dantytoji keramika yra būdingiausia TSRS teritorijos miškingosios zonos neolito laikotarpio gyvenvietėms, išsidėsčiusioms arti vandenų, nes ano meto pagrindinis gyventojų verslas buvo medžioklė, žvejyba ir augalinio maisto rinkimas.

Duobėtosios-dantytosios keramikos kultūros liekanų aptinkama dideliuose šiaurričių Europos plotuose (40 pav.). Ši kultūra pasirodė greičiausiai dar IV tūkst. pr. m. e., o Rytų Europos miškingojoje zonoje ji klestėjo ir žalvario amžiuje. Mūsų kaimynystėje duobėtosios-dantytosios keramikos surasta Serovo vietovėje (buv. Cedmaras, dab. Kaliningrado sritis). Panaudojant žiedadulkių analizės būdą, ši kultūra datuojama 3600 m. pr. m. e.¹

Rytų Pabaltijui yra būdinga vadinamoji tipiška duobėtoji-dantytoji keramika. Jos liekanų randama Suomijoje, Estijoje, Latvijoje, dab. Kaliningrado srities teritorijoje ir Šiaurės Lenkijoje. II tūkst. pr. m. e. pradžioje tipišką duobėtąją-dantytąją keramiką pakeitė vadinamoji vėlyvoji duobėtoji-dantytoji keramika², o vėliau — ir kitos keramikos.

Kadangi duobėtoji-dantytoji keramika buvo paplitusi dideliuose plotuose ir yra skiriamos atskiros jos grupės, tai manoma, kad ją paliko įvairios etninės gentys. Archeologai, kalbininkai ir kitų mokslų atstovai yra linkę manyti, kad šiai kultūrai Rytų Pabaltijyje atstovavo suomių-ugrų kalbinės grupės protėviai³.

Kai dėl Lietuvos, tai šį klausimą reikia laikyti dar neišspręstu. Visų pirma duobėtosios-dantytosios keramikos liekanų Lietuvoje surasta labai nedaug. Be to, Kuršių Neringoje, Versminio upelio gyvenvietėje ir kt. aptiktos duobėtosios-dantytosios keramikos liekanos turi savitesnį atspalvį ir yra vėlyvos, chronologiškai jos priklauso greičiausiai eneolitui ar net ir žalvario amžiui. Visai galimas dalykas, kad Lietuvos teritorijos duobėtoji-dantytoji keramika priklauso vadinamajai Dniepro—Elbės šukinės keramikos kultūrai, paplitusiai Lenkijoje, iki Elbės upės vakaruose, Polesėje ir Desnos upės baseine rytuose⁴.

¹ Zr. „Altpreussen“, Jhrg. 3, S. 86—87, 1933; „Prussia“, Bd. 33, H. I, 1939, S. 100—109, 135.

² Zr. «Вопросы этнической истории эстонского народа», стр. 152—158 и т. д.

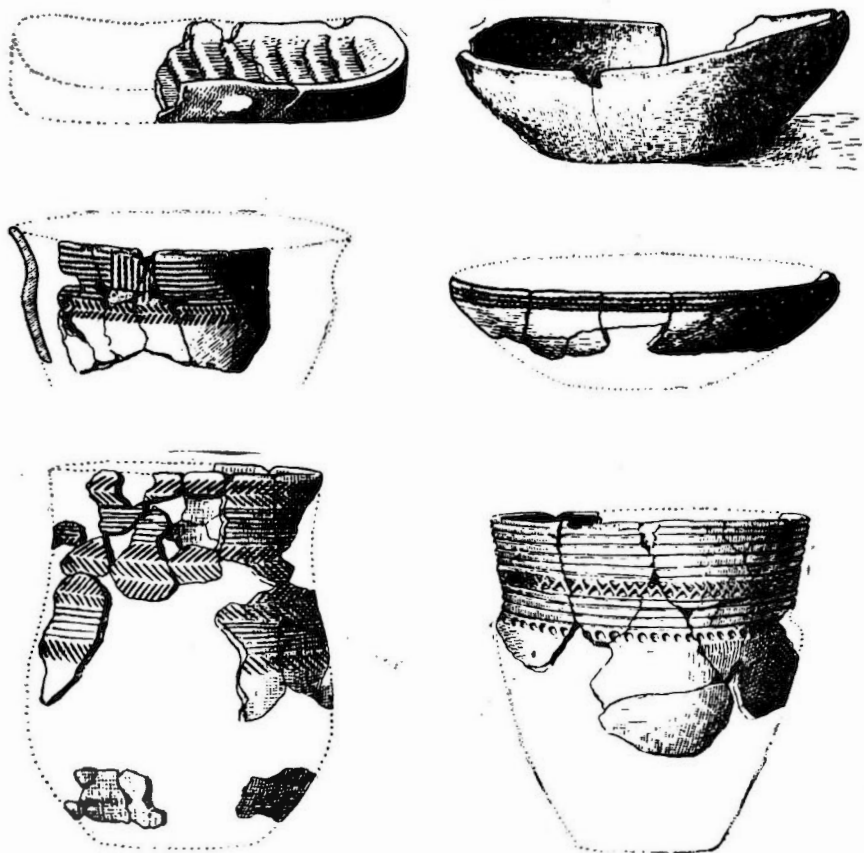
³ Zr. ten pat, 61 psl.

⁴ Zr. A. G a r d a w s k i, Zagadnienie kultury, „ceramiki grzebykowej“ w Polsce.—„Wiadomości Archeologiczne“, t. XXV, zes. 4, Warszawa, 1958, str. 289.

**Virvelinės
keramikos
ir laivinių
kovos kirvių
kultūra**

III tūkst. pabaigoje ir II tūkst. pradžioje pr. m. e. Vidurio ir Rytų Europoje pasirodo naujos kultūros gentys, kurių pagrindinis verslas buvo gyvulininkystė. Jos taip pat vertėsi ir primityvia žemdirbyste. Šitos gentys paliko virvelinės keramikos, laivinių kovos kirvių ir pavienių kapų kultūrą (40 pav.), kuri tokį pavadinimą gavo pagal virvelinį ornamentą, įspaustą puodo paviršiuje, o kartais ir jo viduje, ir pagal laivelio pavidalo akmeninį kirvį. Tokios keramikos ir tokių kirvių yra surasta ir Lietuvoje.

Nuo anksčiau aprašytos duobėtosios-dantytosios keramikos indų virvelinio ornamentu puodai skiriasi savo forma, papuošimu, molio kokybe bei kitomis žymėmis. Virvelinės keramikos kultūros žmonės lipidė jau geresnės kokybės ir įvairesnių formų puodus (41, 42, 43 pav.). Jų pagaminti indai buvo plokščiadugniai, geriau išdeginti, todėl žymiai atsparesni ir tvirtesni. Šių indų molis būna

41 pav. Virvelinės keramikos dubenėliai ir puodai (Kuršių Neringa)

rusvos spalvos ar šviesiai gelsvo atspalvio, jis riebesnis, jame mažiau žvyro priemaišų, todėl pačių puodų sienelės gana plonos. Susidurta ir su dideliais puodais, turinčiais žemą kaklelį, gražių formų taurėmis, apskritais ar pailgais dubenėliais ir kt. molio dirbiniais. Kai kurie puodai turi nedideles storokas ąseles arba

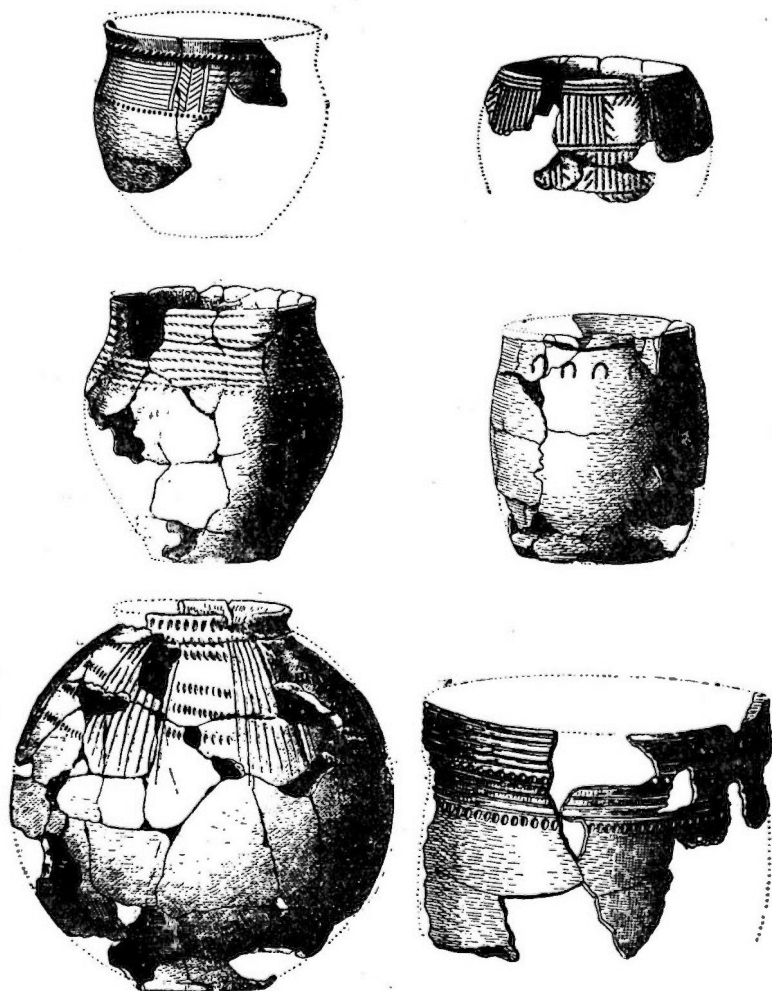
42 pav. Virvelinės keramikos puodų šukės (Kuršių Neringa)

vietoj tų ąselių prilipdytus atsikišimus. Būdinga virvelinio ornamanto puodų žyme tenka laikyti platokus jų dugnus (42 pav.), smarkų paties indo išpūtimą bei apvalumą dugno link. Tokių puodų sienelės iš profilio primena didžiąją raidę S.

Virvelinis ornamentas dažniausiai būdavo įspaudžiamas lygia-grečiomis linijomis puodo kakle (43 pav.). Kartais toks ornamentas gali būti įspaustas ir indo kaklo vidaus pusėje. Virvelinis ornamentas puodo paviršiuje būdavo grupuojamas juostomis ar

kokiomis nors geometrinėmis figūromis — trikampaiais, puslankiais ir kt. Be įprastinio virvelinio ornamento, labai dažnai ant neolito laikotarpio indų aptinkama eglutės, duobutės, iš brūkšnių sudarytos juostos bei kitokie raštai (41, 42, 43 pav.).

Virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūra Lietuvoje datuojama II tūkstantmečio pr. m. e. pradžia. Ji atpažįstama pagal pavienius senovinių gyvenviečių dirbinius ir kapus. Šios kultūros liekanų, ypač jai priskirtinų gyvenviečių, daugiau buvo aptikta kaimyninėje Kaliningrado srities teritorijoje, Latvijos ir Estijos teritorijose.

43 pav. Virvelinės keramikos puodai (Kuršių Neringa)

Virvelinės keramikos šukių Lietuvoje rasta nedaug, be to, gražiausi šios rūšies puodų pavyzdžiai yra iš Kuršių Neringos, kur susidurta net su juosvos spalvos, storokomis virvelinės keramikos šukėmis (41, 42, 43 pav.). Virvelinės keramikos šukių aptikta taip pat Veršvų, Eigulių-Kalmiečių, Radikių, Lapių ir Laumėnų neolito laikotarpio gyvenvietėse. Visos tos vietovės yra arti Kauno. Virvelinės keramikos liekanų rasta taip pat senovinėse Kašėtų ir Grybašos gyvenvietėse (Varėnos raj.). Pavienių virvelinės keramikos puodų šukių aptikta Kapitoniškėse (prie Rumšiškių), 1953—1954 metais čia tyrinėjant pilkapyną. 1959 m. virvelinės keramikos liekanų surasta Dubičiuose (Varėnos raj.)¹.

Laivinių kovos kirvių Lietuvoje surinkta apie 112 (46 pav.). Jų daugiau aptikta Žemaitijoje, negu rytiniuose Lietuvos rajonuose.

Be to, laivinių kovos kirvių kultūrai priskiriami ir titnaginiai, gražiai nušlifuoti, storapenčiai kirviai, titnaginiai durklai, akmeniniai kapliai, didelė dalis paprastų akmeninių darbo kirvių, titnaginiai, širdies pavidalo strėlių antgaliai ir kt.

Gyvulininkystės ir žemdirbystės pradžią

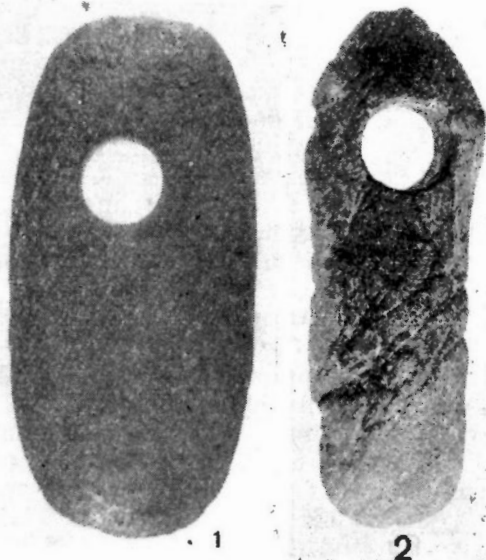
Laiviniai kovos kirviai atsirado, iškilus reikalui apsaugoti turimą turtą, ypač gyvulių bandą, nes laivinių kovos kirvių kultūros žmonės jau vertėsi gyvulininkyste. Ir reikia pasakyti, kad gyvulininkystė šios kultūros atstovų ekonominiame gyvenime suvaidino svarbų vaidmenį. Aptariamąsios kultūros gyvenvietėse buvo aptikta naminių gyvulių kaulų: be anksčiau prisijaukinto šuns, to meto gyventojai jau turėjo karvę, ožką, avį ir kiaulę, nors vyravo stambieji raguočiai. Tiems gyvulių augintojams jau teko rūpintis ganyklomis, pašaro paruošimu žiemai, būstais gyvuliams ir t. t.

Laivinių kovos kirvių kultūros gyventojai, turėdami naminių gyvulių, jau vertėsi ir žemdirbyste. Apie tai byloja taip pat virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros gyvenviečių topografija. Jeigu duobėtosios-dantytosios keramikos kultūros gyvenvietės aptinkamos išimtinai prie vandens ar arti vandens, tai virvelinės keramikos kultūros gyvenvietės jau išsidėsčiusios derlingose žemėse, ganykloms ir žemdirbystei tinkamuose plotuose. Žemdirbystė tuomet dar tebėra pagalbinio pobūdžio, žemė apdirbama dar nedideliais ploteliais. Apskritai būdavo pasirenkama lengvesnė žemė, kad ją moterys galėtų apdirbti kapliais.

Taigi seniausias žemdirbystės įrankis yra buvęs kaplys (44, 65 pav.), dėl to ir seniausioji žemdirbystės forma vadinama kapline žemdirbyste. Kad dirbamosios žemės plotai tikriausiai būdavo nedideli, tai ši pirminė žemdirbystė dažnai dar vadinama ir daržine žemdirbyste. Kaplius žemdirbiai pasidirbdavo iš akmens, kaulo bei rago, o, gal būt, būdavo ir medinių kaplių, kurie iki mūsų laikų nėra išlikę. Medinių kaplių terasta kaimyniniame Kurše, Sarnato durpyne, netoli Liepojos².

¹ 1959 m. tyrinėjo LTSR MA Istorijos institutas.

² Зр. Л. В. Ванкина, Раскопки в Сarnате в 1955—1956 гг. — «Советская археология», № 3, Москва, 1958, стр. 180—183.

44 pav. Akmeniniai kapliai
(1 — Kapsuko raj.; 2 — Kalnųjai, Raseinių raj.)

Apie tai, jog neolito laikotarpiu žmonės veržėsi ir žemdirbyste, byloja taip pat atrandami akmeniniai trintuvai, akmeninės trinamosios girtos ir net tuomet kultivuotų javų grūdų liekanos. Šituo laikotarpiu turėjo būti vartojamas ir medinis piautuvus su titnaginėmis skeveldromis vietoj ašmenų. Tokius piautuvus turėjo anuomet gyvenę TSRS teritorijos pietuose tripoljiečiai.

Apie tai, jog Lietuvos teritorijos žemdirbiai augino kviečius, miežius ir soras, pasakoja Kuršių Neringoje, Samantonyse (prie Vep-

rių) ir kitose mūsų respublikos vietovėse aptiktos puodų šukės su grūdų įspaudomis. Mat, lipdant puodus, atskiri grūdai patekdavo į molį, o kai tokį indą degindavo, tai grūdas sudegdavo, palikdamas indo sienelės molyje tuščią vietą. Į tokias grūdvietses įpylus vaško, gipso ar kitokios panašios medžiagos, galima atpažinti buvusius grūdus. Taip Kuršių Neringoje rastose puodų šukėse aptiktos kviečių grūdvietsės, o Samantonyse — miežių grūdų pėdsakai.

Kad neolito laikotarpiu Europoje buvo auginami kviečiai, miežiai ir sora, sužinome iš vadinamųjų kalstinių sodybų.

Virvelinės keramikos kultūros žmonės turėjo gyventi nedidelėmis bendruomenėmis, nes didesnės apimties senovinių gyvenviečių neaptikta. Matyti, šitokiose gyvenvietėse nebuvo susidaręs žymesnis kultūrinis sluoksnis, todėl archeologai dar neturi pilnesnių duomenų apie to meto gyventojų turėtus gyvenamuosius namus ir ūkinius pastatus. Tik remiantis Pamario srityje (Žucevas) ir dabartinėje Kaliningrado srityje (Vykliuizentalis ir Sukazė (Succase))¹ tyrinėtomis gyvenvietėmis, galima tvirtinti, kad šitokie pastatai būdavo antžeminiai, mediniai, keturkampiai ir turėdavo atvirus, iš akmenų sukrautus židinius. Paprastai tokie židiniai aptinkami arti vienas kito. Kaliningrado srities teritorijoje (Serove (buv. Cedmar) ir Vykliuizentalyje) aptiktose neolito gyvenvietėse

¹ Zr. Friedrich Schlette, Die ältesten Haus- und Siedlungsformen des Menschen.—„Etnografisch-archäologische Forschungen“, Berlin, 1958, S. 5.

susidurta ir su paprastais židiniai, kurie buvo negilios, degėsių pripildytos duobės, išgrįstos elipsės pavidalo akmenų vainikais.

Tai, jog būta antžeminių pastatų su stogu, patvirtina taip pat ir kalbos duomenys: lietuviški žodžiai „klėtis“, „stogas“, „namas“ yra labai senos kilmės, greičiausiai siekia neolito laikus. Lietuvių „kaimas“, senųjų prūsų „Caimis“, graikų „kome“, gotų „haims“ byloja apie seniausius laikus.

Vėlyvojo neolito kapai ir tikėjimai Kaip tyrinėjimai parodė, virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros žmonės savo mirusiuosius laidodavo pavienėse duobėse. Kape mirusysis dažniausiai būdavo guldomas ant dešiniojo šono, o viena jo ranka padedama po galva arba netoli jos. Aptikta kapų, kur griaučiai guli pritrauktai prie krūtinės keliais. Kai kuriuose kapuose mirusieji paguldyti aukštiełninki.

Paprastai mirusiajam į kapą būdavo dedama kai kurių dirbinių. Jo galvos ir peties srityje dažnai aptinkamas padėtas laivinis kovos kirvis. Kapuose randama taip pat puodų šukių, titnago dirbinių, kaulinių įrankių ir naminių gyvulių kaulų. Kadangi mirusieji būdavo laidojami negiliose duobėse, tai manoma, kad daugumas laivinių kovos kirvių, rastų Lietuvoje, yra kilę iš tokių buvusių pavienių kapų. Lietuvoje pavieniai kapai buvo aptikti Grinkiškyje (Kėdainių raj.), Kurmaičiuose (Kretingos raj.), Lankupėnuose (Klaipėdos raj.) ir Kuršių Neringoje. Šių vietovių pavieniuose kapuose, prie griaučių, buvo rasti padėti po vieną akmeniniai laiviniai kovos kirviai, bet kurioje padėtyje gulėjo griaučiai, aptikti Grinkiškio ir Kurmaičių kapuose, radėjai negalėjo nustatyti. Žinoma tik tai, kad Lankupėnų kape mirusysis gulėjo ant nugaros, ištiestomis kojomis, jam prie peties buvo padėtas akmeninis laivinis kovos kirvis.

Siek tiek daugiau esame informuoti apie kapus, surastus Kuršių Neringoje. A. Becenbergeris prie Juodkrantės, netoli neolitinės gyvenvietės, buvusio miško sluoksnyje, iškasė blogai išsilaikčiusius žmogaus kaulus¹. Jis nustatė, kad mirusysis gulėjo ant dešiniojo šono, sulenktomis bei prie krūtinės pritrauktomis kojomis ir pietų link pakreipta galva. Priešais mirusiojo veidą gulėjo akmeninis kirvis ir puodo šukė. Nuo šių griaučių, 130 cm atstumu, buvo aptiktas antras kapas, tik pastarojo kaukolė gulėjusi ant kairiosios pusės. Kape rastas akmeninis įteriamasis (be skylės kotui) kirvis ir puodo šukė. Iš viso Juodkrantėje susidurta su 4 neolitiniiais kapais. Kiti neolitiniai palaidojimai aptikti prie Pilkapių, Rasytės ir Polesko (Labguvos). (Labguvos apylinkėse rasta net 5 neolitiniai kapai.) Daugiau šio laikotarpio kapų aptikta, tyrinėjant archeologinius paminklus Estijoje ir kituose kaimyniniuose kraštuose. Lenkijoje neolitinių kapų yra iširta net keli šimtai.

¹ Žr. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia“, H. 18, S. 36—43; H. 21, S. 325; C. Engel, Vorgeschichte der Altpreussischen Stämme, Königsberg, 1935, S. 324, Til. 27 g.

Archeologiniai laidojimo paminklai įgalina kai ką pasakyti ir apie to meto žmonių tikėjimus. Neolito laikotarpio žmonės, dar labai priklausydami nuo gamtos ir nesuprasdami jos reiškinių, bijojo ir garbino tuos reiškinius. Dėl labai silpno gamybinių jėgų išsivystymo žmogus buvo bejėgis kovoje su gamtos reiškiniais. Tuo būdu susidarė tikėjimas, kurį pagimdė gamtos baime, jos jėgų nepažinimas. Žmogus, nesuprasdamas tokių prieštaringų gamtos ir visuomeninio gyvenimo reiškinių, kaip giedra ar audra, gimimas ar mirtis, badas ar medžioklės laimikis, sveikata ar liga, laimė ar nelaimė ir kt., juos sudvasino, sukūrė fantastines blogąsias bei gerąsias dvasias. Vadinasi, aiškinant gamtos ir visuomenės gyvenimo reiškinius, leistas į magiją bei burtus. Be to, magija bei burtai turėjo reikšmės, pasiruošiant medžioklei ir žvejybai.

Tuo metu turėjo būti praktikuojamas ir vadinamasis protėvių kultas, kuris pasireiškė tuo, kad gyvieji stengdavosi palaikyti ryšius su giminės mirusiais, tikėdamiesi jų pagalbos. Su protėvių kultu sietinos ir gintarinės žmonių figūrėlės, rastos Juodkrantėje. Tose figūrėlėse išgręžtos skylutės rodo, kad jos kuriuo nors būdu būdavo nešiojamos kaip amuletai. Tokie amuletai turėję „apsaugoti“ žmogų nuo blogybių, „padėti“ medžioklėje, nelaimėje ir kt. Jų daug aptinkame vėlyvesniuosiuose kapinyuose.

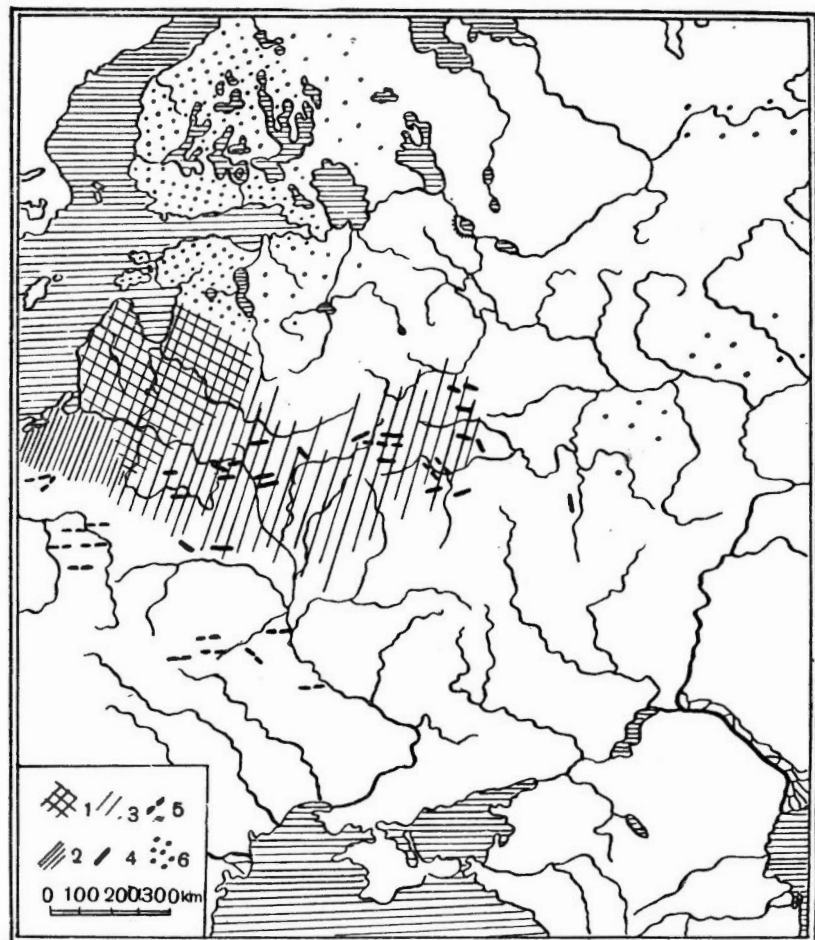
**Virvelinės
keramikos
kultūros žmonių
etninis klausimas**

Laivinių kovos kirvių kultūros yra gausokos ir įvairios¹, tačiau etninis jų priklausomumas nėra galutinai išaiškintas. II tūkstantmečio pr. m. e. pradžioje šios kultūros išplito dideliuose Vakarų ir Rytų Europos plotuose: nuo Volgos vidurupio rytuose iki Reino ir Jutlandijos pusiasalio vakaruose (47 pav.). Europos pietuose ši kultūra pasiekė Kijevo sritį, šiaurėje — Botnijos įlanką. Spartus laivinių kovos kirvių kultūros išplitimas dideliuose Europos plotuose aiškinamas naujų ūkio formų, kaip žemdirbystės, gyvulininkystės, metalurgijos, mainų ir kt., išaugimu. Išsivysčius šioms naujoms ūkio formoms, žymiai pagausėja gyventojų, ir atsiranda nauji socialiniai bei visuomeniniai santykiai. Vyksta didelis genčių kilnojimasis, jos kovoja už geresnes ganyklas. Gilėja prieštaravimai tarp genčių, kurios vertėsi ganomąja gyvulininkyste, ir genčių, kurių pagrindinis užsiėmimas jau buvo žemdirbystė ir gyvulininkystė. Kilnojantis to meto gyventojams, išryškėja skirtingi etniniai masyvai, kurie vėliau, bronzos ir ankstyvuojų geležies amžiumi, jau sudaro pagrindinius etninius junginius, vėliau aprašytus rašytiniuose šaltiniuose. Kadangi būta genčių judėjimo, tai manoma, jog laivinių kovos kirvių kultūros žmonės į šiaurinę Europą ir Pabaltijį yra atėję iš kitur. Šios kultūros centras dar nėra galutinai išaiškintas, nes tuo klausimu

¹ Zr. X. М о о р а, О древней территории расселения балтийских племен. — «Советская археология», № 2, Москва, 1958, стр. 9—33; Л. Нидерле, Славянские древности, Москва, 1956; Т. Leht-Splawinski, о pochodzeniu i praoczyznie Slowian, Poznan, 1946; «Вопросы этнической истории эстонского народа», Таллин, 1956.

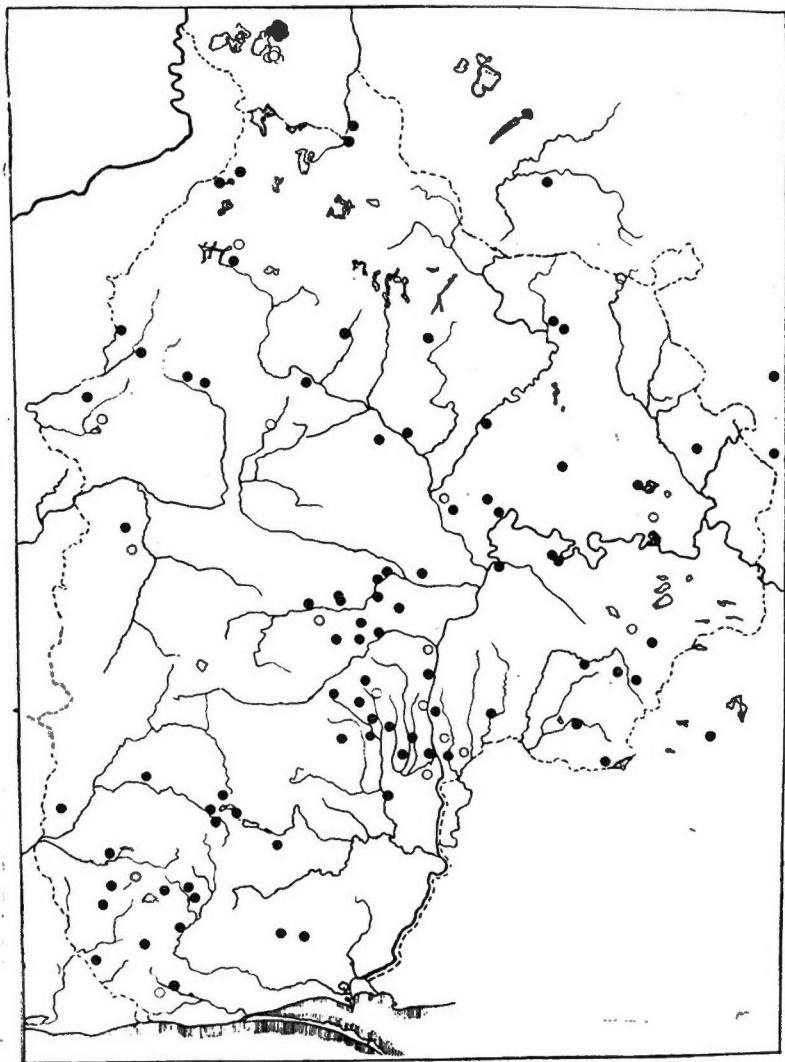
pareikšta daug skirtingų nuomonių. Vieni mokslininkai tokio centro ieškojo Vidurio Europoje, kiti — Juodosios jūros srityje ir kitur.

Iš laivinių kovos kirvių kultūrų paplitimo žemėlapių (46, 47 pav.) matyti, kad jos turėjo keletą savo svarbesnių centrų. Archeologinėje literatūroje išskiriamos Dniepro—Dynos (kaip pats svarbiausias šios kultūros centras), Fatjanovo (Volgos—Okos aukštupys), Vislos—Nemuno, Estijos ir Suomijos laivinių kovos kirvių kultūros. Joms būdinga tokie pat kapai, laiviniai kovos kirviai, titnaginiai storapentiniai kirviai, rutulio pavidalo amforos,

45 pav. Baltų genčių paplitimas rašytinių šaltinių ir hidronimikos duomenimis:

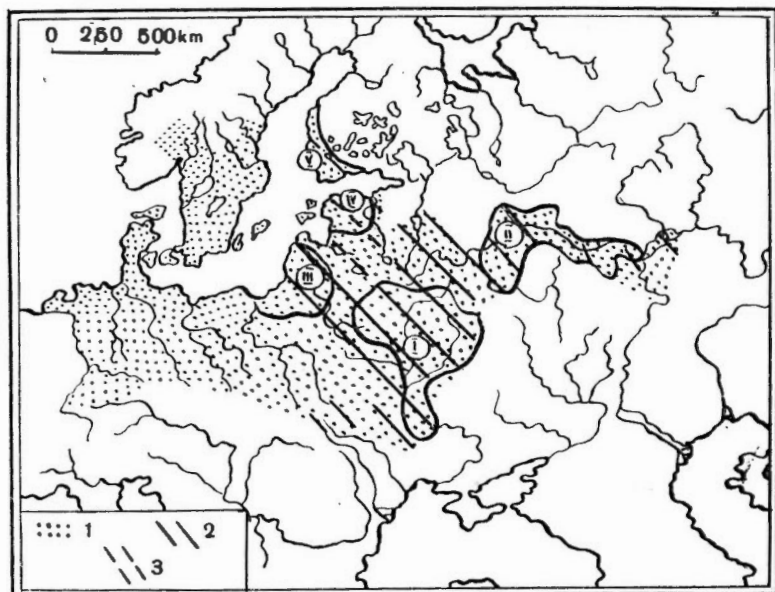
1 — dabartinės baltų teritorijos; 2 — senųjų prūsų teritorija; 3 — baltiškiosios hidronimikos paplitimas pagal K. Būgą ir M. Vasmerį; 4 — baltiškieji hidronimai pagal T. Lēr-Splavinskį ir V. Poliaką; 5 — baltų-slavų hidronimai pagal T. Lēr-Splavinskį; 6 — baltų kalbų skoliniai suomių-ugrų kalbose (iš «Советская археология», № 2. Москва, 1958, стр. 11, рис. 1)

46 pav. Laivinių kovos kirvių paplitimas Lietuvoje

varpo pavidalo puodai, daug kaulo, gintaro dirbinių ir kitų papuošalų.

Mus ypač domina laivinių kovos kirvių kultūros Vislos—Nemuno grupė (47 pav.). Šiai grupei paprastai priskiriamas Vislos žemupys, Nemuno baseinas ir pietvakarinė Latvijos teritorijos dalis. Archeologinėje literatūroje laivinių kovos kirvių kultūros grupė

47 pav. Laivinių kovos kirvių paplitimas Europoje:

1 — laivinių kovos kirvių kultūra; 2 — Dniepro (Fatjanovo) tipo laivinių kovos kirvių paplitimas; 3 — laiviniai kovos kirviai, atsiradę Dniepro kultūros poveikyje.

I — Dniepro-Dysnos kultūra; II — Fatjanovo kultūra; III — Vislos-Nemuno kultūra; IV — estų kultūra; V — suomių kultūra (iš «Советская археология», № 2. Москва, 1958, стр. 12, рис. 2)

vadinama Žucevo (Rzucewó), arba Pamario, kultūra (Hafkūstenkultur). Pamario srityje ir Kuršių Neringoje aptinkama šios kultūros gyvenviečių (Žucevas, Sukazė, Juodkrantė, Nida), kapų, pavienių dirbinių, keramikos. Šiai grupei būdingas laivinis kovos kirvis plokščia nugara, puikaus darbo titnaginis storapentinis kirvis, virvutės ir eglutės rašto puodai su nulipdytu iškilium pakraščiu kaklo srityje ir kt.

Laivinių kovos kirvių kultūros Vislos—Nemuno grupė labai glaudžiai siejasi su tos kultūros grupe vidurinėje Padnieprėje ir Volgos—Okos tarpupyje. Apie tai byloja šitose srityse aptinkamas Fatjanovo tipo laivinis kovos kirvis.

Vislos—Nemuno grupės gyventojai, kaip jau buvo nurodyta, laikomi kitos etninės grupės ateiviais, nuo seno atkeliavusiais į duobėtosios-dantytosios keramikos kultūros žmonių apgyventas teri-

torijas. Manoma, kad laivinių kovos kirvių kultūrų žmonės, apsigyvenę Pabaltijyje, Padnieprėje, Volgos—Okos srityje ir Suomijoje, yra buvę probaltai, arba ryliniai baltai. Tų baltų dialektai, suprantama, buvo labai tolimi dabartinių baltų dialektams. Laivinių kovos kirvių kultūrą pabaltiškąja leidžia laikyti ne vien archeologiniai, bet ir antropologiniai duomenys, baltiškoji toponimika ir baltų kalbos skoliniai, įėję į suomių-ugrų kalbas.

Antropologiniai duomenys rodo, kad neolito ir žalvario amžiais Europoje buvo susidariusios dvi didžiulės antropologinės sritys¹. Europos pietuose, stepių zonoje, toliau gyveno mezolito laikotarpio palikuonys — protoeuropoidai, o jos miškų zonoje drauge su protoeuropoidais egzistavo dar ir uralinis-laponoidinis tipas su kai kuriais mongoloidinės grupės požymiais. II tūkstantmetyje pr. m. e. Pabaltijo protoeuropoidinis tipas gyveno drauge su mongoloidiniu antropologiniu tipu, kas atsekama pagal duobėtosios-dantytosios keramikos kultūros kapus, tyrinėtus Latvijos ir Estijos teritorijose. Tačiau vyravo protoeuropoidinis antropologinis tipas, kuris čia formavosi toliau ir lengvai atsekamas dar ir XI—XIII amžiais.

Kad probaltai yra gyvenę Padnieprėje ir Volgos—Okos aukštupio srityje, patvirtina baltų hidronimika (45 pav.), baltų skoliniai suomių-ugrų kalbose ir suomių-ugrų kalbos gramatinė sandara, susidariusi baltų kalbų įtakoje. Kadangi baltų kalbų skoliniai suomių-ugrų kalbose daugiausia yra susiję su gyvulininkyste ir žemdirbyste, tai manoma, kad jie buvo pasiskolinti jau II tūkstantmetyje pr. m. e. Vėliau, jau žalvario ir ankstyvajame geležies amžiuje, baltų kultūra formavosi glaudžioje sąveikoje su ankstyvųjų slavų kultūromis ir pasidarė labiau savita.

Perėjimas
į tėvinę
giminę
bendruomenę

Pakitimai mūsų krašto gyventojų ekonominiame gyvenime sukėlė pakitimus ir jų visuomeniniuose santykiuose. Kadangi neolito laikotarpiu Lietuvoje vienos gentys vertėsi medžiokle ir žvejyba, o kitos — gyvulininkyste ir kapline žemdirbyste, tai susidarė sąlygos visuomeniniam darbo pasidalijimui, pagyvėjo įvairūs santykiai bei ryšiai tarp atskirų genčių. Dėl to turėjo pasikeisti ir pirminė gentis: neolite ji tapo labiau kompaktiška, labiau išsivysčiusia organizacija, kurioje pagrindinį vaidmenį vaidino vyras. Prasidėjo perėjimas iš motininės giminės (matriarchato) į tėvinę giminę (patriarchatą), arba į tėvinę giminę bendruomenę.

Virvelinės keramikos ir laivinių kovos kirvių kultūros teritorijoje jau aptinkami pirmieji atvežtiniai vario ir bronzos dirbiniai, tačiau jie žymesnio vaidmens ano meto ekonomikoje dar nevaidino. Metalai svarbesnę vietą gamyboje užima tik sekančiame laikotarpyje — žalvario amžiuje.

¹ Зг. М. В. Витов, К. Ю. Марк, Н. Н. Чебоксаров, Этническая антропология восточной Прибалтики, Москва, 1959.

III. ŽALVARIO, ARBA BRONZOS, AMŽIUS

(XVI—VI a. pr. m. e.)

**Laikotarpio
pavadinimas:
pirmųjų metalų
panaudojimas**

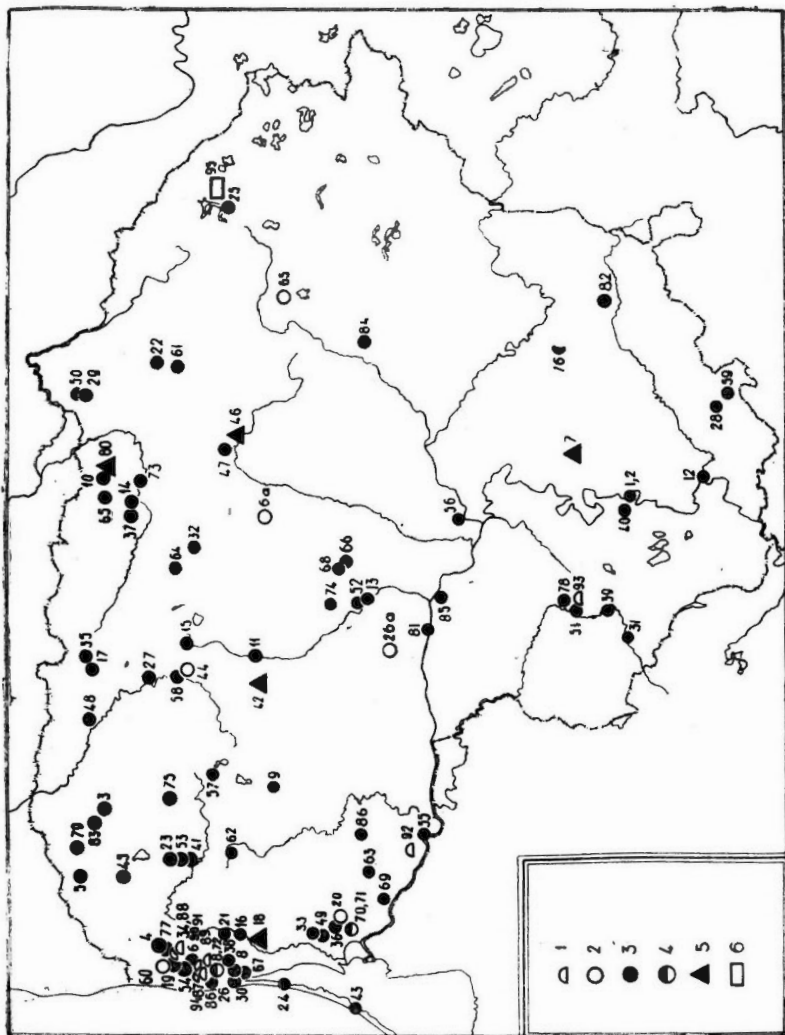
Laikotarpis nuo pirmųjų metalų dirbinių pasirodymo yra vadinamas metalų amžiumi. Patys pirmieji metalų dirbiniai buvo nukaldinti iš vario. Tačiau negausūs iš minkšto ir nepatvaraus vario pagaminti dirbiniai nepajėgė išstumti iš apyvartos daug geresnių, kietesnių ir aštresnių akmeninių ir kaulinių įrankių. Vis dėlto laikotarpis, kai pasirodė pirmieji vario dirbiniai, jau vadinamas vario-akmens amžiumi, arba chalkolitu (gr. chalkos — varis, lithos — akmuo) bei eneolitu. Eneolitas nuo neolito skiriasi ne chronologijos atžvilgiu, o savo kultūrinio lygiu.

Metallurgijos pradžia yra tas laikas, kai žmonės suprato, jog metalus galima sulydyti, suteikti jiems norimą formą. Pirmiašę prie vario alavo arba cino, jie gaudavo naują metalą — bronzą, arba žalvarį. Tas laikotarpis, kai paplito žalvario dirbiniai, ir gavo bronzos, arba žalvario, amžiaus pavadinimą. Manoma, kad bronzos buvo išrasta dar III tūkstantmetyje pr. m. e. kažkur Artimuosiuose Rytuose, ten, kur buvo vario ir alavo žaliavos drauge. Seniausios vario ir alavo kasyklos surastos šių dienų Sirijoje, Madojoje Azijoje, Kipro saloje ir Egipte. Šie kraštai ir laikomi pirmųjų metalų gamintojų tėvyne.

Tarybų Sąjungos teritorijoje seniausių žalvario amžiaus dirbinių surasta Kaukaze, o žalvario amžiaus kasyklų liekanų aptikta Urale ir Sibire. Žinomiausios žalvario amžiaus vario rūdos kasyklos surastos Sibire prie Minusinsko. Kai kurios kasyklos čia itin intensyviai eksploatuotos, nes aptikta šachtų, kurių gilumas siekia daugiau kaip 20 metrų.

Žalvario amžiaus vario kasyklos surastos ir kituose Europos kraštuose. Iš jų labiausiai išgarsėjusios yra dabartinėse Austrijos ir Vengrijos teritorijose. Austrijos ir Vengrijos teritorijos senovėje daugiausia bronzos tiekėdavo visiems Vidurio, Rytų, Vakarų ir Siaurės Europos kraštams, tame tarpe ir Rytų Pabaltijui.

Emus gaminti bronzinius įrankius, įvyksta dideli pakitimai to meto gamyboje, ekonominiame gyvenime ir buityje. Gaminant

48 pav. Zālvario ir ankstyvojo geležies amžiaus metalų dirbinių bei kitų archeologinių paminklų paplitimas (žr. 528—533 psl.):

1 — ankstyv. gelež. a. pilkapiai; 2 — ankstyv. gelež. a. dirbiniai; 3 — žalv. a. dirbiniai; 4 — žalv. a. pilkapiai su radimais; 5 — ankstyv. gelež. a. lobiai; 6 — ankstyv. gelež. a. kapai

akmens dirbinius, būdavo sugaištama nemaža laiko, be to, patys akmeniniai įrankiai greitai suduždavo, su jais būdavo sunku dirbti. Tuo tarpu bronzos būdavo daug lengviau apdirbama, nes ją galima lydyti ir kaldinti. Atradus bronzą, atsiranda metalų dirbinių liejimo technika, prasideda metalurgijos istorija.

Bronza kalta akmeniniais plaktukais bei lieta laikinose ir pastoviose formose, reikalingas dirbinių formas pasigaminus iš molio, vaško, akmens arba išformavus jas tiesiog smėlyje. Metalas būdavo tirpinamas storasieniuose moliniuose induose ir samstomas moliniais samteliais.

Pirmieji žalvario dirbiniai ir žalvario žaliava gana anksti pasiekia ir Lietuvos teritoriją. Iš pradžių teaptinkami tik įvežtiniai žalvario dirbiniai, bet vietiniai gyventojai greit įsisavino metalo apdirbimo techniką ir iš atgabentos žaliavos patys ėmė gamintis įvairius dirbinius. Taip Lietuvoje atsiranda vietinių formų metaliniai įrankiai ir amatininkai — metalininkai.

Iki šiol dar nėra visiškai paaiškėjusi bronzos, arba žalvario, amžiaus pradžia Lietuvos teritorijoje. Ir apskritai archeologijos moksle nėra vieningos pažiūros dėl žalvario amžiaus pradžios. Vieni mokslininkai žalvario amžiaus pradžia linkę laikyti tą laiką, kai turėjo pasirodyti pirmieji dirbiniai iš bronzos, kiti — kai įsigalėjo vietinių amatininkų pagaminti įrankiai.

Pirmieji įvežtiniai žalvario dirbiniai į Lietuvą pateko dar XVIII šimtmetyje pr. m. e., o šios rūsies vietinės gamybos dirbiniai paplito maždaug XVI amžiuje pr. m. e. Pastarasis amžius Lietuvoje ir turėtų būti laikomas pradžia žalvario amžiaus, kuris užtruko iki 500 m. pr. m. e.

1. ŽALVARIO AMŽIAUS PAGRINDINIAI PAMINKLAI

Išsamiau apibūdinti žalvario amžių Lietuvoje kol kas sunku, nes šio laikotarpio archeologiniai paminklai mūsų respublikoje dar mažai tetrynėti (48 pav.). Mes dar negalime aiškiai išskirti žalvario ir neolito amžių ribų, todėl plačiau panagrinsime tik Lietuvoje surastus metalo dirbinius, apibūdiname žalvario amžiui priskiriamas senovines gyvenvietes ir laidojimo paminklus.

Žalvario amžiaus gyvenvietės Žalvario, arba bronzos, amžiaus gyvenvietės Lietuvos teritorijoje dar tebėra panašios į neolitines, kurioms būdingi smulkūs titnago dirbiniai ir keramika. Viena tokių stovyklų yra Samantonyse (Sirvintų raj.)¹.

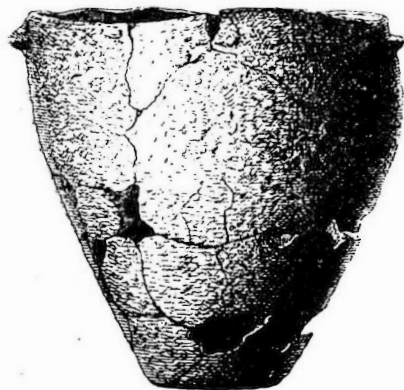
Samantonių stovyklavietė apima apie 600 m ilgio ir 2—300 m pločio smėlyną, esantį kairiajame Sventosios upės krante, pirmojoje jos terasoje. Per patį smėlyno vidurį į Sventąją teka Akūnios upelis. Zemė čia nelygi, vietomis vėjo supustytos nedidelės smėlio kalvelės. Abiejose Akūnios upelio pusėse plytinčio

¹ Зг. Р. К. Римаантене, Стоянки каменного и бронзового веков в Самантонис. — «Советская археология», № 2, 1960, стр. 115—127.

smėlyno paviršiuje ir koncentravosi įvairūs titnago dirbiniai, titnago skalda, keramika. Čia surankiota apie 250 titnago dirbinių ir iš-tirta vieno, čia buvusio būsto vieta.

Kasinėjimams buvo pasirinkta dešiniajame Akūnios upelio krante priglūdusi kalvelė, kurią ištyrus paaiškėjo, kad čia būta pastato. Buvusio pastato vieta atseka pagal išlikusią apvalią tamsios spalvos žemių aikštelę. Viename šitos tamsios dėmės, aikštelės, krašte gulėjo du akmenys. Spėjama, kad čia turėjęs būti įėjimas. Be to, aikštelės pakraščiuose vietomis susidurta su šviesios spalvos dėmėmis — buvusių medinių stulpų liekanomis, o jos viduryje buvo aptiktos dviejų išdegusių medinių šulų liekanos su akmenimis prie jų. Visą aikštelės paviršių dengė apdegusio plūkto molio sluoksnis, ant kurio aptikta degusių gabalų ir suodžių. Viename aikštelės gale buvusioje apie 1 m gylio duobėje, kurią tenka laikyti ūkine duobe, rasta puodų šukių. Šitos šukės buvo tamsios spalvos ir mažai profiliuotos. Iš viso ko pavyko nustatyti, kad čia stovėta gyvenamojo būsto, kuris buvo ovalo pavidalo. Jo sienų būta suremtų iš vertikalių šulų ir apdrėbtų moliu. Pastato stogas greičiausiai yra buvęs dvišlaitis, iš vidaus paremtas dviem stipriais šulais, įkastais į žemę ir apdėtais akmenimis. Viduryje pastato buvo sukrautas atviras židinyš. Pastate ir netoli jo surasta neolitui būdingų titnaginių strėlių antgalių, ylių, gražtų, nedidelių gremžtukų, 4 fragmentai glūdintų akmeninių kirvukų, dvi akmeninės božės ir keramikos liekanų.

Zalvario amžiui priskirtina 1952 metais Žaliosios kaimo apylinkėse (Vilniaus raj.) medžiotojų aptikta senovinė sodybvietė,

49 pav. Zalvario amžiaus puodas
(Kuršių Neringa)

kuri šiek tiek tyrinėta 1952 ir 1958 metais. Ši sodybvietė užima didoką smėlyno plotą tarp durpyno ir miško, ir čia, smėlyno paviršiuje, išliko daugybė puodų šukių ir keliolika atvirų židinių, išsiskiriančių tamsesne, su degėsiais susimaišiusia žeme.

Šitai žalvario amžiaus sodybvietai būdinga labai primityvi, storasienė, prastos kokybės keramika. Dideli, beveik tiesiasieniai puodai nulipdyti rankomis, o jų molio sudėtyje daug stambaus graužo. Tie indai labai silpnai degti, beveik neornamentuoti, išorinis jų paviršius

beveik lygus, tik vietomis negiliai išbrūkšniuotas. Šitie puodai — tai gana ankstyvos brūkšniuotosios keramikos pavyzdžiai. Vėlyvesnė brūkšniuotoji, arba brauktinė, keramika išsirutuliojo greičiausiai iš šitos keramikos.

Žaliosios km. žalvario amžiaus sodybvietėje surasta ir akmeninių kirvukų fragmentų, titnaginis gremžtukas, titnaginių strėlių antgalių ir titnaginių skelčių bei titnago skaldos.

Gana įdomūs šios gyvenvietės židiniai, kuriuos sudarė tamsios spalvos, pilnos degėsių, 1—1,5 m skersmens duobės. Be to, židiniuose rasta gyvulių kaulų, puodų šukių, anglių ir kitokių degėsių.

Su panašiomis gyvenvietėmis susidurta ir **L a u m ė n u o s e** (Kaunas), kairiajame Nemuno krante esančiame smėlyne, priešais Pažaislį. Terenas čia nelygus, vietomis susidariusios nedidelės, aplink durpyną išsidėsčiusios kalvelės. Puodų šukių aptikta kalvelių papėdėse, ant jų šlaitų ir jų viršuje. Galimas dalykas, kad toks šukių išsidėstymas atspindi klimato kitejimą. Laumėnų gyvenviečių puodų šukės savo pobūdžiu skiriasi nuo Žaliosios sodybvietės puodų šukių. Pirmosios yra įvairesnės, plonesnės, jų molis rusvesnis, geriau išdegtas. Laumėnų sodybvietėse rasta ne tik virvelinio ornamento, lygiu ir brauktniu paviršiumi puodų šukių, bet ir titnaginių širdinių bei skersinių strėlių antgalių, gramdukų, gremžtukų, akmeninių kirvių fragmentų ir kt. Dalis Laumėnų gyvenviečių archeologinės medžiagos priklauso dar neolitui, o kita dalis — žalvario amžiui arba net ir vėlesniam laikotarpiui¹.

Žalvario amžiaus gyvenviečių liekanų rasta ir Kuršių Nerinroje, kur žemės paviršiuje aptikta keramikos (49 pav.) ir kitų radinių.

Nėra ir vien žalvario amžiui priskirtinų piliakalnių. Tačiau kai kuriuose tyrinėtuose šiaurryčių Lietuvos piliakalniuose aptikta žalvario amžiui būdinga medžiaga įgalina manyti, jog tuo laikotarpiu taip pat buvo įrengta piliakalnių.

Prie tokių ankstyvųjų piliakalnių būtų galima priskirti netyrinėtą, netoli Obelių esantį **K a l n o č i ų** (Rokiškio raj.) piliakalnį. Pats piliakalnis įrengtas vienoje iš kalvų, esančių arčiau upelio ir klampių pievų. Kadangi piliakalnis ilgą laiką buvo ariamas, tai jis neišlaikė savo pirminės išvaizdos, ir dabar čia nesimato jokių fortifikacinių įrengimų. Tačiau Kalnočių piliakalnyje rasta akmeninių įtvėriamųjų kirvių, kirvių išgrąžų—cilindrėlių, rankomis lipdytų lygiu paviršiumi puodų šukių. Su kokiais nors metalo dirbiniais čia nebuvo susidurta, kas rodo piliakalnio ankstyvumą.

Panašių radinių surasta **S i š p o n i š k i ų** (Zarasų raj.) piliakalnyje. Čia, gana didelėje, nestaciais šlaitais kalvoje, arčiau papėdės, aptikta keliolika akmeninių kirvukų.

Su akmeniniais kirviais taip pat susidurta **D ū k š t o** (1 pav.), kaimyniniame **S a k i š k i ų - J u o d ž e m i n ė s**, **V ė l y k u š k i ų V o z g ė l i ų** km. (Zarasų raj.) ir **P e t r a š i ū n ų** (prie Obelių) piliakalniuose. 1957—1959 metais tyrinėjant **A u k š t a d v a r i o** (Jiezno raj.) piliakalnį, irgi surasti keli akmeniniai kirvukai.

Žalvario amžiui būdingos medžiagos daugiausia davė Vėlykuškių piliakalnio tyrinėjimai. Kasinėjant čia buvo susidurta su kelių

¹ Zr. „Iš lietuvių kultūros istorijos“, III t., Vilnius, 1961.

laikotarpių kultūriniu sluoksniu. Žemutiniame kultūriniame sluoksnyje surasti laivinio kovos kirvio gabalas, akmeninis užgniaužtapentinis kirvukas, panašus į žalvarinį kirvį, ir kt. dirbiniai.

Su tokia ankstyva archeologine medžiaga susidurta tik Rytų Lietuvos piliakalniuose, o kitur — Žemaitijoje ir kitose Lietuvos vietovėse tokių ankstyvų radinių nebuvo aptikta. Anksčiau minėtuose piliakalniuose taip pat surasta ir su dantytu spaudu išornamentuotos keramikos bei lygiu paviršiumi puodų šukių. Visa tai įgalina manyti, kad dalis dantytojo ornamento keramikos priklauso ir žalvario amžiui.

Kadangi minėtuose piliakalniuose surasta žymiai daugiau ankstyvajam geležies amžiui būdingos medžiagos, tai apie juos plačiau bus kalbama sekančiame skyriuje.

Žalvario amžiaus pilkapiai Žalvario amžiui priklauso taip pat ir kai kurie tyrinėtieji laidojimo paminklai. Jeigu neolito pabaigoje mirusieji būdavo laidojami pavienėse duobėse, tai žalvario amžiaus pradžioje — jau pilkapiuose. Apie XII a. pr. m. e. paplinta kūnų deginimo paprotys. Tačiau laikotarpio iki m. e. pilkapių Lietuvoje išliko nedaug, iš jų tik keli tyrinėti vakariuose Lietuvos rajonuose.

Žalvario amžiui priskiriami tyrinėti pilkapiai Šlažiuose (Klaipėdos raj.), kuriuos 1878 metais aptiko buv. Rytprūsių archeologas Heidekas (Heydeck). Pilkapynas buvo įrengtas neaukštoje pakilumoje, susidariusioje tarp Dangės upės ir Kretingalės — Kretingos plento. Tuomet pilkapyne buvo išlikę dar 5 pilkapiai. Tris pilkapius kasinėjo medicinos studentas O. Šerbringas (Scherbring), o kitus — A. Becenbergeris. Paskutinį pilkapį šis mokslininkas tyrinėjo 1897 metais¹, ir jau tuomet buvo aišku, kad pilkapiai smarkiai apardyti, netekę savo pirminės išvaizdos, dėl to apie juos pilnesnių duomenų neturima. Yra tik nustatyta, kad vieni pilkapiai buvo supilti iš žemių, o kitų statybai panaudoti ir akmenys. Tyrinėtame Šlažių pilkapyne susidurta su nedegintiniais ir degintiniais kapais.

Kasinėjant Šlažių pilkapyną, paaiškėjo, kad pilkapis Nr. 1 buvo visiškai sunaikintas, nes toje vietoje buvo iškasti bulvėms supilti rūšiai. Čia mėtėsi daug akmenų, o išraustose žemėse rasta lygiu paviršiumi puodų šukių. Iš visų aplinkybių galima buvo padaryti išvadą, kad pilkapio statybai buvo panaudoti akmenys ir kad mirusieji jame buvo palaidoti sudeginti.

Pilkapis Nr. 2 buvo supiltas vien iš žemių ir taip pat suardytas. Jame rasta žandikaulio fragmentas, pažaliavęs nuo buvusių prie jo žalvarinių dirbinių (greičiausiai antkaklės), o taip pat žalvarinis įvijinis smeigtukas, žalvarinė diržo sagties pavidalo plokštelė ir keletas žalvarinių tūtelės formos skardelių. Visa tai rodė, jog čia būta griautinio palaidojimo.

¹ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum, Berlin und Leipzig, S. 100—102, 1936; čia nurodyta ir Šlažių pilkapius liečianti literatūra.

Truputį daugiau duomenų turima apie Šlažių pilkapius Nr. 4 ir 5. Pilkapio Nr. 4 būta 4 m aukščio; 80 cm gilumoje buvo aptikta pailga, degėsių pilna duobė, turėjusi daugiau kaip du metrus ilgio. Šitos duobės šiaurrytinėje dalyje tyrinėtojai atrado žalvarinę antkaklę, žmogaus kaukolę bei kitus kaulų fragmentus, o netoliese jų — kažkokio odinio dirbinio liekanų. Pietrytinėje duobės dalyje gulėjo žalvarinė apyrankė ir šiek tiek toliau — apdegintų kaulų krūvelė. 1,5 m gilumoje susidurta su dar gausiu degėsių sluoksniu, kuriame nerasta nieko. Savo forma ir dydžiu degėsių sluoksniu būta tokio pat, kaip ir pirmosios duobės sluoksniu. 2,10 m gilumoje buvo aptiktas gana glaudus akmenų grindinys: akmenys gulėjo vienas šalia kito ir vienas virš kito; jais būta išgrįsto viso pilkapio dugno. Tarpuose tarp didesnių akmenų gulėjo mažesni akmenys, o pats grindinys buvo 96 cm aukščio. Tarp grindinio akmenų rasta nemaža dirbinių, būtent, 5 žalvarinės apyrankės ir du rytinio vokiškojo tipo ašeliniai smeigtukai. Be to, čia buvo rastas ir molinis, rankomis nulipdytas, nedidelis puodelis, kurio aukštis — 6 cm, didžiausias diametras — 6,9 cm, dugno diametras — 4 cm.

Šlažių pilkapyje Nr. 5 būta žymiai mažesni. Jis teturėjo 2,85 m — 1,34 m — 2,56 m aukščio, matuojant aukštį skirtingose pusėse. Šito smarkiai apardyto pilkapio pakraščiai buvo apaugę krūmais bei medeliais, o mirusieji čia palaidoti nesudeginti. Jų kaulų fragmentai ir sunykusio medžio liekanos aptiktos 2,09—2,50 m gilumoje, ir visa tai leidžia manyti, kad mirusieji galėjo būti palaidoti mediniuose karštuose.

Daugiausia Šlažių pilkapyje Nr. 5 rasta žmonių dantų ir šlaunikaulių liekanų, kas įgalina manyti, jog šitame pilkapyje galėjo būti palaidota 7 arba net ir daugiau žmonių. Pagal aptiktus dantis nustatytas čia palaidotų mirusiųjų amžius: tai būta žmonių daugiausia apie 40 metų. Su vaikų griaučių liekanomis čia nesusidurta. Dviejose pilkapio Nr. 5 vietose aptikti degėšiai. Šio pilkapio dugne kryžmai ėjo dvi akmenų eilės, kurių ilgis ištiesai neatsektas ir jų reikšmė neišaiškinta.

Pilkapyje Nr. 5 rasta gana daug įkapių. Iš jų paminėtini: žalvariniai ašeliniai smeigtukai, antkaklės, apyrankės, žiedai, puodų šukės ir kt.¹

Pagal rastuosius žalvarinius papuošalus Šlažių pilkapiai priskiriami senojo žalvario amžiaus III periodui. Juose buvo aptikta ir vėlesnių, antrinių palaidojimų.

Žalvario amžiaus pilkapių su degintiniais palaidojimais dar buvo išlikę ir Pietarių km. (Kapsuko raj.). Čia tarp degėsių buvo rastas žalvarinis baltiškasis kovos kirvis (Nortikių tipo, 54 pav., 3).

Ištyrinėtieji Lietuvos teritorijos žalvario amžiaus pilkapiai savo struktūra ir laidojimo papročiais visiškai artimi sembų-natangų srityje tyrinėtiesiems pilkapiams, kuriems būdinga koncentriniai

¹ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum, S. 100—102.

akmenų vainikai, kapų apstatymas akmenimis ir tai, kad viename pilkapyje laidota keletas ar daugiau žmonių¹.

**Senojo
žalvario amžiaus
metalo dirbiniai** Bronzos amžiaus dirbinių tarpe yra nemaža žalvarinių ginklų, darbo įrankių ir palyginti nedaug papuošalų. Paprastai žalvario amžiaus metalo dirbiniai aptariami atskiromis grupėmis ir tipais, taikant chronologinį principą. Dažnai susidaro sunkumų, nustatant paskiro dirbinio chronologiją. Iki šiol žalvario amžiaus metalų dirbiniai klasifikuojami, laikantis Oskaro Montelijaus sudarytos sistemos. Šis archeologas, palygindamas Skandinavijos žalvario amžiaus metalų dirbinius su to paties meto Egipto senienomis, žalvario amžių yra padalijęs į senąjį ir naująjį laikotarpį. Be to, kiekvieną šį laikotarpį jis suskirstė dar į tris periodus. Kiekvienas periodas apima maždaug 190—200 metų, išskyrus pirmąjį, kuris užtruko ilgiau. Tuo būdu senąjį žalvario amžių sudaro I—III, o naująjį — IV—VI periodai. Montelijaus I periodas apima laikotarpį nuo 2100 m. iki 1600 m. pr. m. e., II — 1600—1400 m. pr. m. e., III — 1400—1200 m. pr. m. e., IV — 1200—1000 m. pr. m. e., V — 1000—800 m. pr. m. e. ir VI — 800—600 m. pr. m. e. Nors Montelijaus sistema iki šiol dar nėra pakeista ir į ją paprastai įterpiama visos Šiaurės Europos žalvario amžiaus archeologinė medžiaga, Rytų Pabaltijo kraštams ji ne visiškai tinka. Rytų Pabaltijyje žalvario amžius teprasidėjo apie 1600 m. pr. m. e., tai yra žymiai vėliau, negu Viduržemio jūros pakraščiuose, taip pat Urale ar Kaukaze.

Klasifikuojant Lietuvoje surastuosius žalvario amžiaus metalų dirbinius, pastebėta, kad jiems artimiausių archeologinių atitikmenų turime iš Kaliningrado srities teritorijos. Kadangi šios srities archeologinė medžiaga yra įterpta į O. Montelijaus žalvario amžiaus periodus, tai ir mes tuo tarpu laikysimės šitos schemos.

Iš viso Lietuvos teritorijoje surasta daugiau kaip 150 įvairių žalvario dirbinių (48 pav.), kurių viena dalis priklauso senajam, o antra — naujam žalvario amžiui. Ankstyviausias yra žalvarinis kotinis durklas, surastas Veliuonoje² (50 pav.).

Žalvariniai kotiniai durklai Pabaltijyje retai teaptinkami. Veliunos kotinis durklas yra importinis, į Lietuvą patekęs iš Vartos upės baseino (Didžioji Lenkija). Tipologiniu atžvilgiu šis ginklas priklauso vadinamajai Šiaurės Poznanės žalvarinių kotinių durklų grupei. Tai pats puošniausias to meto durklas, datuojamas paprastai žalvario amžiaus I periodu³. Spėjama, kad savo metu panašus žalvarinis kotinis durklas buvo rastas Panevėžio apylinkėse, ta-

¹ Zr. C. Engel, Vorgeschichte der Altpreussischen Stämme, S. 82—106, 54—72.

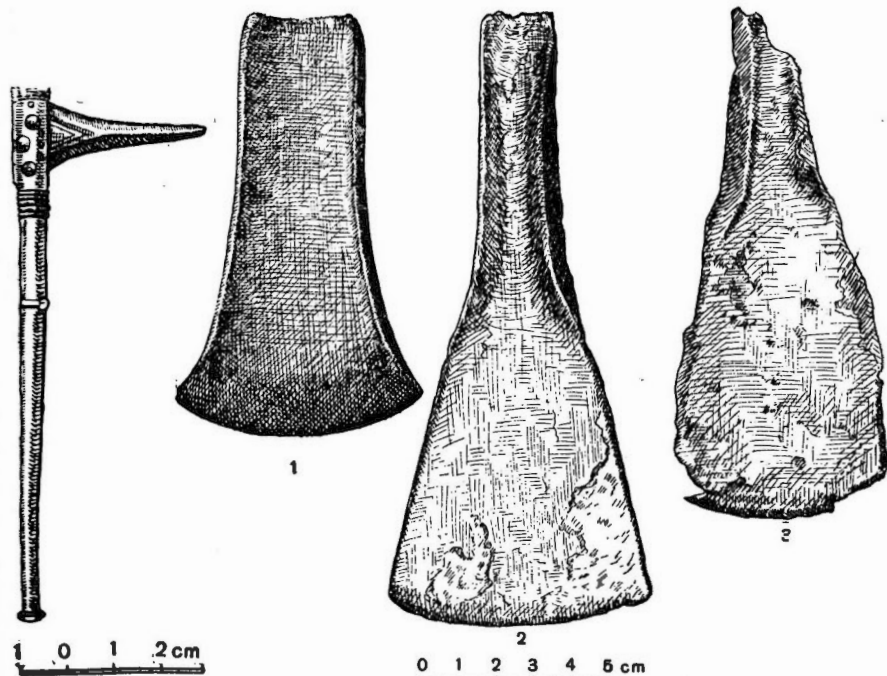
² Savo metu šis ginklas buvo Vilniaus Senienų muziejuje, bet dingio ir dabar apie jį žinoma tik iš publikacijų. E. Tyszkiewicz, Badania archeologiczne..., str. 60, tabl. 1: 3; Ф. В. Покровский, Виленский музей Древностей, т. I, Вильна, 1892, табл. III.

³ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum, Berlin und Leipzig, 1936, S. 80.

čiau išsamesnių žinių apie jį trūksta¹. Daugiau duomenų turime apie anuomet vartotus žalvarinius kirvius.

Senojo
žalvario amžiaus
kirviai ir kt.

Žalvario amžiaus kirvių surasta gana daug ir savo formomis gana įvairių: dalis jų naudoti darbui, kita dalis — kovai, kaip ginklai. Rytinių atkraštinių kirvių rasta: Kašėtose (Varėnos raj.) — du (51 pav., 1), Trakų apylinkėse — vienas, Kalviškiuose (Kuršėnų raj.)² — du, Gataučiuose (Pakruojo raj.) — vienas ir Silutės apylinkėse — du. Rytinio tipo kirviais jie vadinami todėl, kad teptinkami tik Rytų Pabaltijyje, tai yra į rytus nuo Vislos, o atkraštiniais — kad būdavo įtvėriami į specialų kablo pavidalo kotą, kuriam smukčioti į šonus neleisdavo išlieti paaukštinti krašteliai — atkraštės (51 pav.).

50 pav. Žalvarinis
kotinis durklas
(Veliuona)

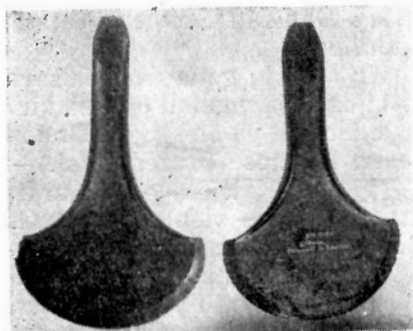
51 pav.

1 — žalvarinis rytinio tipo kirvis (Kašėtos, Varėnos raj.); 2, 3 — žalvariniai pereinamojo tipo kirviai (Silutės raj.)

Rytinių atkraštinių kirvių kotas — plokščias, ašmenys paplatinti ir išlenkti. Kadangi vienų šitokių kirvių ašmenys siauresni, kitų — platesni, tai jie skirstomi į ankstyvuosius (Kašėtos, Varėnos raj.) ir vėlyvuosius kirvius (Kalviškiai). Kiti, daugiau pereinamojo tipo kirviai.

¹ Zr. „Lietuviškoji enciklopedija“, IV t., Kaunas, 1935, 773—792 psl.

² Zr. „Prähistorische Zeitschrift“, Bd. V, Berlin, 1913, S. 500.

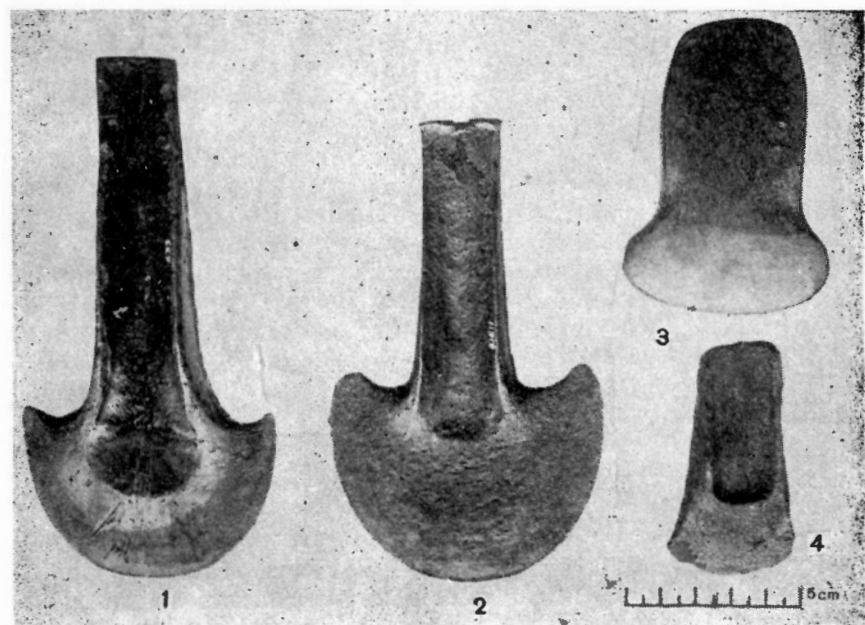
52 pav. Vėlyvosios formos rytiniai atkraštiniai kirviai (Kalviškiai, Kuršėnų raj.; iš Latvijos TSR Istorijos muziejaus Rygoje)

mojo tipo kirviai (51 pav., 2, 3) priskiriami senojo žalvario amžiaus I periodo pabaigai ir ant-rajam periodui. Vėlyvųjų rytinių atkraštinių kirvių ašmenys plėtėja ir vis labiau riečiasi į viršų (Kalviškiai) (52 pav.).

Ankstyvos formos yra ir Rytų Pabaltijo tipo žalvariniai atkraštiniai kirviai. Nuo rytinių atkraštinių kirvių jie skiriasi tuo, kad pastarųjų įkotės yra ne plokščios, o lovelio pavidalo (53 pav., 1, 2). Be to, Rytų Pabaltijo tipo kirvių atkraštės ties viduriu yra iškilnesnės, o į galus — žemėjan-

čios. Jų ašmenys būna smarkiai paplatinti ir išlenkti, panašūs į mūsų šių dienų kastuvą, o jų kotas — ilgokas ir siauras.

Rytų Pabaltijo tipo atkraštiniai kirviai būdingi tik Lietuvai, Latvijai ir buv. Rytprūsiams. Tai grynai vietinio darbo įrankiai. Lietuvoje jų surasta gana daug, žinomos net 23 jų radimo vietos.

53 pav.

1—2 — žalvariniai Rytų Pabaltijo tipo atkraštiniai kirviai (Ringuvėnai, Kuršėnų raj.—1 ir Tautušiai, Raseinių raj.—2); 3 — akmeninis atkraštinis kirvukas (tikslī radimo vieta nežinoma); 4 — žalvarinis skobtinis kirvukas (Gailiūnai, Sialūjų raj.)

Rytų Pabaltijo tipo atkraštiniai kirviai, kaip ir kiti dirbiniai, yra skirstomi į ankstyvuosius ir vėlyvuosius kirvius. Ankstyvųjų šios rūšies kirvių ašmenys esti mažesni ir trumpesni, o vėlyvųjų — vėduoklės pavidalo, su smarkiai į viršų pakilusiais šonais. Rytų Pabaltijo tipo žalvariniai atkraštiniai kirviai paprastai priskiriami žalvario amžiaus III periodui, tai yra senojo žalvario amžiaus pabaigai.

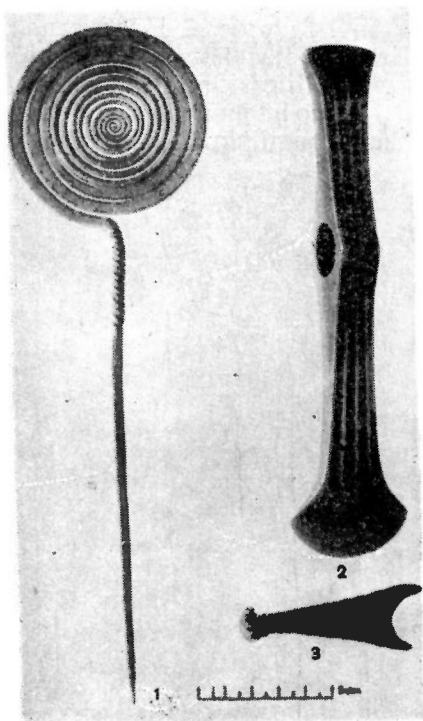
Į žalvarinius atkraštinius kirvius panašius įrankius bandyta gaminti ir iš akmens: vienas toks akmeninis kirvukas rastas Vėlykuškių piliakalnyje (Zarasų raj.) (53 pav., 3), o antras yra Kapsuko Kraštotyros muziejuje, kurio tiksli radimo vieta nežinoma.

Baltiškaisiais kovos kirviais vadinami ilgoki, siauri, lieknų formų kirvukai, su skylė kotui per vidurį. Šitų kirvių ašmenys yra panašūs į atkraštinių kirvių ašmenis, bet tik žymiai mažesni (54 pav., 2, 3). Be to, baltiškųjų kovos kirvių šonus puošia 2—3 išilginiai grioveliai. Ankstyvieji baltiškieji kovos kirviai nuo vėlyvųjų skiriasi tuo, kad pirmųjų pentis yra šiek tiek paplatinta ir iš viršaus lygiai užbaigta. Vėlyvųjų kovos kirvių pentis būna apvalesnė ir užbaigta tarsi kepurėle (54 pav., 3).

Ankstyvosios formos baltiškųjų kovos kirvių Lietuvoje yra surasta Patilčiuose (Varnių raj.) (54 pav., 2), Notėnuose (Kretingos raj.)¹ ir Šilutės apylinkėse². Tokie kirviai priskiriami dar senojo žalvario amžiaus II periodui.

Vėlyvosios formos baltiškųjų kovos kirvių Lietuvoje rasta Pietariuose (Kapsuko raj.) (54 pav., 3), Salamiestyje (Panevėžio raj.) ir Gedminuose (Klaipėdos raj.)³. Jie datuojami senojo žalvario amžiaus III periodu.

Baltiškųjų kovos kirvių būta paplitusių visuose Rytprūsiuose, Lietuvoje ir Latvijoje. XIX a. pabaigoje ariamoje Nortikių kaimo

54 pav.

1 — žalvarinis įvijinis smeigtas; 2, 3 — baltiškieji kovos (Nortikių tipo) kirviai (1, 2 — Patilčiai, Varnių raj.; 3 — Pietarlai, Kapsuko raj.)

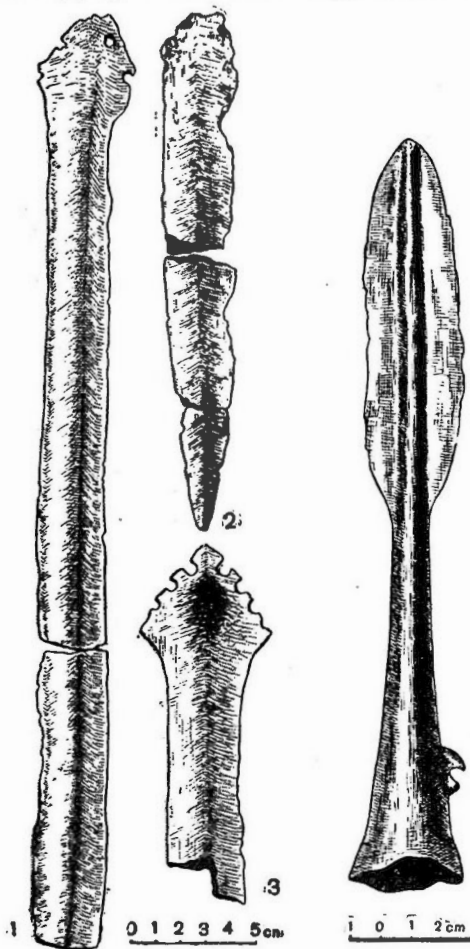
¹ Zr. „Senovė“, IV t., 28 psl.

² Zr. E. S t u r m s, Die ältere Bronzezeit..., S. 103.

³ Zr. „Senovė“, IV t., 220 psl.

(buv. Rytprūsiai, Fišhauzeno apskr.)¹ žemėje, po dideliu akmeniu, buvo rastas ištisas baltiškųjų kovos kirvių lobis, todėl archeologinėje literatūroje šitie dirbiniai vadinami Nortikių tipo kirviais.

Skobtiniais kirviais vadinami tokie nedideli įrankiai, kurių pagilinimas koto dalyje atrodo tarsi išskabtuotas (53 pav., 4).

55 pav. Zalvarinių kalavijų geležtės (rastos Raseinių ar Telšių apylinkėse, tikslī radimo vieta nežinoma)

56 pav. Zalvarinis jėtigalis (Gribžėnai, Klaipėdos raj.)

Su tokiais kirviais Lietuvoje susidurta Gailiūnuose (Šiaulių raj.) ir Butniūnuose (Pakruojo raj.). Yra duomenų, kad Gailiūnuose buvo rasti du skobtiniai kirvukai, kurių vienas yra dingęs. Butniūnuose aptiktas kirvukas yra artimesnis Pabaltijo tipo atkraštiniam kirviui.

Skobtinių kirvių būta žalvarinių ir padarytų iš akmens. Vienas toks iš akmens padirbtas skobtinis kirvis yra surastas Jazdaičiuose (Kretingos raj.).

Skobtiniai kirviai priskiriami senojo žalvario amžiaus III periodui.

Zalvario amžiuje jau turėta ir toks ginklas, kaip **k a l a v i j a s**. Lietuvos teritorijoje yra rastos keturios žalvarinių kalavijų geležtės bei jų fragmentai: Telšių ar Raseinių apylinkėse (tikslī radimo vieta nežinoma) aptiktos trijų žalvarinių kalavijų dalys², o Bendikuose (Bandužiuose) (Klaipėdos raj.) rastas tik žalvarinio kalavijo geležtės gabalas³ (55 pav.).

Lietuvoje aptiktų žalvarinių kalavijų geležtės dar neplačios, per vidurį iškilios ir papuoštos išilginiais

¹ Zr. „Schriften der Physikalisch-ökonomischen Gesellschaft“, Bd. 28, Königsberg (1887—1888), S. 12, S. 29, S. 8.

² Zr. M. Ebert, Reallexikon, Bd. XIII, Berlin, 1929, S. 7, Tfl. 4: g-i; radiniai yra VIEM.

³ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit..., S. 100.

grioveliais. Tokie kalavijai turėdavo gana puošnias rankenas, apie ką kalba sveiki žalvariniai kalavijai, rasti kaimyniniuose buv. Rytprūsiuose¹. Manoma, kad į Rytų Pabaltijį žalvariniai kalavijai importo keliu pateko iš Skandinavijos.

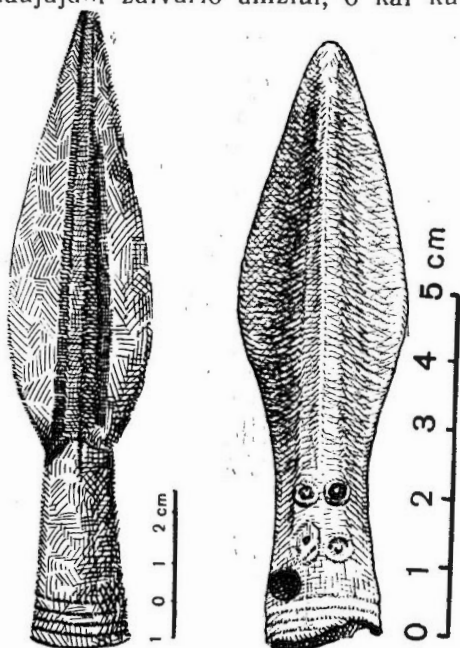
Lietuvoje rastieji žalvariniai kalavijai priskirtini senojo žalvario amžiaus III periodui ir naujajam žalvario amžiui, o kai kurie — net ankstyvajam geležies amžiui.

Durklai, kalavijai ir kovos kirviai buvo pagrindiniai žalvario amžiaus ginklai. Žalvarinių durklių rankenos greičiausiai yra buvusios medinės, nes terastos tik jų geležtės, kurios yra trumpos ir trikampio pavidalo. Vienas nedidelis žalvarinis durklas drauge su kitais dirbiniais rastas Vaškuose (Pasvalio raj.)². Jis į Lietuvą yra patekęs iš Skandinavijos (67 pav., 2).

Žalvarinių ietigalių aptikta nedaug (56, 57, 58 pav.). Senajam žalvario amžiui gali būti priskiriami žalvariniai ietigaliai, surasti Gedminuose (Klaipėdos raj.), Tautušiuose (Raseinių raj.) ir Pryšmančiuose (Kretingos raj.)³.

Susidurta ir su keliais žalvariniais ietigaliais iš naujojo žalvario amžiaus, tačiau, apskritai paėmus, jų iki mūsų eros randa ma dar labai nedaug.

Senasis žalvario amžius nėra turtingas papuošalų: jų rasta tik tarp Šlažių pilkapių įkapių ir, be to, susidurta su vienu kitu tokiu atsitiktiniu radiniu. Pavyzdžiui, beveik visiškai neaptikta senojo žalvario amžiaus antkaklių. Vienos žalvarinės antkaklės nedidelis gabalas surastas Šlažių pilkapyje, bet iš jo apie buvusią antkaklę sunku ką nors daugiau pasakyti. Aišku tik tiek, kad ši antkaklė buvo padirbta iš storokos apskritos žalvarinės vielos. Kaip buvo užbaigti jos galai — neaišku. Remdamiesi

57 pav. Žalvarinis ietigalis (Milašaičiai, Plungės raj.)

58 pav. Žalvarinis ietigalis (Česukai, Varėnos raj.)

¹ Zr. W. Gaerte, Urg. Ostpr., S. 54, Abb. 47 : c, d; S. 56—57, 64.

² Zr. A. M. Tallgren, Eurasia Septentrionalis Antiqua, vol. XI, 1937, p. 30 ir kituose leidiniuose.

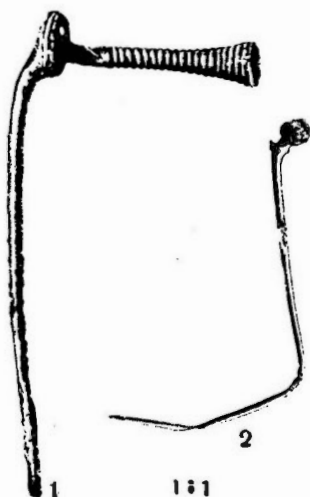
³ Zr. „Senovė“, IV t., 200 psl.

buv. Rytprūsiuose surastomis žalvario amžiaus antkaklėmis, galime teigti, kad Slažių antkaklės galai buvo arba nusmailinti, arba sulenkti į nedidelius kabliukus.

Daugiau duomenų turime apie šio laikotarpio smeigtukus. Seniausiais yra laikomi dideli įvijiniai smeigtukai, pagaminti iš storokos žalvarinės vielos, kuri atskirose papuošalo dalyse yra nevienodo piūvio. Tai ryškiausiai matoma iš žalvarinio smeigtuko, surasto Patilčiuose (Varnių raj.) (54 pav., 1). Šio papuošalo, padaryto iš apskritos vielos, adatos galas nusmailintas, o jo liemuo žemiau galvutės yra tordiruotas (papuoštas

59 pav. Žalvarinė žmogaus figūrėlė (Sernai, Klaipėdos raj.)

60 pav. Žalvariniai smeigtukai:
1 — ašelinis; 2 — čekiško tipo (Slažiai, Klaipėdos raj.)

susukimo imitacija). Dalis galvutės vielos suplota, o kita — palikta apskrita bei plonėjanti į galą, — ir viskas susukta į įviją. Patilčių įvijinis smeigtukas rastas drauge su žalvariniu baltiškuoju kovos kirviu, todėl laikoma, kad jis importuotas iš Pamaro, kur jį randama gana daug.

Antras panašus žalvarinis smeigtukas aptiktas Slažių pilkapyne (61 pav.) ir už Patilčių smeigtuką yra mažesnis ir paprastesnis. Tokie įvijiniai smeigtukai datuojami senojo žalvario amžiaus III periodu¹.

Daug daugiau Slažių pilkapiuose rasta žalvarinių ašelininių smeigtukų, kurie yra gana savotiškos formos

¹ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit..., S. 42, Tfl. 15:a.

(60 pav., 1). Šitie papuošalai esti kablo pavidalo, su užlaužta gana stačiu kampu galvute, kuri užsibaigia trimito pavidalo atsi-kišimu į šoną. Be to, virš smeigtuko galvutės užlenkimo vietos yra išlieta ašelė virvutei įverti, kad papuošalą būtų galima prisegti prie apsiausto. Tokių smeigtukų Šlažių pilkapiuose surasta 7¹.

Žalvariniai ašeliniai smeigtukai buvo paplitę Vakarų Prūsiose ir Rytų Vokietijoje, todėl archeologinėje literatūroje jie ir vadinami Rytų vokiškojo tipo ašeliniais smeigtukais. Į Lietuvą šie papuošalai pateko mainų prekybos keliu. Jie irgi priskiriami senojo žalvario amžiaus III periodui.

Tame pat Šlažių pilkapyne aptiktas ir vienas žalvarinis smeigtukas su atlaužta į šoną, sagos pavidalo galvute (60 pav., 2)². Daugiau šitokių smeigtukų surasta Vakarų Prūsiose, ir jie priskiriami žalvario amžiaus viduriui.

Žalvario amžiuje pasirodė ir žalvarinės apyrankės, kurių iki mūsų dienų išliko nedaug. Yra žinomos tokios šešios Šlažių pilkapiuose rastos apyrankės ir kitos dvi, kurių radimo vietos nežinomos.

Šlažių pilkapyne apyrankės yra gana paprastos, uždarnos, padirbtos iš storokos apskritos žalvarinės lazdelės. Vienų šios rūšies papuošalų paviršius neornamentuotas, kitų — papuoštas skersiniais ruoželiais. Šitokiu ornamentu pagražintos pirmųjų mūsų eros amžių apyrankės. Daugiau uždarų žalvarinių, apskrito skersinio piūvio apyrankių aptikta tarp Lužitėnų kultūros radinių, taip pat Pamaryje ir Vokietijoje, Meklenburgo provincijoje. Kol kas neišsiaiškinta, ar Šlažių žalvarinės apyrankės yra importinės, ar pastarųjų pavyzdžiu pagamintos vietinių amatininkų. Jų paprastumas kalbėtų už tai, kad jos pagamintos vietinių amatininkų.

Senajam žalvario amžiui priskiriamos ir dvi apskritos žalvarinės, storos vielos apyrankės, kurių galai susukti į didelę įviją. Šių apyrankių tiksli radimo vieta nežinoma, tačiau daug panašių papuošalų randama Lužitėnų kultūros srityje. Į Lietuvą jos galėjo patekti iš vadinamosios Didžiosios Lenkijos. Savo metu šitos žalvarinės įvijinės apyrankės pateko į Krokuvos muziejų³.

Ypač įdomus žalvario amžiaus radinys yra žalvarinės žmonių figūrėlės, kurių Lietuvoje rastos dvi: viena Šernų miške (Klaipėdos raj.), po 40 cm aukščio akmeniu⁴ (59 pav.), o kitos tiksli radimo vieta nežinoma⁵. Šitos statulėlės yra importuotos iš

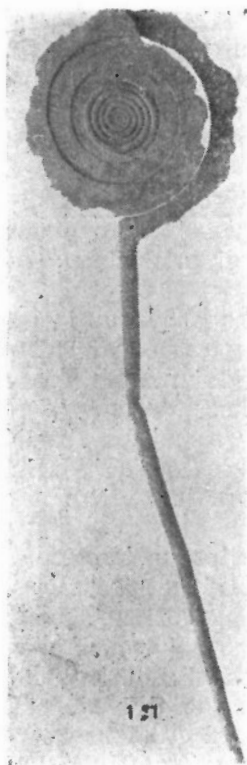
¹ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit..., S. 42, Tfl. 15: b, d, e, k.

² Zr. ten pat, lent. 15: m.

³ Krokuvos muziejaus inv. Nr. 820; „Wiadomości Archeologiczne“, t. VII, str. 83, 85, Nr. 24; „Reallexikon der Vorgeschichte“, Bd. XIII, Berlin, 1929.

⁴ Zr. „Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia“, Bd. 22, Königsberg, S. 424.

⁵ Zr. „Senatne un Māksla“ sēj II, Rīgā, 1938, lpp. 56—63.

61 pav. Žalvarinis
įvijinis smeigtukas
(Šlažiai, Klaipė-
dos raj.)

Juodosios jūros pakraščių, greičiausiai iš Kaukazo, ir priskiriamos senojo žalvario amžiaus III periodui¹.

**Naujojo
žalvario amžiaus
metalo dirbiniai**

Didelė dalis Lietuvoje rastųjų žalvarinių dirbinių priskiriama jau naujam žalvario amžiui (apie 1200—500 m. pr. m. e.). Vienas iš dažniausiai aptinkamų šio laikotarpio dirbinių yra žalvariniai įmoviniai kirvukai (62, 63 pav.), surandami pavieniui arba net ir lobiuose. Įmoviniai kirvukai turėdavo kablo pavidalo kotą, ant kurio būdavo užmaunama įmova. Be to, kad geriau laikytųsi, toks kirvukas dar būdavo prie savo koto pririšamas su virvute ar dirželiu, perveriamais per ašelę, išlietą įmovo pakraštyje arba šiek tiek toliau nuo jos krašto. Šitokių kirvukų įmovo galas būna išgaubtas tarsi žiedu arba lygus. Žalvarinių įmovinių kirvukų ašmenys būna tokio pat pločio, kaip ir visas kirvio liemuo, arba šiek tiek paplatinti. Atsižvelgiant į tai, jog šitų kirvukų ašmenys esti nedideli, galima manyti, kad jie daugiau vartoti kaip ginklas, o ne kaip darbo įrankis.

Žalvarinių įmovinių kirvukų liemenį puošia dvi įstrižos linijos taip, kad jos vaizduoja ne ką kitą, kaip buvusias ankstyvesniųjų kirvių atkraštes. Nežymiais ruoželiais pagražintas ir jų įmovų pakraštys bei ašelės paviršius. Šitie įmoviniai kirvukai pagal kai kurias detales grupuojami į atskiras grupes. Lietuvoje susiduriama su trimis pagrindiniais žalvarinių įmovinių kirvukų tipais.

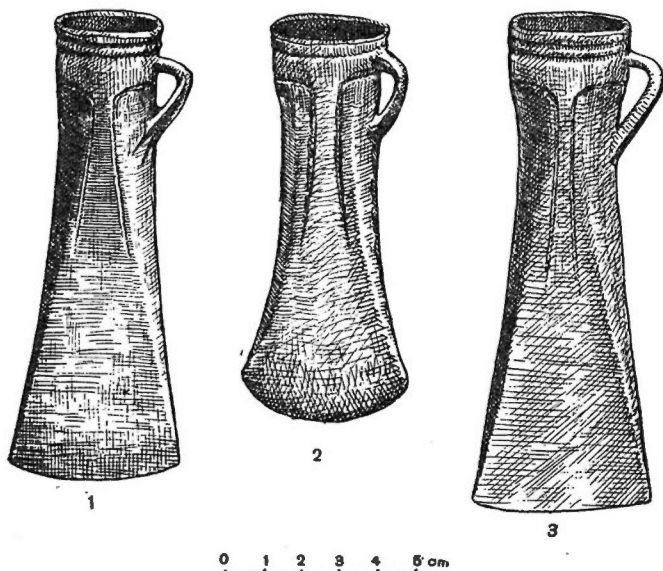
Ankstyviausi yra žalvariniai įmoviniai kirvukai su mažai išgaubtu įmovo galu ir ašele prie pat įmovo krašto arba ties viduriu. Tokių kirvukų šonai esti beveik lygiagrečiai, o jų ašmenys smarkiai paplatinti. Tipiškausias žalvarinis įmovinis kirvukas aptiktas Rambyne (63 pav.). Apskritai šitokie kirvukai su išgaubtu įmovo galu būdingi Klaipėdos, Šilutės, Kretingos, Pagėgių rajonams.

Antrajai grupei priskiriami tokie žalvariniai įmoviniai kirvukai, kurių įmovo galas yra daugiau išgaubtas, o jie patys — ilgesni. Šitokių kirvukų rasta Inkūnuose, Zygaičiuose, Šilainiuose, Pamer-

¹ Kelios nedidelės žalvarinės figūrėlės yra VIEM. Tačiau tik prie vienos tokios figūrėlės yra etiketė, jog ji surasta Jagminuose, o kitų tikslios radimo vietos nežinomos, jos yra greičiausiai vėlyvesnio laikotarpio.

kinėje (prieš Česų), Genčiuose, Liudvinave, Kalinuvka Koscielnoje ir kitur¹.

Trečiąją įmovinių žalvarinių kirvukų grupę sudaro degeneruoti įrankiai, priskiriami ankstyvajam geležies amžiui (Kalniškiai).

62 pav. Žalvariniai įmoviniai kirvukai (tikslī radimo vieta nežinoma)

Opisje doł. s. 178

Be čia suminėtųjų žalvarinių įmovinių kirvukų, naujajam žalvario amžiui priskiriamas ir žalvarinis įmovinis Meliario tipo kirvis (67 pav., 3), kurio liemuo ties viduriu įspaustas, o jo ašelė yra netoli vidurio. Tokių Meliario tipo kirvukų į Rytų Pabaltijį, kur jų surasta 4, pateko iš Vidurio Švedijos, ir jie priskiriami naujojo žalvario amžiaus IV periodui².

Tam pačiam laikotarpiui priskirtinas ir žalvarinis Haličo tipo pentinis kirvis, patekęs į Lietuvą iš pietinių TSRS teritorijos sričių. Jo kotas yra toks pat, kaip ir mūsų laikų kirvių (67 pav., 1).

Naujajam žalvario amžiui priskiriami ir žalvariniai ietigaliai, kurie tuo laikotarpiu buvo trumpesni. Be to, šitie ginklai gana gerai išsilaikė. Jų surasta Česukuose (Varėnos raj.), Kukoruose (Šilutės raj.), Juodkrantėje, Daugirdavoje, Plemborge (Ariogalos raj.), Milašaičiuose (Plungės raj.), Vokės durpyne prie Vilniaus ir kitur³.

**Pavieniai
naujojo
žalvario amžiaus
dirbiniai**

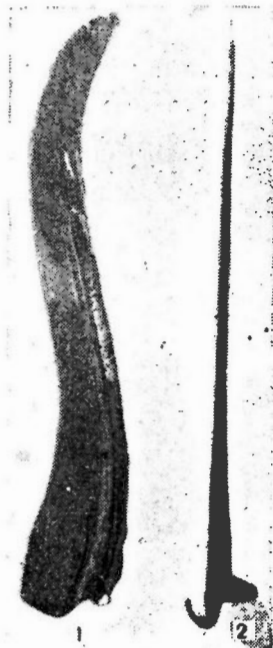
¹ Žr. „Senovė“, IV t., 201–202 psl. Kalinuvka Koscielnoje (dab. Lenkijoje) buvo surastas kirvukų lobis. Lobia sudėtyje buvo 48 žalvariniai įmoviniai kirvukai, dvi apyrankės ir vienas kovos kirvis.

² Žr. „Senovė“, IV t., 202 psl.

³ Žr. „Senovė“, IV t., 202 psl.; Vokėje rastas ietigalis yra Vilniaus Krašto tyros muziejuje.

63 pav. Žalvarinis įmovinis kirvukas (Rambynas)

64 pav. Žalvarinis profiliuotas peilis (Gembučiai, Akmenės raj.)

65 pav. Gyvatgalvis kaplys (Kozlovo vienk. prie Kruonio, Kaišiadorių raj.)

Aptikta Lietuvoje ir importinių žalvarinių ietigalių, kurių vienas surastas Gribžėnuose (Klaipėdos raj.) (56 pav.). Šio ietigalio įmova — ilgoka, jo puslankio pavidalo ašmenys platoki, o prie įmos pritvirtinta ašelė. Į Lietuvą žalvarinis ietigalis pateko greičiausiai iš Padnieprės.

Lietuvos teritorijoje surasta taip pat ir pavienių žalvario dirbinių. Iš tokių radinių tenka paminėti gerai išsilaikiusį žalvarinį profiliuotą peilį, aptiktą Gembučių kaimo (64 pav.) Pusupio upelyje, 3 m gilumoje¹. Panašių žalvarinių peilių daug surasta šių dienų Austrijoje. Visai galimas dalykas, kad Gembučių žalvarinis peilis į Lietuvą pateko iš dabartinės Austrijos teritorijos mainų prekybos keliu. Tokie profiliuoti peiliai paprastai priskiriami VIII a. pr. m. e.

Pavienis naujojo žalvario amžiaus radinys, aptiktas Kalniškiuose (Ariogalos raj.), yra ir masyvi žalvarinė apyrankė su uždalais galais, kurių kiekvienas užsibaigia iškiliu rumbu. Pats rumbas išornamentuotas įkirstais brūkšniais, sudarančiais eglutės raštą². Ši apyrankė priskiriama IX—VIII a. pr. m. e.

¹ Radinys yra SIEM.

² Zr. „Lietuvių liaudies menas. Papuošalai“, Vilnius, 1958, Nr. 35.

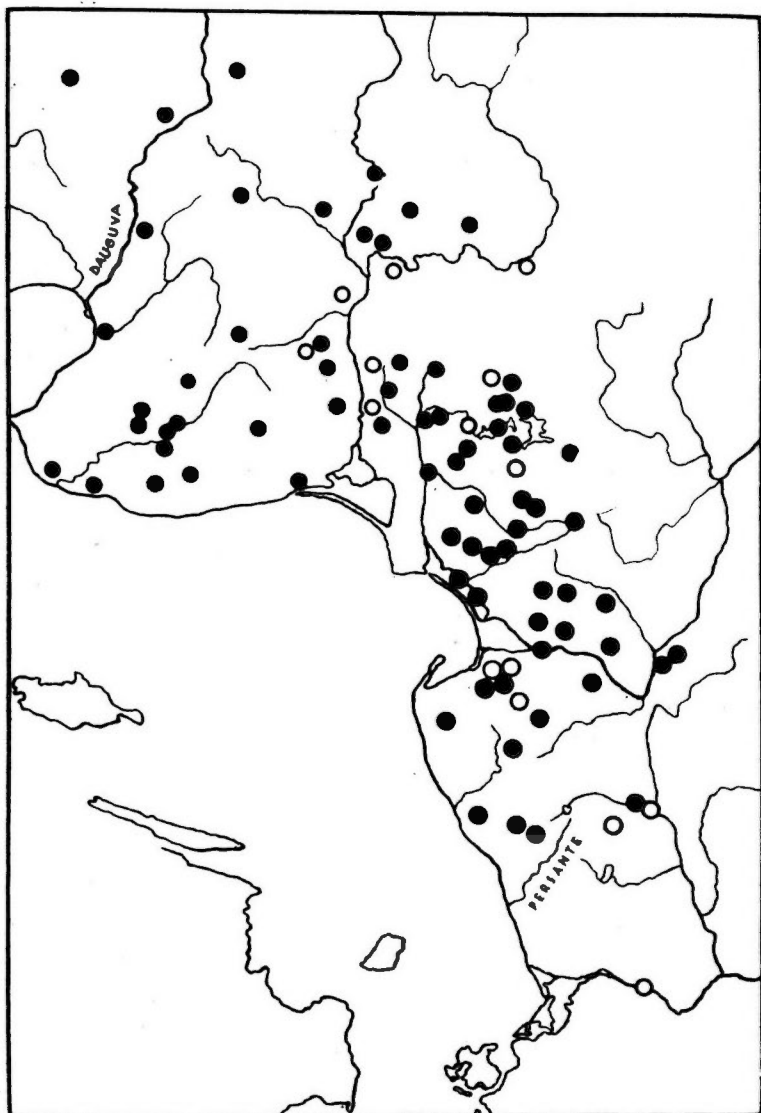
Žalvario dirbinių ir žalvario žaliavos iki mūsų eros į Lietuvą patekdavo palyginti labai nedaug. Visiems poreikiams patenkinti šito metalo neužtekdavo, ir žalvario dirbiniai būdavo labai branginami. Sugadintą ar susidėvėjusį žalvarinį dirbinį žmonės neišmesdavo, o perlydydavo ir pasigamindavo iš jo kokį nors naują įrankį, todėl žalvario dirbinių, datuojamų iki mūsų eros, randa ma nedaug ir labai retai. Nustatyta, jog per visą žalvario amžių nė viename krašte žalvario dirbiniai neištūmė šlifuo tų akmeninių įrankių. F. Engelsas sako: „Varis bei alavas ir jų abiejų lydinys — žalvaris buvo svarbiausieji metalai; žalvaris teikė tinkamus var toti įrankius ir ginklus, bet negalėjo išstumti akmeninių įrankių; tai galėjo padaryti tik geležis, o geležies gauti dar nemokėta“¹. Taigi ir Lietuvoje dalį rastųjų akmeninių kirvių, kaltų, plaktukų, buožių, kaplių galima, be abejonės, priskirti žalvario ar net ankstyvajam geležies amžiui.

Kaip jau buvo sakyta, Lietuvos teritorijoje surastieji akmens dirbiniai dar nėra suklasifikuoti, nes kol kas negalima aiškiai pasakyti, kurie iš jų priskirtini neolito, kurie žalvario amžiui. Todėl pagrindinius šlifuo tus akmens dirbinius ir aptarėme neolito laikotarpyje.

Bronzos, arba žalvario, amžiui paprastai priskiriama dalis ypač gerai techniškai padarytų laivinių kovos kirvių (su vadinamąja išilgine liejimo siūle kirvio apačioje) ir dalis dviašmenių kirvių, be to, akmeniniai kirviai su lygiagrečiais šonais, facetuoti kirvukai (su iššlifuo tomis išilginėmis juostelėmis), puikaus darbo, titnaginiai storapentiniai kirvukai (pentis stora, lygi, šiek tiek išgaubta ir keturkampė), akmeniniai plaktukai, kaltai, gyvatgalviai kapliai (65 pav.), titnaginiai, širdies pavidalo strėlių antgaliai (retušuotu paviršiumi), dalis gremžtukų, gramdukų, piūkelių, peilių, grąžtelių ir kt. dirbinių. Būdinga, kad žalvario amžiuje visa Europa, netgi Egiptas ir Mezopotamija, dar tebevar tojo vien tik titnagines strėles, taigi žalvario amžius visuose kraštuose dar tebebuvo neolito pobūdžio. Ypač tai būdinga TSRS teritorijos miškingajai zonai.

Suminė tųjų akmens dirbinių tarpe žalvario amžiui ypač būdingi gyvatgalviai kapliai (65 pav.), išsirutulioję iš ilgų apvalainų plonapentinių kaplių-kirvių. Gyvatgalvių kaplių apatinė dalis yra lygi arba šiek tiek išgaubta, o viršutinė — iškilusi ir užsibaigia smailia briauna. Tokių gyvatgalvių kaplių skersinis piūvis paprastai būna širdies pavidalo. Daugiausia jų surasta buv. Rytprūsiose. Apskritai tie kapliai buvo paplitę visoje Lietuvoje ir Latvijoje, iki Dauguvos, ir jie būdingi baltų kultūrinei sričiai, kuri žalvario amžiuje įgavo gana apibrėžtus bruožus ir išryškėjo tam tikroje teritorijoje (66 pav.).

¹ K. Marksas, F. Engelsas, Rinktiniai raštai, II t., Vilnius, 1950, 279 psl.

66 pav. Gyvatgalvių kaplių paplitimo žemėlapis

**Zalvario amžiaus
metalo dirbinių
lobiai**

Be pavienių žalvario dirbinių, šiam amžiui priskiriami ir keli žalvario lobiai. Įdomus yra žalvario žaliavos lobis, surastas Miežaičiuose (prie Kelmės) (68 pav.). Jį sudaro 8 žalvarinės lazdelės, kurių vienos yra 37 cm, kitos — 47 cm ilgio. Jų skersinis pjūvis — netaisyklingas trikampis. Lazdučių svoris nenustatytas. Smulkesnių žinių, kur lobis buvo rastas, nėra, žinoma tik tiek, kad jis aptiktas 1931 metais. Pusė šito žalvario (žaliavos) lobia yra Kauno Valstybiniame istorijos muziejuje, antroji pusė — Šiaulių „Aušros“ istorijos-etnografijos muziejuje.

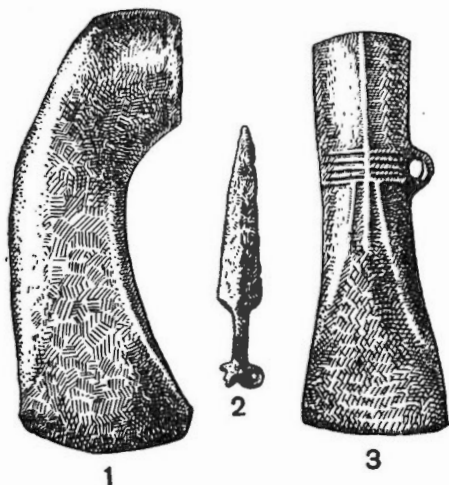
Su panašiomis žalvario žaliavos lazduotėmis susidurta ir buv. Rytprūsiose.

Vienas iš tokių žalvario amžiaus lobių aptiktas Gedminuose (prie Klaipėdos). Šią lobį sudaro du žalvariniai ietigaliai ir vienas žalvarinis baltiškasis kovos kirvis¹.

Telšių ar Raseinių apylinkėse (tiksliai radosimo vieta nežinoma) buvo surasti keli žalvariniai kalavijai (55 pav.). Trijų šitų kalavijų geležtės šiuo metu yra Vilniaus Istorijos-etnografijos muziejuje, tačiau smulkesnių žinių apie šį lobį neturime. Abu tik ką paminėtieji lobiai priskiriami senojo žalvario amžiaus III periodui.

Naujajam žalvario amžiui priskiriamas vadinamasis Vaškų lobis (Pasvalio raj.) (67 pav.), kuris šiuo metu yra Stokholmo muziejuje². Šį lobį, aptiktą viename neolito laikotarpio puode, sudarė vadinamasis Haličo tipo žalvarinis pentinis kirvis (67 pav., 1), Meliario tipo įmovinis kirvukas (67 pav., 3) ir miniatiūrinis durklas, būdingas Svedijos teritorijai. Kadangi Vaškų lobia dirbiniai chronologiškai yra gana skirtingi, tai suabejota dėl paties lobia vienalytiškumo ir spėjama, kad čia surinkti atsitiktiniai dirbiniai.

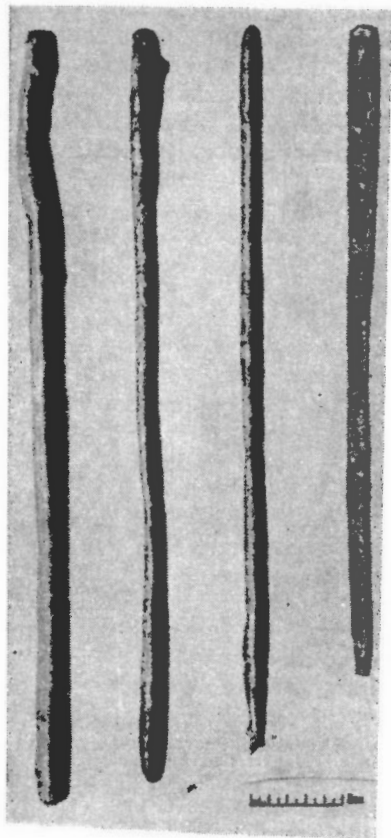
Kiti Lietuvos teritorijoje atrasti metalo lobiai (Baudijų ir Pabalių) priklauso jau ankstyvajam geležies amžiui.

67 pav. Žalvario dirbinių lobis:
1 — Haličo tipo pentinis kirvis; 2 — miniatiūrinis durklas; 3 — Meliario tipo įmovinis kirvis (Vaškai, Pasvalio raj.)

¹ Savo metu dirbiniai buvo buv. Karaliaučiaus „Prussia“ muziejuje, inv. Nr. 13568—13570.

² Žr. „Senovė“, IV t., 202 psl.

68 pav. Žalvario žaliavos lobis
(Miežaičiai, Kelmės raj.)

Per visą žalvario amžių atsekami du pagrindiniai brūkšniuotosios keramikos puodų tipai. Pirmąjį tipą sudaro piltuvėlio pavidalo, su palyginti siauru dugnu ir plačia, iki 30 cm skersmens anga, labai nežymiai profiliuotais šonais indai. Antrajam tipui priskirtini storasieniai, statinaičių pavidalo, su platesniu dugnu, kiek išpūstais šonais ir nežymiai susiaurinta anga puodai. Ir vieno, ir antro tipo indai būdavo gaminami iš gana blogos kokybės molio, gausiai primaišius grūsto granito.

Žalvario amžiui būdingų brūkšniuotosios keramikos liekanų aptikta 1952 ir 1959 metais tyrinėtoje Žaliosios (Vilniaus raj.) stovyklavietėje, kur buvo surasta didelių matų ir labai storomis sienelėmis bei storais dugnais puodų.

Stebint brūkšniuotosios keramikos raidą, į akis krenta vienas būdingas bruožas: žalvario amžiaus pabaigoje puodai būdavo gaminami mažesni, plonesnėmis sienelėmis, siauresnėmis angomis

Žalvario amžiaus keramika Žalvario amžiaus keramikos surasta nedaug, ir ji dar mažai tpažįstama. Nors žalvario amžiuje ir toliau tebebuvo naudojami duobėtosios sandantytosios ir virvelinės keramikos puodai, bet jau apie II tūkstantmečio pr. m. e. vidurį pasirodė visiškai nauja jų rūšis, vadinamoji brūkšniuotoji keramika. Pereinamojo pobūdžio (iš akmens į žalvario amžių) keramikos indų šukių rasta Eigulių I B ir Laumėnų I stovyklose.

Brūkšniuotąja ši keramika pavadinta pagal tai, kad jos puodų sienelės būdavo aprtinamos žolių grįžte ir tuo būdu išbrūkšniuojamos. Šios rūšies keramika labai greit įsigalėjo ir išstūmė ankstyvesnes jos rūšis.

Be to, brūkšniuotoji keramika būdinga ir vėlesniems laikotarpiams, ypač geležies amžiaus pirmąjį pusei. Žalvario amžiaus brūkšniuotoji keramika nuo geležies amžiaus tokios pat keramikos skiriasi tuo, kad pirmoji yra prastesnės kokybės, jos puodų paviršius tik nežymiai išbrūkšniuotas, o jų formos gana vienodos.

ir ryškiau išbrūkšniuotu paviršiumi. Kaip tik tokios yra Laumėnų V stovykloje (Kauno raj.), Klangių (Vilkijos raj.) ir Pakalniškių (Kauno raj.) stovyklose surastos puodų šukės. Taip pat žalvario amžiui priskiriama ir Šlažių (Klaipėdos raj.) pilkapius tyrinėjant surasta keramika¹. Šlažių pilkapyje Nr. 4 buvo aptiktas nedidelis, rankomis nulipdytas, molinis puodelis, kurio paviršius buvo gana lygus, o šonai nežymiai išlenkti ir į apačią susiaurinti. Šito puodelio labai žemas pakraštėlis buvo įlinkęs į angos vidų². Tačiau pilkapyje Nr. 5 aptiktas, taip pat rankomis nulipdytas, molinis puodelis turėjo žymiai daugiau profiliuotas sienes, žemą ir jau šiek tiek įsmaugtą kaklelį³.

Be minėtųjų keramikos rūšių, žalvario amžiaus gale pasirodė ir puodai su lygiu paviršiumi, kurių šukių surasta Kalnočių (Rokiškio raj.) piliakalnyje⁴. Šitos rūšies keramikos indai buvo nulipdyti iš geros kokybės molio ir gerai išdegti. Tačiau apie šią keramiką mes dar mažai ką galime pasakyti, nes ji plačiau netyrinėta. Su panašia keramika dažniau susiduriama geležies amžiaus pradžios piliakalniuose ir gyvenvietėse.

Ateityje ir žalvario amžiaus keramikos problema turės būti plačiau nušviesta.

2. ŽALVARIO AMŽIAUS ŽMONIŲ PAGRINDINIAI UZSIĖMIMAI IR BENDRUOMENINIAI SANTYKIAI

Gyvulininkystė ir žemdirbystė

Atsiradę gamyboje žalvario dirbiniai sukėlė pakitimų to meto žmonių ekonominiame gyvenime. Toliau sparčiai vystosi gyvulininkystė ir žemdirbystė, nes tam itin palankios klimatinės sąlygos. Tiesa, žalvario amžiuje buvęs palyginti šiltas klimatas pakinta: mažiau iškrinta kritulių, nuslūgsta ežerų bei upių vandenys, įsivyrąja vadinašis subborealinis klimatas. Tik žalvario amžiaus pabaigoje ima gausėti krituliai ir žemėti temperatūra⁵.

Žalvario amžiuje Lietuvos teritorijoje dar turi reikšmės medžioklė ir žvejyba. Tuo laikotarpiu TSRS teritorijos stepių zonoje, Kaukaze, Vidurio Azijoje ir Sibire medžioklė jau buvo nustojusi savo pirmąsias reikšmes, o miškingoje zonoje ji padėjo gyventojams apsirūpinti mėsa.

Tyrinėtose žalvario amžiaus gyvenvietėse šalia anksčiau suminėjų naminių gyvulių kaulų aptikta ir naminio arklio kaulų. Lietuvoje su arklio kaulais susidurta, tyrinėjant 1958 metais Palangos stovyklą. Daug šito gyvulio kaulų surasta vėlyvosios tripoljinės kultūros paminkluose, plačiai žinomuose šių dienų

¹ Zr. E. Sturms, Die ältere Bronzezeit..., S. 76.

² Zr. ten pat, lent. 22 a.

³ Zr. ten pat, lent. 22 b.

⁴ Šukės yra Rokiškio Kraštotyros muziejuje.

⁵ Zr. Lietuvos TSR fizinė geografija, I t., 95—97 psl.

Ukrainoje. Galimas dalykas, kad mūsų krašto gyventojai prijaukintą arklį galėjo perimti iš tripoljiečių. Tačiau, turint galvoje tai, kad Lietuvoje laukiniai arkliai ganėsi didžiulėmis bandomis, galima teigti, jog arklys galėjo būti prijaukintas ir vietoje.

Žalvario amžiuje arkliai buvo auginami ne tik mėšai, bet, atrodo, jais ir jodinėta, apie ką byloja Baudijų lobyje rastos skardelės — kamanų papuošalas. Gyvulininkystės vaidmuo žalvario amžiuje tiek išauga, kad ji tampa pagrindiniu verslu.

Suklesti ir žemdirbystė, kuri žalvario amžiuje pasiekia aukštesnę savo išsivystymo pakopą — jau praktikuojama lydiminė žemdirbystė. Miškingose srityse žemdirbystei tinkamų, miškais neapaugusių plotų būdavo nedaug, todėl gyventojai, norėdami padidinti dirbamosios žemės plotą, turėdavo išdegti mišką lydimui paruošti. Nors lydimai duodavo neblogą derlių, ir toje vietoje žemė būdavo lengva įdirbti, žemdirbystė žalvario amžiuje vaidino menkesnį vaidmenį, negu gyvulininkystė.

Apie tai, jog žalvario amžiuje Lietuvoje verstasi ir žemdirbyste, byloja greta su akmeniniais kapliais aptinkami žalvariniai piautuvai. Buvusiame Litausdorfo kaime (Kalininingrado sritis) rastame lobyje tarp kitų dirbinių buvo ir 63 žalvariniai vietinės gamybos piautuvai. Žalvario amžiumi datuojamose Skandinavijos uolose taip pat pavaizduoti ir žmonės, arią su galvijais.

Itin svarbi to meto ūkio šaka buvo miškinė bitininkystė, teikusi gyventojams vašką ir medų. Vaškas žalvario amžiaus mainų prekyboje vaidino didelį vaidmenį, nes buvo reikalingas metalų dirbiniams liedinti. Iš jo, kaip jau nurodyta, būdavo gaminamos liejinių formos^{x)} bei dirbinių modeliai.

Žalvario amžiuje turėjo būti išsivysčiusi taip pat namų audimo pramonė ir puodininkystė. Siame laikotarpyje atsirado ir metalinių įrankių gamintojai — amatininkai, ką rodo aptinkami vietiniai metalų dirbiniai ir žalvario žaliava.

Kartu su gyvulininkyste ir žemdirbyste vystosi taip pat amatai ir mainų prekyba. Savaiame suprantama, jog iš pradžių mainų prekyba tebuvo tarpgentinio pobūdžio, kai prekiauta tik su artimiausiais kaimynais; tik vėliau pasiekta ir tolimieji kraštai. Apie tai, jog anuomet būta mainų prekybos, byloja aptinkami importuoti žalvario dirbiniai bei žalvario žaliava (68 pav.).

Atsakyti į klausimą, iš kurių kraštų baltų gentys atsigabendavo žalvario žaliavos, — sunku, nes tiesioginių žinių apie tai nėra. Tėra žinoma, kad anuo metu daugiausia eksploatuojamos vario ir alavo kasyklos buvo Austrijos teritorijoje. Čia būdavo liedinamos žalvarinės lazdelės, kurias keliaujantieji pirkliai išgabendavo į kitus kraštus. Kadangi su tokiomis žalvario žaliavos lazdelėmis susidurta Lietuvoje, buv. Rytprūsiose ir Latvijoje, tai tenka manyti, jog jos čia yra patekusios iš anuomet buvusių kasyklų, aptinkamų dabartinės Austrijos teritorijoje.

Lietuvos teritorijoje susiduriama su žalvario dirbiniais, atgabentais iš įvairių kraštų — Skandinavijos, vadinamosios Didžiosios Lenkijos (Wielko Polska), Pavislio, Pietų Rusijos ir Kaukazo. Visai galimas dalykas, kad žalvario amžiuje su tais kraštais ir būdavo palaikomi mainų prekybos ryšiai. Aptikti Lietuvoje metaliniai radiniai rodo, jog buvo prekiaujama-mainomasi ir gatavais žalvario dirbiniais, ir žalvario žaliava.

Apie tai, jog vyko mainų prekyba, kalba ir dalis dirbinių, iš Lietuvos teritorijos patekusių į kitus kraštus. Pavyzdžiui, šių dienų Danijos teritorijoje (Smorumovro vietovėje) rasta žalvarinių Rytų Pabaltijo tipo atkraštinių kirvių.

Lietuvos teritorijos gyventojai už žalvario dirbinius bei jo žaliavą mainais parduodavo brangių žvėrių kailių, vaško, gintaro, gyvulių ir kt. gėrybių. Ypač svarbią vietą mainų prekyboje užėmė gyvuliai. O baltiškasis gintaras, kuris nuo kitų gintaro rūšių skiriasi gintaro rūgščių procentu, jau neolito laikotarpyje aptinkamas įvairių kraštų gyvenvietėse. Žalvario amžiuje, kai gintaro mainai ypač išplinta, baltiškasis gintaras pasiekia Mažąją Aziją, Šiaurės Kaukazą, Balkanus, net Egiptą, neskaiciuojant jau Vidurio ir Rytų Europos šalių.

Mainų prekyba žalvario amžiuje jau buvo tas veiksnys, kuris prisidėjo prie spartesnio to meto gamybos ir ekonomikos augimo bei tolesnio vystymosi.

Kalbant apie žalvario amžiaus mainų prekybą, keliamas ir prekybos kelių klausimas. Prekybos keliai nustatomi pagal tai, kur aptinkami importiniai dirbiniai, pirklių-keliautojų lobiai ir kt. radiniai. Nustatyta, jog visa tai koncentruojasi arčiau upių ir pajūrio. Remiantis tuo, daroma išvada, kad pagrindiniai prekybos keliai anuomet buvo upės ir iš dalies pajūris. Antai, žalvario amžiuje didelį vaidmenį prekybai vystyti suvaidino Dunojus, Dniepras, Visla, Dauguva, Baltijos jūra, taip pat Nemunas ir Neris.

**Tėvinės
giminės
laikotarpis**

Metaly dirbinių panaudojimas gamyboje, spartesnis gyvulininkystės, žemdirbystės, amatų ir mainų prekybos vystymasis sukėlė pakitimus ir žmonių visuomeniniuose santykiuose. Žalvario amžiuje beveik visoje Europoje, vystantis gyvulininkystei, amatams, vis labiau stiprėja vyro vaidmuo bendruomenėje, nes gyvulininkystė jau buvo vyrų verslas, gyvuliai priklausė vyrui. F. Engelsas sako: „Visas perteklius, kurį dabar duodavo verslas, atitekdavo vyrui; žmona taip pat tuo pertekliumi naudodavosi, bet ji nebūdavo nuosavybės dalininkė. „Laukinis“ karys ir medžiotojas namie pasitenkindavo antrąja vieta po žmonos; „romesnis“ piemuo, didžiudamasis savo turtu, prasiskverbė į pirmąją vietą, o žmoną nustumė į antrąją... Ta pati priežastis, kuri anksčiau buvo užtikrinusi moteriai jos viešpatavimą namuose — jos apsiribojimas namų darbais, — ta pati priežastis dabar užtikrino vyro viešpatavimą namuose; moteries namų darbas dabar neteko reikšmės, palyginus su vyro versliniu darbu; jo darbas buvo viskas, jos — nereikš-

mingas priedas“¹. Taigi žalvario amžiaus viduryje vyro vaidmuo bendruomenėje taip išauga, kad įsigali patriarchytas, arba tėvinė giminė, kuri palaipsniui pakeičia matriarchytą. TSRS teritorijos miškingojoje stepių zonoje, ir net Sibire, žalvario amžiuje jau vyravo tėvinė giminė. Apie tai byloja ir aptinkami vyrų kapai su palaidotomis juose užmuštomis žmonomis. Nors Lietuvoje tokių kapų nesurasta, tačiau apie vykusius pakitimus to meto (apie XI—X a. pr. m. e.) žmonių pasauležiūroje kalba buvę mūsų krašte laidojimo papročiai. Tų laidojimo papročių kitimas, kad ir netiesiogiai, atspindi ano meto žmonių visuomeninio gyvenimo poslinkius.

Žalvario amžiuje gyventa šeiminiėmis bendruomenėmis, kurios jungdavo kelių kartų šeimas. Bendruomenės turėjo daug galvijų, didelius ganyklų ir dirbamos žemės plotus, ir visa tai prisidėjo prie didesnio ar mažesnio turto sukaupimo atskiros bendruomenės rankose. Tokia atskira bendruomenė stengdavosi užvaldyti vertingesnes ganyklas, turėti daugiau gyvulių. Suprantama, jog neišvengta ir susirėmimų. Be to, įsigytąjį turtą, ypač galvijus, reikėjo saugoti ir ginti nuo pasikėsintojų į juos, todėl dažnėjo kariniai susidūrimai, kuriuose, be lanko ir strėlės, jau būdavo panaudojami durklai, kalavijai, ietys su metaliniu galu ir kt. ginklai. Apsaugai ir kovai gaminta ne vien tik ginklai,— jau atsiranda ir sustiprintos gyvenvietės — piliakalniai. Galimas dalykas, kad bendruomenės pasistatydavo sodybų ir šiaip sunkiau prieinamose vietose, net ir virš vandens. Žalvario amžiuje turėjo išplisti sijnė statyba, kurios liekanų aptikta buv. Rytprūsijuose (Arijo ežeras, Menturiai). Ankstyvųjų žmonių sustiprintų sodybų liekanų rasta jau minėtuose Kalnočių, Vozgėlių, Dūkšto, Vėlykuškių ir kituose piliakalniuose.

Žymūs pakitimai socialiniame-ekonominiame ir visuomeniniame šeiminių bendruomenių gyvenime turi įtakos ir etninei Pabaltijo gyventojų sudėčiai. Rytų Pabaltijyje galutinai išryškėja du skirtingi etniniai genčių masyvai. Į šiaurę nuo Dauguvos grupuojasi suomių-ugrų kalbinės grupės gentys, o tarp Oderio ir Dauguvos susitelkia baltų genčių protėviai.

Baltų genčių apgyventa teritorija atsekama pagal jai savitą materialinę kultūrą ir būdingus laidojimo paminklus-pilkapius. Nuo žalvario amžiaus jau turima ryški baltiška kultūra, kuri savitumo nepraranda iki tų laikų, kai čia gyvenusias baltų gimines užfiksuoja ir rašytiniai šaltiniai. Baltų apgyventai teritorijai būdingi ir baltiški vietovardžiai, kurie papildė archeologinius duomenis. Analizuojant turimą archeologinę medžiagą, galima atsekti ir tam tikrą skirtingumą tarp vakarinių ir rytinių baltų², kuris tačiau labiausiai išryškėja geležies amžiaus pradžioje.

¹ K. Marksas, F. Engelsas, Rinktiniai raštai, II t., Vilnius, 1950, 279—280 psl.

² Зг. X. А. Моора, О древней территории расселения балтийских племен. — «Советская археология», № 2, Москва, 1958, стр. 23.